To be had.
from
the author.
(*Puri. Orissa*)

Printed by
Rasik chandra Bhattacharyya
At the Metropolitan Printing
& Publishing House Ltd.
90, Lower Circular Road,
Calcutta.

DEDICATION

—o—

By kind permission this little book Nyayadarsha is most respectfully dedicated to Mr M N Basu M A District Magistrate and Collector of Puri as a sincere and spontaneous expression of the authors genuine love and admiration for his varied gifts many sided virtues most unostentatious and un assuming nature and manners love and regard for and devotion to the ancient Sanskrit lore thought provoking and scholary attainments genial amiable and generous disposition soul touching conduct and commanding personality

Pt Sri Damodar Shastri,
— *A U V V K M S T*
& Priest of Lord Jagannatha
Author

Mr M N Basu M A D l g ra P

मुखबन्धः

जगत्पितु परमकारुणिकस्य श्रीजगन्नाथदेवस्याचिन्त्यापरिमित-शक्तेर्जगदम्बाया श्रीदक्षिणकालिकायाश्चापारकृपयातिदुरूहेष्वात्मतत्त्व प्रतिपादकत्वेन मोक्षात्मक परमपुरुषार्थलाभसाधनेषु न्याय-वेदान्तादि-षड्विधास्तिकदर्शनेषु वेदान्तदर्शनमतमनुसृत्य "वेदान्तमञ्जूषा" सांख्यदर्शनमतमनुसृत्य सांख्यतत्त्वदीपिका" वैशेषिकादिदर्शनमत-मनुसृत्य "न्यायादर्श" पातञ्जलादियोगदर्शनमतमनुसृत्य च "योग-तत्त्वप्रारिधि"श्चेति ग्रन्थचतुष्टयं मया निरमायि। तेषु वेदान्तमञ्जूषा' 'न्यायादर्श'श्चेति ग्रन्थद्वय प्रकाशतामगात्। अन्यग्रन्थद्वयस्य मुद्रण-कर्म भगवदिच्छाधीन तिष्ठति। तत्तद्दर्शनशास्त्रेषु सत्स्वपि बहुषु ग्रन्था न्तरेषु मत्पुस्तकेषु को वा विशेष इति चेदुच्यते—प्रथम योगप्रभावेण सकलवस्तुतत्त्वसाक्षात्कर्तृभिस्त्रिकालदर्शिभिर्व्यासादिमहर्षिभी रचितानां तत्तद्दर्शनसूत्रग्रन्थाना बहुगभीरार्थपूर्णाल्पाक्षरविशिष्टतया तेभ्यस्तदा-नीन्तनीना सूक्ष्मबुद्धिव्यक्तीनामेव विषयग्रहोऽभूत्, किन्तु कालक्रमेण लोकाना ततो विषयग्रहाभावेन तत्परवर्त्तिभि पण्डितवर्यैर्भाष्याद्या-कारेण तत्तद्दर्शनेषु विविधग्रन्था अपि लिखिता। तेषामपि ग्रन्थानां पाण्डित्यपूर्णलेखतयातिकाठिन्यात्साम्प्रतिकाना कोमलमतीना छात्राणां तथान्येषामपि दर्शनशास्त्रपिपठिषूणा कृतेऽतिदुर्बोधात्तत्पठनपाठनतस्ते प्रायो विरमन्ति। दर्शनशास्त्रज्ञानमन्तरेण तदितरेषु व्याकरणसाहित्यायु-र्वेदादिसकलशास्त्रेषु छात्राणा सुपाण्डित्यं कथमपि न जायेत। तेषु वेदवचनप्रधानग्रन्थाना प्रायो दार्शनिकभाषासम्वलितत्वात्। साम्प्रतं

तेषां क्लिष्टताभिया केऽपि तानि नैव पठन्ति, यदि वा केचन तत्पठने प्रवर्त्तन्ते तेऽपि "छागजलप्रवेश"न्यायेनैव। नाद्यावधि कश्चिदीदृश-ग्रन्थो दृष्टिगोचरीभवति यद्ग्रन्थाध्ययनतोऽल्पक्लेशेन सुकोमलमनीनां छात्राणां प्रथमं स्थूलतस्तत्तद्विषयकज्ञानं सम्पद्येत, पश्चात्कठिनग्रन्थ पठनसहायतालाभोऽपि भवेत्। इति कृत्वा केषांचिद्देशहितैषिणां सहृदयानां प्रेरणयाऽनायासेन गुरुनैरपेक्ष्येणापि संस्कृतभाषाभिज्ञानां छात्राणां तथान्येषामपि दर्शनशास्त्ररसिकानां सुखबोधायातिसरल संस्कृतभाषया प्रश्नोत्तरशैल्या नूतनसरणीमनुसृत्य च प्रोक्तग्रन्था मया लिखिताः। एषु ग्रन्थेषु प्रत्येकं तत्तद्दर्शनमतानि, तत्तद्दर्शनोक्तपदार्थाः, तेषां लक्षणानि, तेषां व्याख्या, लक्ष्येषु लक्षणसमन्वयः, शास्त्रीयोदाहरणानि, क्वचिल्लौकिकोदाहरणानि, स्थलविशेषे वैज्ञानिकयुक्तिः, गीतोपनिषदादिवाक्यानां स्थानानि तथा सरलव्याख्या च सन्निहिता सन्ति। एवमेकशोग्रन्थाध्ययनेन बहुग्रन्थाध्ययनयोग्यतापि जनिष्यत इत्याशासे। उत्तरश्रवणकाले उत्तरदातृवाक्यघटकान्यान्यग्रन्थगत विषयाणामपि बुभुत्सया पुनः प्रश्नेनान्तरा तेन तत्रैव तेषां निर्वचनात्। एषां ग्रन्थानामुपादेयताविषये देशान्तरविदुषां प्रशंसापत्राणि सन्ति, तेषु पत्रद्वयमत्र निहितमस्ति। किं बहुना स्वग्रन्थोपादेयताप्रकटनं स्वमुखेनाशोभनम्। ग्रन्थपाठकैर्निर्मत्सरैर्विद्वद्भिः स्वयमेव ज्ञातुं शक्यत्वात्। एषां ग्रन्थानां सर्वत्र पठनपाठनेन लोका उपकृताश्चेत्तर्हि मम परिश्रमादीनां साफल्य मस्य इति।

श्रीदामोदरशास्त्री।

विशेषविज्ञप्तिः

प्रमाणप्रमेयपरिच्छेदद्वयघटित मामकीनेऽस्मिन् 'न्यायादर्शे''-ऽसावधानतावशेनैव प्रमाणपरिच्छेदान्तर्गताया ११० पृष्ठागतद्वाविंशपङ्क्तेरारभ्य ११७ पृष्ठगतद्वितीयपङ्क्त्यन्तर्गतविषया प्रमाणपरिच्छेदारम्भस्थानगता बोध्या । क्षमाशीलेषु पण्डितवर्गेषु सविनय प्रार्थये यद्द्वारान्तरमुद्रणदशायामेव त यथास्थाननिविष्टा भविष्यन्ति। अशुद्धिबोधे तु शुद्धिपत्रनिरीक्षणेन पठितव्यमिति मेऽनुनय ।

कृतज्ञताज्ञापनम् ।

वि उ स शि विभागसुपरिण्टण्डण्ट ईश्वरीदत्तदौर्गादत्तिशास्त्रि एम्, ए एम्, ओ एल, कालिकापत्तनस्थसस्कृतमहाविद्यालयन्यायशास्त्राध्यापकमहामहोपाध्यायश्रीकालीपदतर्काचार्यप्रमुखा ,ये ये सहृदया विद्वासो मत्पुस्तकाना विषय प्रशसापत्राणि प्रादुस्तेषु प्रथमस्यात्मसद्गतिमीश्वर प्रार्थये तदितरेभ्यश्चोदाराशयेभ्य कृतज्ञतादिक ज्ञापये ।

भद्रकनिवासिन स्वर्गतस्य रायबाहादुरभास्करचन्द्रमहापात्रस्य सत्पुत्र श्रीश्यामसुन्दरमहापात्रो 'न्यायादर्शं' मुद्रणे आर्थिकार्थसाहाय्य कृतवान् तत्प्रधानसचिव श्रीगोपीनाथमिश्रशर्मापि तत्रानुकूल्य प्रकटितवानिति तत्पितुरात्मसद्गतिकामनया सहैतस्य महद्यशस्य तत्सचिवस्य चोत्तरोत्तराभिवृद्धिकामनया शुभाशी प्रदानादिना च स्वात्मन आनृण्य चिकीर्षामि ।

उत्कलवर पुत्रश्रीचैतन्यदेवसम्मानितेन तस्मादेव 'अतिवडी'-त्युपाधिभाजा भक्तप्रवरेण श्रीजगन्नाथदासेन स्थापितस्य पुरीबृहदुत्कलमठस्याधिपति र्ब्रह्मचर्यनिष्ठो देवब्राह्मणसाधुभक्त सत्कर्मरतो मद्वाल्यबन्धु श्रीवृन्दावनदासगोस्वामिमहोदय प्रथममेव मा ग्रन्थलिखने प्रोत्साहितवानिति महोपकारिणे तस्मै शुभाशि प्रदान पूर्वकनैरुज्यायुत्तरोत्तराभिवृद्ध्यादिकं कामये ।

महिषिनभूमिकाया आङ्गलभाषानुवादेऽमरप्रान्तो डिपोटिमाजिष्ट्रेट श्रीगोपीनाथनन्दशर्मा, मुद्रणपत्रसंशोधने चानेकदा पु० स० म० विद्यालयस्य यथाक्रम न्यायव्याकरणशास्त्राध्यापकौ श्रीमन्तौ राम कृष्णचिन्तामणिमिश्रौ च सहायतामाचरितवन्त इति तेभ्यो धन्यवादा अर्प्यन्ते ।

पुरीराजगोपालमठाधिपति कैशरहिन्द श्रीगदाधररामानुज दासमहादयो मामकीनेऽस्मिन् कर्म्मण्यशताऽप्यर्थसहाये प्रतिज्ञातवानिति पुष्कलदातुस्तस्य पुरुषायुषजीवित्व कामये ।

भक्तवररघुरामस्थापितराघवदासमठाधिपतिर्देवब्राह्मणसाधुभक्त श्रीरमानाथरामानुजदासोऽपि ग्रन्थान्तरमुद्रणादौ मा भूयोभूय प्रोत्साहयत्यर्थसहायनायामप्यानुकूल्य प्रकटयतीति शास्त्रानुरागिणस्तस्य दीर्घजीवित्वादिकमर्थये ।

उत्कल्याजपुरवास्तव्यो रा० सा० जमिदार श्रीनरसिंहमहापात्र चौधुरी महाशयेऽस्मिन् कर्मण्याशिकार्थसाहाय्ये स्वत प्रतिश्रुतवानिति गुणग्राहिण सहृदयस्य तस्य दीर्घायुष्ट्व कामये ।

कालिकापत्तनान्तर्गतनाशीपुरस्थ 'पाइकपाडा' त्रिदिवाखण्डलो विपुलधनिकत्वेऽपि गर्वशून्य पाश्चात्यभाषापण्डितोऽपि प्राच्यभाषा-

रसिको धर्मपरायण श्रीमान् विमलचन्द्रसिंहस्तत्प्रधानसचिव श्रीअनङ्गकुमारमुखोपाध्यायश्च मामकेऽस्मिन् कर्मणि परोक्षेऽपि सहायतामाचरितवन्ताविति मातृदारभ्रातृपुत्रसहितस्य राज्ञ, तन्मन्त्रिणश्च शतायुष्ट्वादिक निरन्तरमर्थये ।

पुरीस्थश्रीजगन्नाथदेव मन्दिराध्यक्षो गङ्गवंशावतंसो नृपकुल-मुकुटमणिर्गजपतिमहाराज श्रीश्रीश्रीरामचन्द्रदेववर्मा मामकीनग्रन्थेषु तत्प्रश्नसम्बलितान्यतमग्रन्थस्य मुद्रणसाहाय्यप्रदानानुमतिं प्रकल्प्य पुनर्ग्रन्थान्तरनिर्माणे मां प्रोत्साहयतीति गुणग्राहिणे दारपुत्रादि-सहिताय तस्मै शुभाशीर्वादा अप्यन्त ।

परिशेषे निर्मत्सरेषु परगुणपरमाणुपर्वतीकृत्सु सहृदयपण्डितवर्गेषु मामकीनं सविनयप्रार्थनमिदं यन्मदीयबुद्धिमान्द्यात्प्रमादादिनायसाक्षर-योजकदोषेण वा यद्यस्मिन् ग्रन्थे कुत्रापि स्थले कश्चिद्विषयगतदोषो भाषागतदोषोऽन्यः कश्चिद्दोषो वा तेषां दृष्टिगोचरीभवेत्तर्हि तैरवश्य पत्रद्वारेणेह विज्ञाप्यो येन प्रकारान्तरमार्जनद्वारा तत्परिशुद्धौ चेष्टिष्ये ।

सहृदयविधेय

श्रीदामोदरशास्त्री ।

---

pletly annihilated, and that its annihilation means Mukti or eternal bliss They have shewn the means by which man can cast off his inherent ignorance True, they have traversed different ways and advanced different arguments in support of their respective theories, but their ultimate object is the same, viz —the showing of the path that leads to Mukti

This book entitled the 'Nyayadarsa' is based on the Vaisesika system of Hindu philosophy This system is also known as Aulukya or Kanad system because Uluka—a Brahmin of the Kasyapa Gotra, brought it into being as a result of his long devotion to Lord Śiva during which he lived only upon particles of rice or, as some say upon husks It is called Vaisesika as Visesa (particularity) is accepted in it as one of the categories It is a very old system The name Uluka appears in the Santi Parba of the Mahabharat which is not less than 2500 years old[1] Its atomic theory has been freely attacked in the Vedanta which was in existence long before the Christian era and in some Buddha works which were written after the death of Lord Buddha in or about 477 B C There can, therefore, be not doubt about the antiquity of the system

---

1 Vide Sānti Parba—Ch 47 Sloke 11 which runs as follows :—' Uluko paramo bipro mārkandeyo mahāmunih "

Goutam or Aksapada the founder of the Nyaya system, and Uluka the founder of the Vaisesika system may be contemporaries as they were the 1st and the 3rd disciples respectively of Somesarma an incarnation of Siva[2] To quote the words of Sir S Radhakrisnan their systems represent the analytic type of philosophy and uphold common sense and science instead of dismissing them as moon beams from the larger lunacy[3]

Both of them admit the existence of God, nature and the individual souls But their systems are distinguishable from each other While the *Nyaya* school is concerned with the world within the Vaisesika school devotes itself to the examination of the world outside

The Vedant system of Badarayan Vyasa is purely *monistic According to it God* or *Brahma* is the only reality and that the nature and individual souls are His modifications Sankar and Ramanuja are the two great commentators of this system It is no place to expound Sankar's doctrine

2 Vide Jatukarnyo Yada Vyaso bhab syati tapodhanah
Tadapyaham bhab shyami Somasarma dwijottamah
Aksapadah Kumarascha Uluko Vatsa eb cha
Tatrap mamate s sya bhabisyanti tapodhanah
(Linga Puran—Ch 24)

3 Indian Philosophy Vol 2 p 29

INTRODUCTION

Man is essentially a spiritual being but due to his inherent ignorance he often forgets himself, and is unable to look at the world in its true perspective He is always in quest of happiness but continuous happiness is denied to him until he gains eternal life His good deeds bring him happiness and bad ones pain But his happiness is transitory Even if he attains heaven as a result of his good deeds he falls back into the world when the fruits of the deeds are enjoyed[1] Inspite of the dictates of his inward monitor-his conscience-he often swerves from the right path, and finds himself engulfed in pain For the enjoyment of the fruits of his deeds he passes through endless evolutions of life in other words his life remains bound up with saṁsara or "the weary wheel of endless becoming' Moved at this pitiable sight the great religious preachers and philosophers of the world have laid it down that eternal bliss should be the goal of man The philosophers in their different systems of philosophy having taken up pain as the subject matter of their discourse have proved by various methods that it can be com

---

1 Te tam bhuktwa s vargalokam bisalam
Kṣine punye martyalokam b santi
The Srimad Bhagabad G ta—Ch 9 Sloka 21

pletly annihilated, and that its annihilation means Mukti or eternal bliss They have shewn the means by which man can cast off his inherent ignorance True, they have traversed different ways and advanced different arguments in support of their respective theories, but their ultimate object is the same, viz —the showing of the path that leads to Mukti

This book entitled the 'Nyayadarsa' is based on the Vaisesika system of Hindu philosophy This system is also known as Aulukya or Kanad system because Uluka—a Brahmin of the Kasyapa Gotra, brought it into being as a result of his long devotion to Lord Śiva during which he lived only upon particles of rice or as some say upon husks It is called Vaiśesika as Viśesa (particularity) is accepted in it as one of the categories It is a very old system The name Uluka appears in the Santi Parba of the Mahabharat which is not less than 2500 years old[1] Its atomic theory has been freely attacked in the Vedanta which was in existence long before the Christian era and in some Bauddha works which were written after the death of Lord Buddha in or about 477 B C There can, therefore, be not doubt about the antiquity of the system

1 Vide Santi Parba—Ch 47 Sloke 11 which runs as follows :—' Uluko paramo bipro mārkandeyo mahāmunih "

Goutam or Aksapāda the founder of the Nyāya system, and Ulūka, the founder of the Vaiśesika system, may be contemporaries as they were the 1st and the 3rd disciples respectively of Somesarma-an incarnation of Śiva[2] To quote the words of Sir S Rādhakrisnan, their systems represent the analytic *type of philosophy, and uphold common sense* and science, instead of dismissing them as "moonbeams from the larger lunacy[3]"

Both of them admit the existence of God, nature and the individual souls But their systems are distinguishable from each other While the Nyāya school is concerned with the world within, the Vaiśesika school devotes itself to the examination of the world outside

The Vedant system of Bādarayan Vyāsa is purely *monistic According to it, God or Brahma* is the only reality and that the nature and individual souls are His modifications Sankar and Ramānuja are the two great commentators of this system It is no place to expound Sankar's doctrine

2 Vide Jitūkarnyo Yadā Vyāso bhabisyati tapodhanāh, Tad ipyaham bhabishyāmi Somasarma dwijottamah Aksapādah Kumārascha Uluko Vatsa eb cha, Tatrapi mamate sisya bhabisyanti tapodhanah (Linga Puran—Ch 24).

3 Indian Philosophy Vol 2 p 29

of Ab olute Moni m or his theory of Illu ion or Ramanuja's doctrine of Qualified Moni m Suffice it to say that according to one indivi lual souls attain Mukti or are absorbed in God when they get over Maya by their spiritual training and according to the other they attain Mukti or a state of eternal bliss by *bhakti* or devotion to God

The Samkhya system of Kapil which is considered to be the oldest of all the systems of Hindu philosophy is purely atheistic. It recognises plurality of souls and lays down that these souls may attain salvation by a proper understanding of its twenty-five principles the soul the evolvent or the root evolvent (Prakriti) the great one egoism etc. The main doctrine of this system is that the creation is formed by the union of nature and soul that the unintelligent nature acts for the liberation of soul and that soul attains final bliss when nature withdraws herself from it

The Patanjala Darsan or the Yoga Śastra accepts the twenty five principles of the Samkhya and adds the Supreme Being as the twenty-sixth It lays down rules for concentration meditation attention etc. and expounds the highest end Emancipation. According to it the connection between Soul and Nature is the cause of all the woes of the soul This existance of ours, full of pain is what

is to be escaped from the connection of the nature and the soul is the cause of our having to experience this existence the absolute abolition of this connection is the escape and right insight is the cause thereof[1]

We now return to our main subject the Vaisesika system It lays stress on the fact that man's right knowledge of the soul and the objects of nature ultimately brings him absolute liberation from all pain which is another name for Mukti According to it all things come under two main divisions viz (1) existence and (2) non existence Again those that come under the first division fall under six positive categories viz—substance quality action generality particularity and intimate relation Non existence or want of existence is the seventh category It is divided into relative non existence' and reciprocal non existence' and of these two the former is divided into antecedent" emergent and absolute One may wonder how non existence can be a category But when we consider that non existence of all pain is Mukti there will no longer be any cause for wonder There were several commentaries on this system But in course

1 The Sarva darsan Samgraha translated by Professors E B Cowell M A & A E Gough M A P 2

of time most of them have been lost to the world At present importance is attached to these two commetaries, viz —the Padartha Dharma Samgraha by Prosasta Padacharya and the Vaiśesika Sūtropascar by Sankar Miśra. On the Padartha Dharma Samgraha there are two explanatory notes, viz —the Nyaya Kandali by Śridharachārya and the Kiranabali by Udayanacharya. Of these Śankar Misra's Upascar has earned an unrivalled name After a careful study of these, I have written this Nyāyādarsa. Absolute escape from pain is its subject matter It has been completed in two chapters The first chapter is devoted to the things to be proved, and the second, to the proof thereof. In the first chapter while dealing with the *things to be proved*, I have made special discussions of the subjects—God, atoms, adrista, soul, rebirth, and the Vedas etc With a view to widen the scope of the knowledge of the students I have given here and there popular illustrations and scientific examples I have pointed out the places occupied by quotations from the Upanishad and the Gita that support the Vaiśesika theory and have explained them in simple Sanskrit With a view to make the book interesting, causes of earth quake, rain-fall formation of steam, ice and hail stone from water, liquidity, thunder, production of fire in the forest etc., uprising of the

flames, movement of the air and the entry of the mind from one body into another, and other similar subjects have been clearly explained in the 1st chapter. In the 2nd chapter the four kinds of proofs viz—perception, inference, analogy and testimony have been fully discussed Technical terms have also been made easily intelligible

In short, I have tried to make the book useful and interesting How far I have succeeded in my attempt, it is for the readers to judge I have done my best to make it free from mistakes If, however, any mistake is detected, it is my earnest request that it may be intimated to me, so that it may be removed in due course

Students of Philosophy while studying the original works and the standard commentaries on them sometimes look for easier hand books dealing with the subject of their study So far as the Samkhya, the Vedanta, the Joga and the Vaiśesika systems are concerned, I would request them to refer to the following books of mine as well as to the Nyayadarsa which, it is hoped, will serve their purpose —

(1) The Samkhyatattva Dipika.

(2) The Vedanta Mañjusa.

Lastly, my labour will be amply rewarded if by reading these books the students of Philosophy derive any benefit whatsoever

PANDIT ŚREE DAMODAR ŚASTRI

Āyurvedopadhyaya Vidyavinod, Kavya-Meemansa Smruti Tirtha

Priest of Lord Jagannath Puri (Orissa)

सूचीपत्रम्

अथ प्रमाणपरिच्छेदः

(११० पृष्ठागतद्वाविंशपङ्क्तारभ्य ११७ पृष्ठास्थद्वितीयपङ्क्तयन्त विषया प्रमाणपरिच्छेदान्तर्गता ज्ञेया)

अथोपमानखण्ड

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृष्ठा	ंक्तिः
पुनरस्य	पुनरस्या	२४	८
पुञ्जस्यैवं	पुञ्जस्यैव	३१	६
शद्बोचारणेन	शद्ब जनयद्	३४	४
स्थलवायु	स्थूलवायु	४६	१८
प्रवेशनिर्गमो	प्रवेशनिर्गमौ	४८	२३
मनांस्यव	मनांस्येव	५२	२
द्रव्यत्व	द्रव्यत्वं	५३	२३
स्पन्दनावि-	स्पन्दनवि-	५४	६
कालिकाति	कालाति-	५५	१९
पूर्वां	पूर्वा	५६	१
स्वसयोग-	स्वसंयोग-	,,	१६
कस्मिचित	कस्मिश्चित्	६१	२
त्रिकालदिर्शि-	त्रिकालदर्शि-	६२	१
किमपि	किञ्चिद्	६४	१७
अङ्गीकर्त्तव्यं	अङ्गीकर्त्तव्या	६७	८
शरीरमल-	शरीरमवल-	६८	७
ईश्वराप्र-	ईश्वराप्र-	,,	१८
यैयकत्व-	यैवैकत्व-	७४	३
मायैव	मादायैव	९२	५
द्रुतत्वस्वरकर्मव्यवहारस्य	द्रुतत्वव्यवहारस्य	८८	१९
पदार्थपु	पदार्थेषु	९३	११
अनुमितिम्व-	प्रत्यक्षानुमितिम्व	१०७	२१
उपमितिम्वरूपश्चमिति	उपमितिरिति		

अशुद्धि	शुद्धि	पृष्ठा	पंक्ति
अश्रु	अश्रु	१००	११
संयोग	सयोगादिरूप	११०	२३
(वा)	ज्ञानविशेषात्मकापत्तिरूपा वा	११२	१३
तदुभयजातिवृत्ते	तथाविधजातिवृत्ते	१२८	१२
स्वरूपव	स्वरूपैव	१३२	१५
चतावता	चैतावता	,,	२२
सस्थानभेदेनैव	निरवयवत्वेनैव	१३६	१४
गौतमादिभिर्नाङ्गीक्रियते	गौतमेनाप्यङ्गीक्रियते	१३६	१६
अन्यथासिद्धा	अन्यथासिद्धानि	१४२	१८
सधर्मान	सधर्माण	१४५	२
क्रमश सम्मिलित -	परमाणुक्रमसम्मिलित	१४५	१९
चैकीक	चैकैक	१५२	४
मदादि-	मस्मदादि	१५३	१२
योगसाधन	भोगसाधन-	,	१५
परामर्श एव	परामर्शोऽप्य-	१५६	१९
वा हेतुहेतुवाक्य	हेतुवाक्यं	१६१	२०
स्तदन्ये	स्तदन्यस्मिन्	१६३	१७
तथा	०	१७१	२१
कलिङ्गदक्षिणशब्ददो०	कलिङ्गदक्षिणशब्दयो०	१८३	२१
वत्मन्तनै०	वत्यन्तनै०	१८४	१३
पूर्वोक्तोदादरणेपु	पूर्वोक्तोदाहरणेपु	,,	१७
गङ्गाकलिङ्गादिशब्दयो	गङ्गाकलिङ्गादिशब्दाना	,,	१८

ग्रन्थसमाप्ति

—— ० ——

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धि	शुद्धि	पृष्ठ	पंक्ति
	आसीत्किल	१	२
अनित्यत्वात्	अविनाशित्वात्	३	१७
बुद्धिनिरसन	बुद्धिनिरसनम्	३	१८
अनित्यत्वे	अविनाशित्वे	४	४
स्वर्गादिर्भोगेन	स्वर्गादिभोगेन	४	१३
ह्यध्रवै	ह्यध्रुवै	४	२०
नित्यत्वम्	अविनाशित्वम्	५	३
त्रिंशति	विंश-	५	८
नित्यत्व	अविनशित्व	,,	२१
ई—दिनैव	ई—दिनापि	६	४
तत्तत्त्वज्ञा०	तत्त्वज्ञा०	६	१७
महेश्वरस्य	सहेश्वरस्य	७	२
साक्षाद्विधयश्वरान—	साक्षाद्विधयश्वर	,,	१३
आत्मन सयोगस्येन	आत्मन सयोगस्य	८	३
—	सदरित व प्रतिपादितम्	८	१६
सोरर्याय	सौकर्याय	९	५
पदार्थेषुमस	सप्तपदार्थेषु	१५	२
अन्धकारस्यातार्किक०	अन्धकारस्य तार्किक०	२३	९
श्राद्रप०	श्राक्षुप-	२३	१६

अशुद्धि	शुद्धि	पृष्ठ	पंक्ति
ध्यात्माका-	ध्यात्मका-		
पृ १११श प २०की		१११	२१

यत्र सम्बन्धिनोर्मध्ये एकस्य सम्बन्धिनो ज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारक भवत्येव "हस्तिहस्तिपकन्याय"। तयोरेकतरस्य तद्दर्शनेनापरस्य स्मरणात्।

I feel it a pleasure to certify that Pandit Damodar Shastri, Ayurvedopadhyaya, Vidyabinod, Kavya-Mimansa Smriti-tirtha, Priest of Lord Jagannatha, Puri Orissa, has been known to me for a long time He has written 4 books namely "Nyayadarsa', "Sankhya-Tattwa-Dipika", "Vedanta Manjusa" and "Yogatattwa-Bandhi" I had an opportunity to go through these books The special feature of these books is that they have been written in a very simple language in a dialogue form which is sure to be a great asset to the readers Philosophy has not yet been written in this form in Sanskrit

I shall be glad if he gets pecuniary assistance to enable him to publish those books

Sd Kalipada Tarkacharyya
(Mahamahopadhyaya,)
Lecturer (Nyaya Shastra)
Sanskrit College, Calcutta
Dt 9 6-1941
Camp —Puri

I feel it a pleasure to certify that Pandit Damodar Shastri, Ayurvedopadhyaya, Vidyabinod, Kavya-Mimansa-Smriti-tirtha, Priest of Lord Jagannatha, Puri Orissa, has been known to me for a long time. He has written 4 books namely "Nyayadarsa", "Sankhya-Tattwa-Dipika", "Vedanta Manjusa" and "Yogatattwa-Baridhi". I had an opportunity to go through these books. The special feature of these books is that they have been written in a very simple language in a dialogue form which is sure to be a great asset to the readers. Philosophy has not yet been written in this form in Sanskrit.

I shall be glad if he gets pecuniary assistance to enable him to publish those books.

Sd. Kalipada Tarkacharyya
(Mahamahopadhyaya,)
Lecturer (Nyaya Shastra)
Sanskrit College, Calcutta
Dt. 9-6-1941
Camp—Puri

Ayurvedopadhyaya Vidyavinoda Pandit Shree Damodar Shastri Kavya Mimansa Smriti Tirtha Priest of Lord Jagannatha, Puri, has been known to me for a long time He has composed Nyayadarsa Sankhya Tattwa Dipika and 'Vedanta Manjusa' I am sure these books when published will prove an efficacy in Sanskrit and enable their readers to form a general idea of Nyaya Sankhya and Vedanta Philosophy I shall be exceedingly cheered up if he gets pecuniary assistance to enable him to publish the said books

Sd I D Dourga Datti Sastri
M A M O L
Supt Sanskrit Studies
Bihar and Orissa 11 1 33

The Author

न्यायादर्शः

ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणानि

येनाधायि स्वमूर्ध्नि स्थलनलिनमिवोष्णीषबद्धाप्रयासं,
सप्तद्वीपाद्रिक्षुण्णोदकनिधितटिनीपूर्णभूचक्रमेतत् ।
येन स्वक्रोडशय्यासुखशयनरुचिः श्रीधरोऽकारि नित्यं
सोऽयं नीलाचलस्थः कलयतु कुशलं रेवतीप्राणबन्धुः ॥ १ ॥

भुवो येन क्षीणो ह्युपजनिरुद्दुरुत्याधिगमितः
पदं प्रोच्चं पित्रा कृतविषमपीडानिचयतः ।
अरक्षि प्रह्लादो जगदवनमातापितृसमो
जगन्नाथः सोऽयं सततमवतान्नोऽत्र कृपया ॥ २ ॥

गुणानां साम्यं या पुरुषमहदाद्यैः स्वगणना
यदास्याः संवृत्तासृजदखिलविश्वं हि निपुणा ।
पुनर्या ब्रह्मश्रीकनककपयापाणभवना
सुभद्रा सा पापं दलयतु सुभक्तस्य सुमनाः ॥ ३ ॥

नीलाद्रेर्दक्षभागे जयति हि नितरा दक्षिणा कालिका या
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपा कमलभवहृषीकेशशम्भ्वादिदेवै ।
काम्या श्रीक्षेत्रवर्य्यावनपटुमहिमा राजराजेश्वरी सा
खड्गाद्यै पातु नित्य दुरितमपि तथा हन्तु जान्मान्तर न ॥४॥

गाम्भीर्य्यौदार्य्यसिन्धु सकलशुभगुणाधार आसीन्महात्मा
ज्येष्ठभ्राता पितुर्मे विबुधगणसमाराधित कृष्णचन्द्र ।
सावित्री चास्य कान्ता धनजनककुलोद्धारिणी पुण्यशीला
श्रद्धार्त्तत्राणसंज्ञौ स्वजननिजनकौ तौ च भक्त्या प्रणौमि ॥ ५ ॥

श्रीमान् काश्यपगोत्रजो द्विजवरो दामोदराख्य सुधी
श्रीनीलाचलमन्दिरालयहरे कारुण्यवारा निधे ।
पौरोहित्यपदन सार्थकजनु सद्विप्रवशोद्भवो
मीमासास्मृतितर्ककाव्यविलसद्बुद्धिर्मुदा नौति तान् ॥ ६ ॥

श्रीकणाद नमस्कृत्य बालाना हितकाम्यया ।
दामोदरेण धीरेण न्यायादर्शो विरच्यते ॥ ७ ॥

अथ ग्रन्थावतारः

विविधतीर्थाश्रमदेवीदेवाधिष्ठितत्वेन पवित्रतमभारतभूखण्डावस्थितोत्कलदेशान्तर्गतपुरीमण्डलस्थ 'पट्टयोषित्पुरशासन'मलङ्कुर्वाण सकलशास्त्रनिष्णात सुगृहीतनामा श्रीमान् श्रीकृष्णचन्द्रमहापात्राख्य पण्डितराज । तस्य श्रीगदाधराकारणजयरामसोमनाथाख्याश्चत्वार पुत्रा आसन् । अथ कदाचित्तेषा परस्पर भवति विविधतर्कपूर्णात्मतत्त्वविषयकसमालोचने तत्र सन्दिहानस्तज्ज्येष्ठपुत्रो गदाधर स्वसन्देहनिवृत्तये निजजनकान्तिक गत्वा कृताञ्जलि सविनयमप्राक्षीत्पूज्यपादा पितर ! शास्त्रष्वेव परिदृश्यते—यद्धर्मार्थकाममोक्षात्मकचतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वमिति । अत्र सन्दिहानेन मया पृच्छयत सत्सु सप्रयोजनेषु पुरुषार्थान्तरधर्मार्थकामेषु मोक्षस्यैव कुत परमपुरुषार्थत्वम् ? तस्य पुन कि स्वरूपम् ? स च कथ सम्भवतीति । तत्प्रश्नश्रवणेनातितुष्टोऽसौ जनकोऽब्रवीत् वत्स ! सकललोकोपकारकत्वेनात्यन्तोपादेयानां त्वत्प्रश्नानामुत्तराण्यत्यायाससाध्यान्यपि तदुत्तरदाने नितरामानन्दिता वय प्रवर्त्तामहे । सावधानेन त्वया श्रोतव्यम् । तदुत्तराणामतिकाम्यत्वात् । तथाहि पुरुषार्थानामपि धर्मार्थकामाना परमपुरुषार्थत्वं न सम्भवति, तेषामनित्यत्वात् । न च मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वमपलपितव्यम् , तस्य नित्यत्वात् । तत्र 'अनात्मभूतदेहेन्द्रियादिषु सदनित्यवस्तुभ्य आत्मत्व बुद्धिनिरसनं' 'आध्यात्मिकादित्रिविधदुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिरेव' वा

मोक्ष । आदिपदेनाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदु खयोर्ग्रहणम् । धर्म्मज्ञानमन्तरेण तल्लाभासम्भवान्मुमुक्षुभि प्रथम धर्म्मज्ञानार्थमेव चेष्टितव्यम् ।

पुत्र —महोदया ! तर्हि निगद्यता तावत् कृपया धर्म्मादित्रयाणामनित्यत्वे, मोक्षस्य च नित्यत्वे कि मानम् ? कि च धर्म्मस्वरूपम ? तज्ज्ञान च पुन कथमुत्पद्यते ?

पिता०—वत्स ! धर्म्मादीनामनित्यत्वे, मोक्षस्य च नित्यत्वे श्रुतीनामेव प्रामाण्यदर्शनात् प्रथम तत्प्रामाण्य प्रदर्श्य पश्चाद्धर्म्मस्वरूप तज्ज्ञानं च प्रकटयिष्यते । तथाहि छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायप्रथमखण्डषष्ठानुवाके परिदृश्यते—' तद्यथेह कर्मजितो लोक क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोक क्षीयते" इति । लोक्यतेऽनुभूयते य स लोक कर्म्मफलमिह जगति कर्म्मणा कृष्यादिकर्म्मणा जितोऽर्जित सञ्चित इति यावल्लोक शस्यादिर्यथा भोगेन क्षीयते, एवमेवामुत्र परलोके पुण्येन यज्ञादिकर्मणा जित उपार्जितो लोक स्वर्गादिर्भोगेन क्षीयते नश्यतीति तत् श्रुत्यर्थ । "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोक विशाल क्षीणे पुण्य मर्त्यलोक विशन्ती ति भगवद्गीतानवमाध्यायैकविंशश्लोकोक्ते । ते स्वर्गतपुरुषा विशाल स्वर्गलोकं भुक्त्वा स्वार्जितपुण्यक्षयानन्तर पुनर्मर्त्यलोकमायान्तीति गीतावाक्यार्थ । बृहदारण्यकोपनिषत्तृतीयाध्यायाष्टमब्राह्मणदशमानुवाकेऽप्युक्तम्—"अन्तवदेवास्य तद्भवती"ति । अस्य पदार्थतत्त्वज्ञानरहितपुरुषस्य तत् कर्म्मफलमन्तवद्भवति नश्यतीति तच्छ्रुत्यर्थ । कठोपनिषत्प्रथमाध्याय द्वितीयवल्लीदशमानुवाकेऽपि ' न ह्यध्रुवै प्राप्यते हि ध्रुव तद्"ति । हि यस्मादध्रुवैरनित्यै कर्म्मभि तद् ध्रुव परमात्मा न प्राप्यते इति तत्श्रुत्यर्थ । मुण्डकोपनिषद्द्वितीयमुण्डकसप्तमानुवाकेऽपि परिदृश्यते ' प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा" इति । एते यज्ञरूपा प्लवा भेला ससारसागरोत्तीर्णतायादृढा

भवन्तीति तदर्थस्त्यर्थ । एतत्श्रुतिवाक्यैर्धर्मादनुष्ठानजन्यफलानामनित्यत्व-प्रतिपादनेन तत्कारणीभूतानां तेषामप्यनित्यत्वं निर्णेयम् । मोक्षस्य च नित्यत्वमाह तैत्तिरीयोपनिषद्द्वितीयवल्लीप्रथमानुवाकप्रथममन्त्रात्मिका "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिति श्रुति । ब्रह्मवित्पुरुष परं परब्रह्माप्नोति परब्रह्मत्वमापद्यत इति तदर्थ । "न पुनर्मृत्यवे" इति च । पुनर्मृत्यु मोह प्रमाद वा नाप्नोतीति तदर्थ । "मोहो मृत्यु सम्मतो य कवीना प्रमाद वा मृत्युमहं ब्रवीमी"त्युक्ते । छान्दोग्योपनिषत्सप्तमाध्यायपड्विंशतिखण्डद्वितीयानुवाकात्मिका "न पश्यो मृत्यु पश्यती"ति श्रुतिरपि । पश्यतीति पश्य पदार्थतत्त्वज्ञ पुरुषो मृत्यु मोह प्रमाद वा न पश्यति नाप्नोतीति तदर्थ । "स स्वराड् भवति, तमेव विद्वानमृत इह भवती"त्याकारकनृसिंहपूर्वतापिन्यामपि १।६ । स पदार्थतत्त्वज्ञ-पुरुष स्वराट् स्वतन्त्रो भवति कर्माधीनो न भवतीत्यर्थ । "स्वराट् स्वतन्त्रो विज्ञेय" इति नैघण्टोक्ते । स परमात्मानमेव जडपदार्थाति रिक्तमिति विद्वान् जानन्निहास्मिन् जन्मन्यमृतो मुक्तो भवतीति तदर्थ । श्वेताश्वतरोपनिषत्तृतीयाध्यायाष्टमानुवाकात्मिका "तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यते अयनाये"ति श्रुतिरपि । स परमात्मान विदित्वा मृत्यु मोह प्रमादं वात्यत्यतिक्रामति, अयनाय मोक्षाय अन्य पन्था अन्योपायो नास्तीति तदर्थ । छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायाष्टम-प्रपाठकपञ्चमखण्डात्मिका "न स पुनरावर्तते" इति श्रुतिरपि । स ब्रह्मत्वमापद्यमान पुरुष पुनर्न आवर्तते पुन शरीरधारण नैव करोतीति तदर्थ । पूर्वोक्तश्रुतिवाक्यैर्मोक्षस्य नित्यत्व धर्माद्यपेक्षया श्रेष्ठत्व च प्रतिपादितम् । यथा पदार्थाना तत्त्वज्ञानलाभेन जीव सर्व मुक्ति चोपलभते स पदार्था एवात्र ग्रन्थे धर्मपदवाच्या । वक्ष्यमाणद्रव्यादिसप्तपदार्थाना

पुङ्खानुपुङ्खविचारेण जायमानज्ञानमेव धर्मज्ञानम्, पदार्थतत्त्वानुसन्धानद्वारैव तथाविधज्ञानोत्पत्तेः।

पु०—पितः ! 'धर्मज्ञानादेव मुक्ति'रिति यदुक्तं प्राग् भवद्भिस्तन्मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। ईश्वरोपासनादिनैव मुक्ति'रिति शास्त्रेषु परिदर्शनात्।

पि०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते। अस्मिन् वैशेषिकदर्शने धर्मज्ञानजन्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरेव प्रतिपाद्यविषयतया कणादमहर्षिणा तत्प्रणीतदर्शनस्य *प्रथमाध्यायप्रथमाह्निकोक्ते* "*अथातो धर्मं व्याख्यास्याम*" इत्यात्मकप्रथमसूत्रे अथ मङ्गलानन्तरं "नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः" इति प्राचीननियममाश्रित्य तत्त्वजिज्ञासुशिष्यगणप्रश्नानन्तरं वा धर्मं व्याख्यास्याम इत्युक्त्वा तत्रैव "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" इति द्वितीयसूत्रे यत्पदार्थतत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मोक्षो वा तत्पदार्थ एव 'धर्म' इत्यङ्गीकारात्। इतोऽवगम्यते कणादोक्तद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावात्मकसप्तपदार्थानां वक्ष्यमाणसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानद्वारा सप्तपदार्थविषयकवैराग्यजननादेव निःश्रेयसं मुक्तिं चोपलभते जीवो नान्यथा। सर्वविधभोगस्तदर्थं देहान्तरधारणादिकं च सर्वमदृष्टसापेक्षम्। कर्मानुष्ठानार्थं कर्मजन्यशुभाशुभफलभोगार्थं च शरीरस्यावश्यकतेति।

पु०—पितः ! द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानपुरःसरतत्त्वज्ञानलाभादेव 'मुक्ति'रिति स्थितौ मोक्षकारणतयेश्वराभ्युपगमो न तद्दृष्टत इति स्पष्टम्। जगत्कर्त्तृत्वेनापि तत्स्वीकृतेरयुक्तत्वमपि प्रतीयते। "अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मनसश्चाद्यकर्मादृष्टकारित"मिति वैशेषिकदर्शनपञ्चमाध्यायद्वितीयाह्निकत्रयोदशसूत्रे सृष्टिं प्रत्यदृष्टस्यैव मूलकारणता नेश्वरस्येति तेनैवाङ्गीकारात्। अग्नेरूर्द्ध्वगमनं, वायोस्तिर्यग्गमनं, परमाणूनां मनसश्चाद्यक्रिया एतत्सर्वमदृष्टमपेक्षमेवेति तत्सूत्रार्थः। अस्यायमभिप्रायो-

ऽदृष्टवशेन परमाणुपूरत्नक्रिययैव 'सृष्टि'रिति। परमाणूनामदृष्टस्य च सृष्टेर्मूलकारणत्वेन सृष्ट्या महेश्वरस्य किञ्चित्सम्बन्धाभावात्कणादमत निरीश्वरमतमिति तत्प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीयमेव।

पि०—वत्स! न चैव वक्तु शक्यते। "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्य"-मिति तद्दर्शनप्रथमाध्यायप्रथमाह्निकतृतीयसूत्रे तेनैव महर्षिणेश्वरसत्त्वाङ्गीकारात्। तच्छब्दस्याश्रेश्वरवाचकताभ्युपेया। "तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धतयेश्वरं परामृशती"ति शङ्करमिश्रेणोपस्कारभाष्ये तच्छब्देनेश्वर-परामर्शाङ्गीकारात्। सूत्रे पूर्वप्रतिपादितार्थबोधकयच्छब्दाभावेऽपि तच्छब्दस्य प्रसिद्धवस्तुप्रतिपादकत्वेनेश्वरस्य च प्रतिपाद्यतया "ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत" इति भगवद्गीतासप्तदशाध्यायत्रयोविंशश्लोके तथाविधयच्छब्दप्रयोगाभावेऽपि तद्गततच्छब्दस्य ब्रह्मबोधकत्ववदत्रापि तच्छब्देनेश्वरपरामर्श इति तद्भाष्यार्थ। इतोऽवगम्यते तेन महर्षिणा साक्षाद्विधयेश्वरानङ्गीकारेऽपि गौणविधयेश्वर स्वीक्रियत एवेति। अदृष्टस्य धर्माधर्मरूपस्यात्मनिष्ठस्याचेतनतयोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमच्चेतनाधिष्ठितस्यैव परमाणुषु मनःसु चाद्य कर्म जनयितुं सामर्थ्यमुपलभ्यते। अतस्त्वदुक्तदिशादृष्टस्वीकृत्यापि तस्येश्वराधीनत्व स्थितमेव। कणादनयस्य निरीश्वरवादत्वं तु शास्त्रस्य सम्यगपरिशीलनमूलकमिति ज्ञेयम्।

पु०—पितर! शास्त्रेष्वीश्वरास्तित्वस्वीकृतिसत्त्वेऽपि तद्विषये वक्ष्यमाणदिशा मम सन्देहो जागर्त्त्येव। तथा हीश्वरस्य चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्व न सम्भवति। चाक्षुषप्रत्यक्ष प्रत्युद्भूतरूपस्यैव कारणत्वाङ्गीकारात्। उद्भूतत्वं प्रत्यक्षयोग्यत्वमित्यर्थ। ईश्वरस्य रूपरहितत्वेनोद्भूतरूपवत्त्वाभावाच्चाक्षुषप्रत्यक्षयोग्यत्वाभाव। 'ईश्वरो बाह्यप्रत्यक्षाविषयो भवितुमर्हति, अरूपिद्रव्यत्वा'दरूपिवाय्वाकाशादिद्रव्यव'दित्यनुमानेन बाह्य-

प्रत्यक्षाभावो निर्णीत । नास्य मानसप्रत्यक्षयोग्यत्वमपि सम्भवति । नैयायिकनये जीवात्मनोऽनेकत्वव्यापकत्वाङ्गीकृतिवदीश्वरस्याप्येकत्व-व्यापकत्वाङ्गीकारात् । ज्ञानसामान्य प्रत्यात्ममन सयोगस्यैव कारणतया स्वस्वमनसा स्वस्वात्मसयोगवत्तस्य व्यापकत्वभङ्गभिया स्वतरात्मभि सह सदात्मसयोगोऽप्यस्तीति स्वीकर्त्तव्यम् । तेन 'अह सुखी' 'अह दु खी' चेत्याकारेण स्वस्य स्वमानसप्रत्यक्षत्ववत् 'परात्मा सुखी, वा दु खी' चेत्याकारेण परात्मनामपि स्वमानसप्रत्यक्षत्वापत्ति । तस्य व्यापकत्वेन स्वेतरात्मभि सहापि स्वमन सयोगसत्त्वात् । अतस्तद्वारणाय स्वस्वमानसप्रत्यक्षं प्रति परात्मव्यावृत्तविजातीयमन संयोगस्यैव कारणत्व-मङ्गीकर्त्तव्यम् । तेन सयोगस्य नानात्वात्परात्मसु यथा कथञ्चित् स्वमन - सयोगसत्त्वेऽपि तादृशवैजात्यघटितमन संयोगाभावेनापरात्मनामप्रत्यक्षत्व-वदीश्वरेऽपि प्रत्यक्षत्वाभावोऽभ्युपतव्य । तत्रापि तादृशविलक्षणसंयोगा-भावात् ।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु शक्यते । रूपरहितेश्वरस्य चक्षु-रादीन्द्रियग्राह्यत्वाभावेऽप्यनुमानप्रमाणादिना तदस्तित्वाङ्गीकारसम्भवात् । तथा हि 'क्षित्यङ्कुरादिक कर्तृजन्य' कार्यत्वात्, यद्यत्कार्यं तत्तत्कर्तृजन्यं यथा घटपटादि'रित्यनुमानप्रमाणेन, "द्यावाभूमी जनयन् देव एक" "विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" 'ईश्वरमुपासीत' "य सर्वज्ञ सर्ववित्" "यस्य ज्ञानमयं तप सोऽकामयत" इत्यादिश्रुतिभिश्च न च त्वया श्रुतीनामप्रामाण्यमापादनीयम् । आस्तिकदार्शनिकै सर्वै श्रुतीनां दृढप्रामाण्याङ्गीकारात् । ईश्वरविषयेऽन्यत्सर्वमात्मनिरूपणकाले प्रकट-यिष्यम् ।

पु०—महोदय ! भवतु तर्हि, साम्प्रतं प्रथम कणादाभिमतद्रव्यादि-

सप्तपदार्थस्वरूपं निरूप्य तत्तत्पदार्थतत्त्वज्ञानात्तत्तत्पदार्थविषयकनिवृत्तिप्रकारं कीदृशस्तथाविधनिवृत्त्या च मुक्त्युपलम्भः कथमिति निरूपणीयम्।

पि०—वत्स! त्वत्प्रश्नोत्तराण्यग्रे यथास्थानं प्रकटयिष्यन्ते। किन्त्वत्र साम्प्रतं पदार्थतत्त्वबोधसौकर्याय प्रोक्तपदार्थेषु कतिपयपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारः प्रदर्श्यते। तथा हि पदार्थानां धर्मगतकता साधर्म्यं तत्तद्धर्मगतभेदश्च वैधर्म्यमिति वदन्ति। यथा द्रव्यत्वस्वरूपधर्मस्य वक्ष्यमाणक्षित्यादिनवद्रव्यवृत्तित्वेन द्रव्यत्वमेव क्षित्यादीनां साधारणधर्मस्तथा गुणत्वकर्मत्वादिधर्मा अपि गुणकर्मादीनां साधारणधर्माः। किन्तु गुणत्वस्य वक्ष्यमाणचतुर्विंशतिगुणेषु विद्यमानत्वेन तदितरद्रव्यादिपदार्थपञ्चकेऽविद्यमानत्वेन च गुणभिन्नसकलपदार्थानां वैधर्म्यम्। द्रव्यत्वस्य च क्षित्यादिनवद्रव्यमात्रवृत्तित्वेन तदितरगुणादिषट्कपदार्थावृत्तितया च गुणादिपदार्थषट्कस्य वैधर्म्यम्। सुतरामेतद्बोद्धव्यं 'यो हि धर्मो यत्र तिष्ठति तद्धर्मस्तत्पदार्थस्य साधर्म्यं, यश्च धर्मो यत्पदार्थे न तिष्ठति तद्धर्मस्तत्पदार्थस्य वैधर्म्यं मिति। पूर्वोक्तदिशा सामान्यविशेषाकारेण यावद्वस्तुविषयकज्ञानमेव 'वस्तुविचार' इति विद्वांसो निगदन्ति।

पु०—महोदया! सर्वत्र निगदन्तु कृपया साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानजन्यपदार्थतत्त्वज्ञानात्कया रीत्या तत्तद्विषयकनिवृत्तिः सञ्जनिष्यते लोकस्य? तन्निवृत्त्या च पुनः तस्य कीदृश उपकारः सेत्स्यतीति।

पि०—वत्स! तथाविधसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानजन्यपदार्थतत्त्वज्ञानान्मुमुक्षुपुरुषस्य 'अयमेवात्मा' 'नायमात्मे'त्याद्याकारेणात्मानात्मविषयकप्राथमिकज्ञानं समुत्पद्यते, तेन चानात्मवस्तुन्यनुपादेयत्वादिसन्दर्शनेन

सत्रानादरताप्रयुक्तनिवृत्ति सञ्जायते, तन्निवृत्तिजन्यपूर्वोक्तज्ञानदार्ढ्येनात्म-साक्षात्कारे जायमाने तद्व्यक्तेर्देहादौ 'अहं शुक्ल' 'अहं कृष्ण' 'अहं धनी' 'अहं मानी' त्याद्याकारेण जायमानात्मत्वभ्रमविनाशात् स्वमते सकल-वस्तुविषयकमिथ्याज्ञानं, कपिलनये च वैराग्य सञ्जायते, तदनन्तरं तत्तद्वस्तुगतदोषज्ञानं, तदनन्तरं दुष्टवस्तुत्वनाप्रज्ञाततत्तद्वस्तुतो निवृत्ति-स्तदनन्तरं सदसत्कर्मसु प्रवृत्त्यभावात् तत्तत्कर्मजन्यदेहभोगाद्यारम्भकादृष्टा-नुत्पत्तिस्तदनन्तर सुखदु खादिभोगाधारभूतशरीरानुत्पत्तिस्तया तदानीं सकलविधदु खानुत्पत्तिर्घटते तादृशदु खानामनुत्पत्तिरभावो वा मोक्षाख्यया-भिहित ।

पु०—महोदया ! भवतु तर्हि, साम्प्रत पूर्वोक्तवैराग्यादृष्टजन्मदु ख-स्वरूपप्रतिपादनेनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स ! अस्मन्मते विषयवासनाराहित्य, कपिलमहर्षिनये च अनित्येषु स्रक्चन्दनवनितादियावदृष्टविषयेषु स्वर्गाद्यदृष्टविषयेषु च पुरुषस्यानभिलाषो वैराग्यम् । तत्तु द्विविधम् । परापरभेदात् । तत्र येषु येषु सांसारिकविषयेषु प्रथमं पुरुषस्यासक्तिर्जाता तस्य तत्सकल विषयकाकाङ्क्षाभाव एवापरवैराग्य, परमकल्याणास्पदात्मसाक्षात्कारेऽप्य-नभिलाष एव परवैराग्य चेति । एतदुभयविधवैराग्य जीवस्य भोगादिना प्रवृत्तिविनाशाज्जन्मजन्मान्तरोपार्जितपापविनाशाद्वा सञ्जायत इति । अदृष्ट तु सदसत्कर्मानुष्ठानजन्यफलापादकात्मनिष्ठसंस्कारविशेष । तस्यैव जीवात्मसुखदु खभोगहेतुत्वात् । आत्मन सुखदु खादिभोगार्थं तद्भोगाय-तनशरीरधारणमेव जन्म । आत्मानुकूलवेदनीय सुखम् । आत्मप्रतिकूल-वेदनीय दु खमिति । तच्च दु ख त्रिविधम् । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधि-दैविकभेदात् । तत्र शरीरमनसी अधिकृत्य जायमानदु खमाध्यात्मिकम् ।

पु०—पितर ! तथाप्यत्यायाससाध्यदु खनिवर्त्तकशास्त्रीयोपायानुष्ठान मया कथमपि नाङ्गीकर्त्तव्यम् । प्रत्यह क्षुधादिनिवृत्त्यर्थकभोजनादि प्रतिकारवत्तत्तद्रोगादि निवर्त्तकसामयिकौषधपानादिप्रतिकारयथाशास्त्याचरणादिनापि तत्तद्रोगादिनिवृत्तिसम्भवात् ।

पि०—वत्स ! न मिलन्ति वैद्यादय सर्वदेशे सर्वकाले वा। कदाचिन्मिलत्स्वपि तेषु तथा प्रतिकारैर्न भवति तत्तद्रोगाद्यात्यन्तिकनिवृत्ति । दरीदृश्यन्तेऽवश्य रोगादय शरीर विद्यमाने। विशालेऽस्मिन् ससारे प्राणिमात्रस्य सर्वाकारेण सुखित्व न दृश्यते। तत्र केचन कियद्दशेन सुखिनश्चेत्कियद्दशेनावश्य दु खिनोऽपि दृश्यन्ते। तेषु केचन धनविषये सुखिनोऽपि पुत्रादिविषय दु खिन , पुत्रादिविषये सुखिनोऽपि रोगादिविषये दु खिनश्च सन्दृश्यन्ते । इत्थम् 'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्त दु खभागि'त्युक्तौ कैमुतिकन्यायेन प्राण्यन्तर्गतमनुष्येष्वपि दरिद्रादारभ्य चक्रवर्त्तिपर्यन्ता दु खनिवारकसामग्रीमत्स्वेष्वपि दु खिन परिदृश्यन्ते । अतो बुद्धिमत्तमा पुरुषास्त्वदुक्तसुखसाध्यदुष्करोपायसत्त्वेऽपि तत्परित्यागेन कष्टसाध्येष्वपि शास्त्रीयोपायेषु चेष्टन्त एवेत्यवधेयम्। प्रोक्तकैमुतिकन्यायस्तु 'यत्र दुर्बोध्यस्य दु साध्यस्यापि विषयस्य सुखबोधनादिसिद्धिस्तत्र सुबोध्यस्य सुसाध्यस्य च विषयस्य नितरा सिद्धि रित्यात्मक ।

पु०—पूज्यपादा ! अस्तु तर्हि, निगद्यता तावदिदानीं तादृशदु खनिवृत्तये किमात्मकशास्त्रीयोपायो भवदभिमत इति।

पि०—सोम्य ! प्रागुक्तमस्माभि कणादोक्तद्रव्यादिसप्तपदार्थतत्त्वज्ञानादेव मुक्तिरिति। पदार्थतत्त्वज्ञानमन्तरेण तत्तत्पदार्थविषयकतत्त्वज्ञानासम्भवात् प्रथम पदार्थस्वरूप निरूप्यानन्तर द्रव्यादिसप्तपदार्था यथाक्रम निरूपयिष्यन्त । यथा वाच्यत्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वान्यतमधर्मवत्त्व

पदार्थत्व'मिति पदार्थलक्षणम्। यो हि पदार्थो वचनेन प्रकाशयितुं शक्य स वाच्यस्तन्निष्ठो धर्मो वाच्यत्वं, यस्तु पदार्थोऽभिधाशक्त्या वाच्यार्थवृत्त्या वा उच्यते सोऽभिधेयस्तन्निष्ठो धर्मोऽभिधेयत्व, यश्च पदार्थो ज्ञानेन गम्य स ज्ञेयस्तन्निष्ठधर्मो ज्ञेयत्वमित्यर्थ। तथा सति ससारेऽस्मिन् घटपटादियावत्पदार्था सन्ति ते सर्वे वाच्या, अभिधेया, ज्ञयाश्च भवन्तीति तेषु वाच्यत्वादिधर्मवत्तया त एव पदार्थपदवाच्या भवन्ति। ते च पदार्था. कणादमहर्षिनये द्रव्याद्यभावान्ता सप्त, गौतममहर्षिनये प्रमाणादिनिग्रहस्थानान्ता षोडश, कपिलमहर्षिनये प्रकृत्यादिपुरुषान्ता पञ्चविंशति, पतञ्जलिमहर्षिनये सेश्वरप्रकृत्यादिपुरुषान्ता षड्विंशति, जैमिनिमहर्षिमतीयनये द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायशक्तिसङ्ख्यासादृश्यान्ता अष्टौ, महर्षिव्यासदेवनये च चिदचिदात्मकौ द्वावेवेति बोध्यम्।

पु०—महोदया! पदार्थाना वाच्यत्वादिधर्मवत्त्वलक्षण मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। किञ्चिज्ज्ञजीवपक्षे पृथिवीस्थयावत्पदार्था वाच्या, अभिधेया, ज्ञेयाश्च न भवन्तीति तेषु वाच्यत्वादिधर्मवत्वासम्भवात।

पि०—वत्स! न चैव वक्तु शक्यते। साधारणव्यक्तीना तेषु वाच्यत्वादिधर्मविषयकज्ञानासम्भवेऽपीश्वरस्य योगिनां च सर्वज्ञत्वेन तत्पक्षे यावत्पदार्थविषयकज्ञानसद्भावसम्भवेन तथा वाच्यत्वादिधर्मविषयकज्ञानसम्भवात्। अतस्तादृशलक्षण न कुत्राप्यव्याप्तिदोषदुष्टमित्यवधेयम्।

पु०—महोदया! अस्तु तर्ह्यत्र पूर्वोक्तलक्षणाव्याप्तिस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स! तत्र 'असाधारणधर्मो लक्षण'मिति लक्षणलक्षणम्। तच्च द्विविधम्। स्वरूपलक्षणतटस्थलक्षणभेदात्। तत्र धर्म. स्वभाव। लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणमितरभेदानुमापकचिह्नमित्यर्थ.। स्वरूपमेव

पदार्थत्व'मिति पदार्थलक्षणम्। यो हि पदार्थो वचनेन प्रकाशयितुं शक्यः स वाच्यस्तन्निष्ठो धर्मो वाच्यत्वं, यस्तु पदार्थोऽभिधाशक्त्या वाच्यार्थवृत्त्या वा लभ्यते सोऽभिधेयस्तन्निष्ठो धर्मोऽभिधेयत्वं, यश्च पदार्थो ज्ञानेन गम्यः स ज्ञेयस्तन्निष्ठधर्मो ज्ञेयत्वमित्यर्थः। तथा सति संसारेऽस्मिन् घटपटादियावत्पदार्थाः सन्ति ते सर्वे वाच्याः, अभिधेयाः, ज्ञेयाश्च भवन्तीति तेषु वाच्यत्वादिधर्मवत्तया त एव पदार्थपदवाच्या भवन्ति। ते च पदार्थाः कणादमहर्षिनये द्रव्याद्यभावान्ताः सप्त, गौतममहर्षिनये प्रमाणादिनिग्रहस्थानान्ताः षोडश, कपिलमहर्षिनये प्रकृत्यादिपुरुषान्ताः पञ्चविंशतिः, पतञ्जलिमहर्षिनये सेश्वरप्रकृत्यादिपुरुषान्ता' षड्विंशतिः, जैमिनिमहर्षिमतीयनये द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायशक्तिसङ्ख्यासादृश्यान्ता अष्टौ, महर्षिव्यासदेवनये च चिदचिदात्मकौ द्वावेवेति बोध्यम्।

पु०—महोदयाः! पदार्थानां वाच्यत्वादिधर्मवत्त्वलक्षणं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। किञ्चिज्ज्ञजीवपक्षे पृथिवीस्थयावत्पदार्था वाच्या', अभिधेयाः, ज्ञेयाश्च न भवन्तीति तेषु वाच्यत्वादिधर्मवत्त्वासम्भवात्।

पि०—वत्स! न चैव वक्तुं शक्यते। साधारणव्यक्तीनां तेषु वाच्यत्वादिधर्मविषयकज्ञानासम्भवेऽपीश्वरस्य योगिनां च सर्वज्ञत्वेन तत्पक्षे यावत्पदार्थविषयकज्ञानसद्भावसम्भवेन तेषां वाच्यत्वादिधर्मविषयकज्ञानसम्भवात्। अतस्तादृशलक्षणं न कुत्राप्यव्याप्तिदोषदुष्टमित्यवधेयम्।

पु०—महोदयाः! अस्तु तर्ह्यत्र पूर्वोक्तलक्षणाव्याप्तिस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! तत्र 'असाधारणधर्मो लक्षण'मिति लक्षणलक्षणम्। तच्च द्विविधम्। स्वरूपलक्षणतटस्थलक्षणभेदात्। तत्र धर्मः स्वभावः। लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणमितरभेदानुमापकचिह्नमित्यर्थः। स्वरूपमेव

लक्षणं स्वरूपज्ञापकमित्यर्थः । यथा 'कम्बुग्रीवादिमत्त्वं घटत्व'मिति घटस्य स्वरूपलक्षणम् । ईदृशलक्षणादेव घटवस्तुस्वरूपमात्रबोधात् । तटस्थं स्वरूपातिरिक्तविशेषणमेव लक्षणमितरभेदानुमापकचिह्नमित्यर्थः । 'यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेऽपि तदितरपदार्थव्यावर्त्तकत्वं तटस्थलक्षणत्व'मिति तटस्थलक्षणलक्षणम् । तथा हि गन्धवत्त्वं पृथिवीत्व'मिति पृथिवीलक्षणकरणेन 'क्षणमगुणो भाव' इतिन्यायेन घटादेरुत्पत्तिक्षणे गन्धादिगुणाभावात्तदानीं यावल्लक्ष्यकालं तत्र गन्धवत्त्वलक्षणस्यानवस्थितत्वेऽपि तल्लक्षणस्य पृथिवीतरजलादिद्रव्यव्यावर्त्तकत्वमस्त्येव । पृथिवीतरद्रव्यमात्रे गन्धवत्त्वाभावात् । लक्षणेऽवतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवाख्यदोषत्रयमङ्गीक्रियते शास्त्रज्ञैः । तत्रालक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः । यत्र यल्लक्षणेन यत्पदार्थो निरूप्यते तत्र तल्लक्षणस्य तत्पदार्थ एव लक्ष्य, तदितरयावत्पदार्थोऽलक्ष्यम् । तथा सति 'शृङ्गवत्त्वं गोत्व'मिति गोलक्षणस्य गोर्लक्ष्य, तद्भिन्न च सर्वमलक्ष्यम् । अत्रैतल्लक्षणस्यातिव्याप्तिदोषदुष्टत्वमवधेयम् । लक्षणस्यास्य लक्ष्यभूतगोमात्रगामित्वेऽप्यलक्ष्यभूतशृङ्गविशिष्टहरिणमहिषादियावत्पशुगामित्वदर्शनात् । लक्ष्यैकदेशे लक्षणागमनमव्याप्तिः । यथा 'कपिलवर्णविशिष्टत्वं गोत्व'मित्याकारकगोलक्षणस्याव्याप्तिदोषदुष्टत्वम् । तस्य गवेकदेशकपिलवर्णविशिष्टगोगामित्वेऽपि शुक्लकृष्णचित्रादिविशिष्टगोगामित्वाभावात्, गोमात्रावृत्तित्वात् । लक्ष्यमात्रे लक्षणागमनमसम्भवः । यथा 'एकशफवत्त्वं गोत्व'मित्याकारकगोलक्षणस्यासम्भवदोषदुष्टत्वम् । गवां प्रतिपदं द्विद्विशफयोर्विद्यमानत्वेन लक्ष्यभूतगोमात्रेषु तल्लक्षणागमनात् । गलकम्बलवत्त्वं गोत्व'मित्याकारकगोलक्षणस्य निर्दुष्टत्वमेव । गलकम्बलवत्त्वरूपलक्षणस्य गोष्वेव विद्यमानत्वात्तदितरपशुष्वविद्यमानत्वाच्च ।

पु०—महोदया ! तिष्ठतु सम्प्रति प्रासङ्गिकविविधप्रश्नावतरणम् । किन्त्वत्र पूर्वोक्तविविधमतीयपदार्थगततारतम्यादिविचारेणानुग्राह्यं ।

पि०—वत्स। विविधमतीयपदार्थविचारेणास्य ग्रन्थस्य कलेवरवृद्धिभिया ततो विरम्यास्मदभिमतकणादोक्तद्रव्यादिपदार्थेषु सप्तगौतमोक्तप्रमाणादिनिग्रहस्थानान्तषोडशपदार्थानामन्तर्गतत्व संक्षेपत प्रदर्श्य ग्रन्थेऽस्मिन् कणादमतीयपदार्थविचारो विस्तरेण करिष्यते। तथा हि 'प्रमाणप्रमेयसशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-तर्कनिर्णयवाद जल्पवितण्डाहेत्वाभास छलजातिनिग्रहस्थानान्येव गोतममहर्ष्युक्तषोडशपदार्था । एषामस्मदभिमतप्रागुक्तकणादोक्तद्रव्यादिसप्तपदार्थेषु कस्य कुत्रान्तर्गतत्वमिति चेदुच्यते। यथा तन्मत प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दात्मक प्रमाणानामस्मन्मते वक्ष्यमाणरूपादिचतुर्विंशतिगुणान्तर्गतज्ञानात्मकगुणपदार्थान्तर्गतत्वम्। तन्मत 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धि मन प्रवृत्तिदोष प्रत्यभावफल दु खापवर्गात्मक प्रमेयपदार्थानामस्मन्मते द्रव्यगुणाभावपदार्थान्तर्गतत्वम्। तथा हि तत्रात्मशरीरमनसा द्रव्यान्तर्गतत्वमिन्द्रियार्थबुद्धिप्रवृत्तिदोषफलदु खाना गुणान्तर्गतत्व, अपवर्गस्य चाभावान्तर्गतत्वम्। तत्रात्मा वक्ष्यमाणलक्षण, इन्द्रियाणि घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा इन्द्रियार्था, शरीर वक्ष्यमाणलक्षण, बुद्धिमनसी वक्ष्यमाणलक्षणे, प्रवृत्ति प्रवर्त्तना, सा रागादिभ्य सञ्जायते। रागादीनामेव पापपुण्योभयकर्मप्रवर्त्तकत्वात्। दोषा रागद्वेषमोहशब्दप्रतिपाद्येच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानात्मका, प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्म प्रेत्यभावो बोध्य । चरमशरीरप्राणसंयोगध्वसो मरणम्। तच्चाभावपदार्थ । आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म। तत्तु गुणपदार्थ । मुख्यफल यत्र सुखदु खसवेदनात्मक भवति तत्र गुणपदार्थान्तर्गत भवति, यत्र च गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रात्मक भवति तत्र द्रव्यान्तर्गतमपि भवति। दु खानि तु शरीर, षडिन्द्रियाणि, षड्विषया, षड्बुद्धय, सुख, दु ख चेति मिलित्वैकविंशति । इतरा दु ख क्वचिद्द्रव्यान्तर्गतमपि। वक्ष्यमाणलक्षणसशयस्तु गुणान्तर्गत । तस्य ज्ञानभेदात्मकत्वात्।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकावयवाना शब्दात्मकतया गुणान्तर्गतत्वम्। व्याप्यारोपाधीनव्यापकारोपरूपतर्कस्य, विचारपूर्वक पक्षप्रति-

पक्षाभ्यामर्थावधारणरूपनिर्णयस्य च ज्ञानात्मकतया, तत्त्वबुभुत्सुकथारूपवादस्य, विजिगीषुकथारूपजल्पस्य, स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितण्डायाश्च वाक्यात्मकत्वेन शब्दान्तर्गततया गुणान्तर्गतत्वमेव। अनुमिति तत्कारणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयहेत्वाभासानां यथायथ द्रव्याद्यन्तर्गतत्वम्। अन्यतरत्व भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमित्यर्थः। अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तशब्दस्यार्थान्तर परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपच्छलस्यासदुत्तररूपजातेश्च वाक्यात्मकतया गुणान्तर्गतत्वम्। पराजयहेतुभूतनिग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्याद्यन्तर्गतत्वमेवेत्यवधेयम्। गौतमोक्तप्रमाणादिषोडशपदार्थाः कणादोक्तद्रव्यादिसप्तपदार्थान्तर्गता एव।

पु०—अस्तु तर्हि, साम्प्रतं कणादोक्तपदार्थस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स! कणादोक्तसप्तपदार्थेषु प्रथम द्रव्यलक्षण निरूप्यते यथा—गुणवत्त्वं, कर्मवत्त्वं वा कार्यमात्रसमवायिकारणत्वं द्रव्यत्व'मिति द्रव्यलक्षणम्। यस्मिन् पदार्थे वक्ष्यमाणाश्चतुर्विंशतिगुणा वक्ष्यमाणानि पञ्चकर्माणि कार्यमात्र प्रति वक्ष्यमाणसमवायिकारणत्वं च स्थास्यन्ति तत्पदार्थ एव द्रव्यम्। तच्च द्रव्यं नवविधम्। क्षित्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदात्।

पु०—पितर्! द्रव्यस्य भवदुक्तगुणवत्त्वकर्मवत्त्वलक्षणद्वयं मया नाङ्गी कर्त्तव्यम्। तल्लक्षणद्वयस्याव्याप्तिदोषदुष्टत्वात्। तथाहि 'उत्पत्तिमद्द्रव्यस्य गुणोऽनुत्पत्तिमानि'ति नियममाश्रित्य घटपटादिद्रव्योत्पत्तिदशायां तत्र तद्गतरूपादिगुण कथमपि न तिष्ठेत्। यदा यत्र घटादिकार्यमुत्पत्स्यते तदुत्पत्तेः प्राक् तत्र तस्याविद्यमानत्वेन कार्याधिकरणेऽवश्यं यथासम्भवसम्बन्धेन कार्याऽत्यन्ताभावप्रागभावयोः कार्यमात्रानन्वियिति स्वीकर्त्तव्या। तथा सति 'निर्गुणानि द्रव्याणि न निष्क्रमी'ति प्रतिज्ञातुमवसरम्। उत्पत्तिक्षण एव घटादिरूपकार्ये तद्गतरूपादिगुणानामसत्त्वात्। इत्थं यथोत्पत्तिमद्द्रव्ये गुणवत्त्वलक्षणाव्याप्तिस्तथाकाशकालदिगात्मरूपव्यापकद्रव्येष्वपि कर्मवत्त्वलक्षणाव्याप्तिः, तेषु कर्मवत्त्वासम्भवात्।

वि०—वत्स! त्वत्प्रदर्शितस्थलेषु तल्लक्षणद्वयस्याव्याप्ति र्न सम्भवति। वक्ष्यमाणदिशा तन्निराकरणात्। तथाहि तल्लक्षणे गुणवत्त्वपदस्य 'गुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व'मित्यर्थः कर्त्तव्य। यो हि धर्मो वा जाति र्यदपेक्षयाधिकस्थाने तिष्ठति स तदपेक्षया व्यापकधर्मो वा व्यापकजाति, यश्च धर्मो वा जाति र्यदपेक्षयाल्पस्थाने तिष्ठति स तदपेक्षया व्याप्यधर्मो वा व्याप्यजाति। यथा पार्थिवद्रव्यमात्रवृत्तिपृथिवीत्वजाते र्घटपटादिमात्रवृत्तिघटत्वपटत्वादिजात्यपेक्षया व्यापकत्वम्। घटत्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वस्य बहुदेशवृत्तित्वात्। घटत्वादीनां च क्षितित्वापेक्षया व्याप्यत्वम्। क्षितित्वापेक्षया तेषामल्पदेशवृत्तित्वात्। स्थूलत इदमेव बोद्धव्य यद्बहुदेशवृत्तित्वं व्यापकत्वमल्पदेशवृत्तित्वं च व्याप्यत्वमिति। तल्लक्षणे गुणवत्पदेन वस्त्रादिरूपं यत्किमपि द्रव्यं धृत्वा शुक्लरूपादिगुणविशिष्टे वस्त्रादिरूपे तद्द्रव्ये तस्य विद्यमानतयोत्पत्तिक्षणेऽपि पार्थिवघटपटादियावदनित्यद्रव्ये द्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वजाते र्विद्यमानत्वेन घटपटादिजन्यद्रव्यमात्रे 'गुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वसत्त्वेन न तत्र गुणवत्त्वलक्षणाव्याप्ति। कर्मवत्त्वस्यापि 'कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्व'मित्यर्थ कर्त्तव्य। यो ह्युपाधि र्वा धर्मो द्रव्यादिसप्तपदार्थान् परस्पर विभजते वा भेदयति स एव पदार्थविभाजकोपाधि। यथा द्रव्यत्वगुणत्वादि। तत्तद्धर्मेणैव द्रव्यगुणादिपदार्थविभागदर्शनात्। अत्र कर्मवत्पदेन चलनादिकर्मविशिष्टघटपटादिरूप यत्किमपि द्रव्य धृत्वा तन्निष्ठद्रव्यत्वरूपपदार्थविभाजकोपाधेराकाशादिव्यापकद्रव्येष्वपि विद्यमानत्वेन तेष्वपि कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वसद्भावात्तत्र कर्मवत्त्वलक्षणस्य नाव्याप्ति।

पु०—द्रव्यस्यान्तिमलक्षणघटितसमवायिकारणत्व पुन कीदृशम्? कथं वा तस्य समवायिकारणता? कार्यकारणभावानङ्गीकारे च पुन का हानि?

पि०—शास्त्रज्ञैस्तावत्त्रिविधकारणमङ्गीक्रियते जन्यकार्यमात्रे। समवायसमायिनिमित्तकारणभेदात्। तत्र समवायिकारण नामोपादानकारणम्। उपादान तु कार्योत्पत्त्यर्थमुपादीयमान सर्वदा कार्येष्वनुगत कार्यान्वितकारणम्। घटादिकार्योत्पत्तये मृदादीनामलङ्कारायुत्पत्तये च सुवर्णरजतादीना ग्रहणेन तेषामुपादानकारणत्वाङ्गीकारात्। किं वा "समवायसम्बधावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्व समवायिकारणत्व"मिति तल्लक्षणम्। तथाहि घटादिरूपकार्यं कपालरूपकारणे समवाय सम्बन्धन तिष्ठति, तन्निष्ठकारणतापि तत्सम्बन्धावच्छिन्ना भवति। अवच्छिन्ना सीमाप्राप्ता परिचिता वेत्यर्थ, यत्सम्बन्धपरित्यागेनासौ स्थातु न पारयेदिति यावत्। घटस्य स्वसमवायिकारणकपालात्स्वासमवायिकारणकपालद्वयसयोगाच्च समुत्पत्तेरसौ घटस्तत्कपालद्वयसयोगश्च तत्कपालद्वये समवायसम्बन्धेनैव तिष्ठत। समवायसम्बन्धो नित्यसम्बन्ध इत्यर्थ। तादृश सम्बन्धोऽवयवावयविनोर्जातिजातिमतोर्गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च पदार्थयोर्मध्ये तिष्ठति। किन्तु कपाले कपालस्य तत् सम्बन्धनासत्त्वात्परस्परकार्यकारणयो र्घटकपालयोरेकत्रावस्थितिरेकेनैव सम्बन्धेनासम्भाविनीति कार्यकारणयोरेकत्रैकजातीयसम्बन्धनैवावस्थानमित्यनङ्गीकृत्य केनाप्येकसम्बन्धेन कारणस्य, येन केनाप्यपरसम्बन्धन कार्यस्य चैकत्रावस्थानमित्यङ्गीकर्त्तव्यम्। घटात्मककार्यस्य कपाले समवायसम्बन्धेन विद्यमानतया घटनिष्ठकार्यतापि समवायसम्बन्धावच्छिन्ना, कपालात्मककारणस्य च कपाले तादात्म्यसम्बन्धन विद्यमानतया कपालनिष्ठकारणतापि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना। स्वस्मिन् स्ववृत्तिनियामकसम्बन्धस्तादात्म्यसम्बन्ध। तदात्मना भावस्तादात्म्य तदात्मता तत्स्वरूपो वा। स्वय स्वस्मिन् येन सम्बन्धेन तिष्ठति तत्सम्बन्ध एव स इत्यभिप्राय।

कारणता कार्यतया निरूपिता भवति कार्यता च कारणताया निरूपिका भवतीति तदुभयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धो ज्ञेय । निरूपितत्व नाम निरूपकतासम्बन्धेन सम्बन्धित्वम् । कपालद्वयसयोगरूपगुणस्य तदुभयकपाले समवायसम्बन्धेन विद्यमानतया तत्कपालनिष्ठकारणतापि समवाय सम्बन्धावच्छिन्ना । किं वा कारण कार्येण सह यत्सम्बन्धेन तिष्ठति तत्सम्बन्धमेव कारणतावच्छेदकसम्बन्ध कारणताविशेषकसम्बन्धा वति निगदन्ति । यो हि धर्मो यत्सम्बन्धेन तिष्ठति स धर्मस्तत्सम्बन्धस्यावच्छेदक । तदवच्छेदकधर्मोऽपि तत्सम्बन्धेनैवावच्छिन्नो भवति । अवच्छेदकरूपधर्मो व्यावर्तकविशेषणमित्यर्थ । कारण यत्सम्बन्धाच्छिन्न तन्निष्ठकारणतापि तत्सम्बन्धावच्छिन्ना, कार्यं च यत्सम्बन्धावच्छिन्न तन्निष्ठकार्यतापि तत्सम्बन्धावच्छिन्ना । कस्मिँश्चिद्वस्तुनि कस्यचिद्वस्तुन सति सयोगे तत्र या सयोगोत्पत्तिस्तस्या कार्यकारणयोस्तादात्म्यसम्बन्धो न । तथा हि कस्यचिल्लोकस्य केनाप्यपरवस्तुना सहावयवसयोगे जायमान तद्वस्तुना सह तस्यावयविसयोगोऽपि घटते । हस्तपदादयोऽवयवा शरीर चावयवि । हस्तेन सह कस्यापि वस्तुन सयोगे सति देहेन सह यस्तद्वस्तुसयोगो घटते तादृशसयोगो देहसयोग प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन कारण न भवति । हस्ततत्स्पृष्टवस्तुनोर्हस्तसयोगस्य समवायसम्बन्धेनैव सत्त्वात् । स्पृष्टवस्तुनि हस्तदेहयो सयोग समवायसम्बन्धेनैव तिष्ठतीति बोध्यम् । किञ्च देहे हस्तसयोग एकार्थसमवायसम्बन्धेन, देहसयोगश्च समवायसम्बन्धेन तिष्ठति । एकार्थसमवायो नाम समवायघटितसामानाधिकरण्यम् । हस्ते सयोगदेहयो समवायसम्बन्धेन विद्यमानतयैकाश्रये चैकस्मिन् स्थाने तदुभयसामानाधिकरण्य परिलक्ष्यते । तथाविधावस्थिति समवायसम्बन्धेनैव भवतीति तामेव समवायघटितसामानाधिकरण्यमिति

ग्रूमः। ईदृशहस्ततंसंयोगे या कारणता तिष्ठति सा समवायसम्बन्धावच्छिन्नै-कार्यसमवायसम्बन्धावच्छिन्ना वा, किन्तु तदितरसम्बन्धावच्छिन्ना न भवति। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। स्थूलत इदमेव कारणलक्षणमित्यवधेयं यत् 'अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्याधिकरणे कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे साक्षात्सम्बन्धेन परम्परासम्बन्धेन वा नियतपूर्ववृत्तित्व'मिति। कार्योत्पत्तिदशायामत्यावश्यकत्वेन नियतक्लृप्तपदार्था एवान्यथासिद्धि-शून्यास्तदानीं तत्रानपेक्षितपदार्थाश्चान्यथासिद्धाः। एतदन्यथासिद्ध-भेदोदाहरणान्यग्रे प्रकटयिष्याम। 'आत्मविशेषगुणभिन्नत्वे सति क्वचित् समवायसम्बन्धेन क्वचिच्च स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणत्वमसम-वायिकारणत्व'मित्यसमवायिकारणलक्षणम्। वक्ष्यमाणा बुद्धिसुखदुःखेच्छा-द्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारा एवात्मविशेषगुणाः। तथाहि घटरूप-कार्यकारणीभूतकपालयोः तत्कपालद्वयसंयोगः समवायसम्बन्धेन तिष्ठन् घट-कार्यमुत्पादयतीति तादृशसंयोगस्तद्घटस्यासमवायिकारणम्, तत्कपालगतरूपं च तद्घटरूपं स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनोत्पादयतीति तत्कपालरूपमपि तद्घटगतरूपस्यासमवायिकारणम्। स्वपदेनात्र कपालरूपं तस्य कपाले समवायसम्बन्धेन विद्यमानतया स्वसमवायी कपालस्तत्र च घटस्य समवाय-सम्बन्धेन विद्यमानतया स्वसमवायिसमवेतो घटः। समवेतपदार्थे सम-वेतत्वरूपधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धेन विद्यमानतया घटरूपं प्रति कपालरूपं स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनैवासमवायिकारणम्। एवं पटादिसकल-कार्येष्वप्यवधेयम्। 'समवाय्यसमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वं निमित्तकारणत्व'मिति निमित्तकारणलक्षणम्। यथा घटं प्रति कुम्भकार-चक्रादीनां, पटं प्रति तन्तुवेमादीनां च निमित्तकारणत्वम्।

पु०—पितः! पूर्वोक्तकारणत्रयं मया नाङ्गीकर्तव्यम्। घट-

कारणमृत्पिण्डचक्रयोः, पटकारणसूत्रवेम्नोश्च सत्त्वेऽपि घटपटानुत्पत्तेः। कारणानङ्गीकारे कार्यानुत्पत्तिवत्कारणाङ्गीकारेऽपि कार्यानुत्पत्त्योभयत्र तुल्यदोषसम्भवात्।

पि०—वत्स! कतिपयकारणसद्भावे कार्यानुत्पत्त्या कारणानङ्गीकरणमनुचितम्। 'कारणकूटसद्भावे कार्योत्पत्तिर्नान्यथे'ति कार्योत्पत्तिमात्रे नियमात्। यत्र कतिपयकारणसत्त्वेऽपि कार्यानुत्पत्तिस्तत्र कस्यापि कारणान्तरस्याभावोऽनुमातव्यः। कारणानङ्गीकारे वक्ष्यमाणदोषापत्तेः। तथाहि यस्य कस्यापि कार्यस्योत्पत्तौ नानोपकरणसत्त्वेऽप्येकैकपदार्थविशेषाभावेन तत्तत्कार्यानुत्पत्तिरिति दृष्टचरम्। कुलालमृत्पिण्डादिकतिपयकारणसत्त्वेऽपि चक्राभावेन घटस्य, तन्तुवायसूत्रादिकतिपयकारणसत्त्वेऽपि वेमादियन्त्राभावेन च पटस्यानुत्पत्तेः। अत कतिपयकारणसत्त्वेऽपि यत्र यत्पदार्थाभावेन यत्पदार्थानुत्पत्तिस्तत्र तत्पदार्थं प्रति तत्पदार्थस्यैव कारणत्वमिति मन्तव्यम्। अन्यथा घटेतरपटादिकारणतन्त्वादिभ्योऽपि घटकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। किञ्च सूत्रात्तैलस्य, मृत्पिण्डाद्वस्त्रस्य, कदलीबीजादाम्रवृक्षस्याम्रबीजान्नारिकेलगच्छस्य, नारिकेलबीजात्पुन्नागगच्छस्य, पुन्नागबीजात्पनसवृक्षस्य, चेत्याद्याकारेणोत्पत्तिरप्यङ्गीकर्तव्या। तथा सति तैली तैलार्थं सूत्रवालुकादिपदार्थानुपादास्यत उत तिलसर्षपादीन्? आम्रार्थी कदलीवृक्षं प्रोथयेदुताम्रवृक्षम्? इत्थं नानाविधविशृङ्खलताभियान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः। 'यत्पदार्थसत्त्वे यत्पदार्थसत्त्व'मित्यन्वयो, 'यत्पदार्थाभावे यत्पदार्थाभावो व्यतिरेक'श्चेति। तथा सत्यत्र प्रकृते 'घटकारणकपालादिसत्त्वे घटरूपकार्यसत्त्व'मित्यन्वयो, 'घटकारणकपालाद्यभावे घटाभाव' इति व्यतिरेकश्चेति बोध्यम्। एवं कार्यमात्रेष्ववगन्तव्यम्।

पु०—महोदया ! कार्यकारणभावस्वीकृतेरेवमवगम्यते 'यत्र यत्र कारणं तिष्ठेत्तत्र तत्र कार्योत्पत्ति'रिति । यथा जलसेचनेनाग्निनिर्वाप । एकत्र जलसेचननापरत्राग्निनिर्वपनाभावात् । अत कार्यकारणयोरेकत्रावस्थानस्यौचित्यादत्र मया जिज्ञास्यते कपालादिरूपकारणेन सह घटादिरूपकार्यस्यैकत्रावस्थान कथ घटत इति ।

पि०—सौम्य ! कार्योत्पत्तिक्षणे कार्यकारणयोरेकत्रावस्थान नकेनैव सम्बन्धेन वयमङ्गीकुर्म । तदानीं कस्य साक्षात्सम्बन्धेन कस्य वा परम्परया तत्रावस्थानाङ्गीकारात् ।

पु०—महोदया ! भवतु तर्हि, साम्प्रत प्रोक्तनवद्रव्येषु क्षितिस्वरूपनिर्णयनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स ! 'अनेकरूपवत्त्वमनेकरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व वा क्षितित्व'मिति क्षितिलक्षणम् । शुक्लनीलरक्तपीतादिविविधरूपविशिष्टद्रव्यमेव क्षितिस्तन्निष्ठधर्म क्षितित्वमिति प्रथमलक्षणसमन्वय । लक्षणस्यास्योत्पत्तिक्षणे घटादिजन्यद्रव्यमात्रेऽव्याप्ति । 'उत्पन्न द्रव्यं क्षणमगुण निष्क्रिय च तिष्ठती'ति न्यायेन तदानीं तस्य गुणक्रियारहितत्वात् । तदव्याप्तिवारणाय जातिघटितद्वितीयलक्षणानुसरणम् । तल्लक्षणघटितरूपवत्पदेन चित्रपटादिकमादाय तन्निष्ठद्रव्यत्वव्याप्यक्षितित्वरूपजातेरुत्पत्तिकालीनघटपटादिपार्थिवजन्यद्रव्यमात्रेऽपि सत्त्वान्न तत्राव्याप्तिरिति द्वितीय लक्षणसमन्वय ।

पु०—महोदया ! क्षितिमात्रस्यैवानेकरूपवत्त्वलक्षण मया नाङ्गीकर्तव्यम् । साधारणजले शुक्लरूपस्य, समुद्रजले क्वचिन्नीलरूपस्य, क्वचिच्च शुक्लरूपस्य, यमुनाजले च नीलवर्णस्य प्रतीत्याङ्गारादितैजसद्रव्येषु च

(पाउडरप्रभृतिषु) रक्तवर्णाद्यालोकप्रतीत्या जलतेजसोरपि तल्लक्षणाति-व्याप्तेः ।

वि०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । प्राचीनमनीषिभि: समुद्रयमुना-जलगतनीलवर्णप्रतीतेरङ्गरागादितैजसद्रव्यगतरक्तवर्णाद्यालोकप्रतीतेश्चौपाधिकत्वाङ्गीकारात्। तत्तत्स्थलेषु तत्तद्वर्णप्रतीति र्न स्वाभाविकी, किन्त्वौपचारिक्यौपाधिकी वेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु तत्तत्स्थलेषु तत्तद्रूपवत्त्वाभावेऽपि तत्र पार्थिवांशमिलनेनैव नीलवर्णादिप्रतीतिरिति तदभिप्राय । वयमत्र ब्रूमः—समुद्रजलस्यातिस्वच्छत्वेनैव तत्र नीलवर्णप्रतीतिरिति । चक्षुर्यत्र स्वकार्यसाधनासमर्थं भवति तत्रैव तस्यान्धकारभानम् । अन्धकारस्यातार्किकनयेऽद्रव्यपदार्थत्वेन तत्र वस्तुतो रूपाभावेऽपि चक्षुर्मुद्रणदशायां लोकस्य 'अन्धकार एव कृष्णवर्णविशिष्ट' इत्याकारकबोधो भवत्येव । तत्र चाक्षुषतेजस्तादृशस्वच्छजलराशिगतशुक्लरूपबाधितं सत्स्वच्छजलाभ्यन्तरे यथासम्भवस्थानं गत्वा तत्र तदभ्यन्तरस्थालोकहीनजलगतरूपग्रहणासमर्थं सदन्धकारं पश्यति । असावन्धकारो जलबहिर्भागस्थशुक्लरूपं चैकत्र मिलित्वा नीलवर्णाकारेणावभासते । आकाशे नीलरूपबोधवदत्राप्ययं बोध आलोकाभावप्रयुक्तभ्रम एव। यथा कस्याश्चिद् व्यक्तेश्चाक्षुषतेजो यावद्दूरं गच्छति तावद्दूर एव चन्द्रसूर्यनक्षत्रादिकिरणगतशुक्लप्रभां पश्यति, तदूर्द्ध्वं प्रदेशे तदगत्यभावात्तत्रान्धकारं पश्यतीति तदन्धकारो निम्नस्थकिरणशुक्लता चोभे एकत्र मिलित्वा नीलाकारेण प्रतिभातस्तथात्रायं बोधोऽपि दूरत्वप्रयुक्तभ्रम एवेति बोध्यम् । अङ्गरागादितैजसद्रव्यस्थले रक्तवर्णाङ्गरागदाहेन तत्र यो रक्तवर्णालोकोऽसौ तत्तैजसद्रव्यनिष्ठपार्थिवद्रव्यगतरूपमेव, किन्तु नालोकगतरूपम् । न वयं जले रूपमेकान्ततो नास्तीति ब्रूमः । वायुवत्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः । जले केवलाभास्वरशुक्लरूपं तेजसि च केवलभास्वरशुक्लरूपं स्वाभाविकगुणा-

विति तत्तद्द्रव्यनिरूपणावसरे प्रतिपादयिष्याम । अस्या पुनर्लक्षणान्तरं यथा 'अनेकरसवत्त्व' क्षितित्वमिति । यद्द्रव्ये मधुराम्ललवणकटुतिक्त-कषायात्मकषड्विधरसा सन्ति तद्द्रव्यमेव क्षितिरित्यर्थ ।

पु०—महोदया ! क्षितेरेवानेकरसवत्त्वलक्षण मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। जलेऽपि नानारसवत्त्वोपलब्ध्या तत्र तल्लक्षणातिव्याप्ते ।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु युज्यते । जले मधुररसेतरलवणादि-यावद्रसवत्ताप्रतीति र्जलमिश्रितपार्थिवाशस्यैवेत्यङ्गीकारात् । जले मधुर-रसवत्ताप्रतीतिं तन्निरूपणावसरे प्रकटयिष्याम । पुनरस्य लक्षणान्तर यथा 'पाकजस्पर्शवत्त्व पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा क्षितित्व'-मिति । यज्जातीयद्रव्य पाकवशात् क्वचित्काठिन्यं क्वचिच्च मार्दवमित्या-द्याकारेण विलक्षणस्पर्शोऽभिजायते तज्जातीयद्रव्यमेव क्षितिरित्यर्थ । अपक्वकोमलमृन्निर्मितघटशरावादीना आपाकानन्तर कठिनस्पर्शस्य, तण्डुलफलादीनां च स्थालीपाकानन्तर कोमलस्पर्शस्य चोत्पत्ते ।

पु०—महोदया ! पृथिव्या एव पाकजस्पर्शवत्त्वलक्षण मया नाङ्गी-कर्त्तव्यम् । शीतलजलवाय्वोरप्यग्न्यादितापतस्तयोर्विलक्षणोष्णस्पर्शवत्त्व-प्रतीत्या तत्र तल्लक्षणातिव्याप्त ।

पि०—वत्स ! न चैवं वक्तु युज्यते । घटमत्तादाविव जल-वाय्वोरपि चिरकाल यावत्तादृशोष्णस्पर्शानुभवापत्ते । तत्र तादृशस्पर्शो-ऽग्न्यादिकणानामेवेत्यनुसन्धेयम् । अग्न्यादितैजसद्रव्यतीव्रस्पर्शप्राबल्ये-नैव तत्र तथाविधस्पर्शोत्पत्ते । न चात्रास्मद्वचोऽपलपितव्यम् । कियत्-कालानन्तरं तदुभयपदार्थयो पूर्ववच्छीतलस्पर्शानुभवात् । अस्या पुन-र्लक्षणान्तर यथा 'गन्धवत्त्व क्षितित्व'मिति । यज्जातीयद्रव्य क्वचित्सुगन्ध क्वचिच्च दुर्गन्धमित्युपति तज्जातीयद्रव्यमेव क्षितिरित्यर्थ ।

पुष्पादिसुगन्धद्रव्यस्य ? इति । न प्रथम,। वस्त्रनिर्माणोत्तरक्षणे तत्र तत्तद्गन्धानुपलब्धेः । अतोऽवश्यमङ्गीकर्त्तव्य वस्त्राद्यनुभूयमानतत्तद्गन्धा न वस्त्रादीनामपि तु केषाचित्तदितरपार्थिवपुष्पादिद्रव्याणामेवेति । सुरभितया प्रतीयमानस्नावयवसूत्रेषु वस्तुतस्तत्तद्गन्धासत्त्वेऽपि तत्तत्पार्थिवपुष्पादिसुगन्धद्रव्यसयोगादेव वस्त्रे तत्तद्गन्धोपलब्धेर्यथा तत्तद्गन्धस्यास्वाभाविकत्वौपचारिकत्वमागन्तुकत्वं चेति निर्णीयते, तथा वाय्ववयवेषु वस्तुतो गन्धासत्त्वेऽपि पार्थिवसुगन्धपुष्पादिद्रव्यसयोगादेव तत्रास्वाभाविक्यौपचारिकी वा कादाचित्की गन्धोपलब्धिरिति निर्णेतव्यम् । अतो गन्धवत्त्वलक्षणस्य न कथमपि तत्रातिव्याप्तिरित्यवधेयम् । सा च क्षितिर्द्विविधा । नित्यानित्यभेदात् । तत्र परमाणुरूपा नित्या कार्यरूपा चानित्या । तेन द्व्यणुकादारभ्य पृथिवीपिण्डान्तयावत्पार्थिववस्तूनामनित्यत्व परमाणोश्च नित्यत्वमवधेयम् । परमाणु हि निरवयव सूक्ष्मतमोऽन्त्यावयवश्च । अन्त्यावयव शेषावयवो, यत पुन सूक्ष्मतरावयवान्तर न सम्भवतीति यावत् । "जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्म दृश्यते रज । प्रथम तत्प्रमाण तु त्र्यसरेणु स उच्यते । तस्य षष्ठतमो भाग परमाणु स उच्यते" इति साम्प्रदायिकै परमाणुलक्षणमङ्गीकृतम् । गवाक्षादिछिद्रमार्गनिपतितसूर्यकिरणपरिदृश्यमानसूक्ष्मधूलिकणा एव त्र्यसरेणव । तेष्वेकैकत्र्यसरेणौ षड्भागकरणेन षड्भागीकृतेषु तेष्वेकैकभाग परमाणुरिति वदन्ति । सोऽप्यसत्य । क्षित्यप्तेजो मरुत्स्वेव परमाणु स्वीक्रियते नान्यपदार्थेषु । परमाणुद्वयमेलनेनैको द्व्यणुको, द्व्यणुकत्रयमेलनेनैकस्त्र्यसरेणुरित्थ क्रमेण पृथिव्यप्तेजोवायुषु तत्तज्जातीययावत्पदार्थद्रव्योत्पत्ति । प्रोक्तानित्यपृथिवी त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तेषु 'अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्व शरीरत्व'मिति शरीरलक्षणम् । अन्त्यावयवित्वमादाय घटादावतिव्याप्ते-

स्तद्वारणाय चेष्टावत्त्वपदोपादानम्। तत्रान्त्यावयवित्वसत्त्वेऽपि चेष्टा-वत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिः। चेष्टावत्त्वमादाय हस्तपदादावतिव्याप्तेस्तद्वार-णायान्त्यावयवित्वपदोपादानम्। तत्र तथात्वसत्त्वेऽप्यन्त्यावयवित्वा-भावान्नातिव्याप्तिः। यद्यत्र वक्तव्यं मृतशरीरेऽन्त्यावयवित्वसत्त्वेऽपि चेष्टावत्त्वाभावात्तत्र तल्लक्षणस्याव्याप्तिरिति। तत्र। 'अन्त्याव-यवित्वे सति चेष्टावत्त्व'मित्यस्य 'अन्त्यावयविवृत्तिचेष्टावद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व'मित्यर्थकरणेन तद्दोषनिवृत्तेः। अत्रान्त्यावयवि, चेष्टावच्च जीवितशरीरं तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वजातेर्मृतशरीरेऽपि सत्त्वान्न तत्राव्याप्तिः। तच्च पार्थिवशरीरं पुनर्द्विविधम्। योनिजायोनिज-भेदात्। तत्र योनिजशरीरमपि द्विविधम्। जरायुजाण्डजभेदात्। तत्र जरायुर्गर्भाशयस्तस्माज्जाता जरायुजाः। यथा मनुष्यगोमहिषादि-प्राणिनः। अण्डो डिम्बस्तस्माज्जाता अण्डजाः। यथा कुम्भीरमत्स्य-सर्पपक्षिप्रभृतयः। प्रोक्तायोनिजशरीरमपि द्विविधम्। स्वेदजोद्भिज्ज-भेदात्। स्वेदपदेनात्र घर्मबिन्दुक्लेदोष्माणो बोध्याः। तेभ्यो जाताः स्वेदजाः। यथा कीटपतङ्गमशकमक्षिकादयः। स्थूलतोऽत्र बोद्धव्यं यत्पितृरमणजन्यशरीरं योनिजं, तदितरसर्वविधशरीरमयोनिजमिति। पार्थिव-शरीरेषु जरायुजाण्डजशरीरे योनिजे, स्वेदजोद्भिज्जशरीरे चायोनिजे। जलीयादिदेहोऽयोनिज एव। वरुणादिदेवलोकशरीरमयोनिजं पुण्यजन्यं च पिशाचादिशरीरं त्वयोनिजं पापमात्रजन्यं च, मनुष्यशरीरं पापपुण्यो-भयजन्यं भवति। एतर्हि योनिजायोनिजदेहाः क्वचित्पुण्यजन्याः क्वचित् पापजन्याः, क्वचिदुभयजन्या भवन्ति। पूर्वोक्तपार्थिवचतुर्विधशरीर-सद्भावं वक्ष्यमाणश्रुतिद्वयमप्यनुमोदयति। यथा—"इतराणि चाण्डजानि च जारजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानी"ति छान्दोग्योपनिषत्षष्ठाध्याय-

ज्ञानकारणीभूतमन सयोगाश्रयत्वाभावान्नातिव्याप्ति । आकाशात्मक-श्रोत्र शब्दात्मकविशेषगुणसत्त्वेन तत्राव्याप्तेस्तद्वारणाय शब्देतरपदोपादानम्। चक्षुरादीन्द्रियेष्वनुद्भूतरूपादिविशेषगुणसत्त्वात्तत्राव्याप्तेस्तद्वारणायोद्भूतपदोपादानम्। चक्षुरादीन्द्रियगतरूपादिविशेषगुणानामतिसूक्ष्मत्वेनाप्रत्यक्षतयोद्भूतत्वाभावेन तेषूद्भूतरूपादिविशेषगुणवत्त्वाभावान्न लक्षणाव्याप्ति। इन्द्रियार्थसंयोगस्येन्द्रियार्थोभयनिष्ठतया तदाश्रयत्वस्य चक्षुरादीन्द्रियेष्वपि सत्त्वात्तत्राव्याप्तेस्तद्वारणाय विशेषपदोपादानम्। तादृशसंयोगरूपगुणस्य विशेषगुणानन्तर्गतत्वान्न तत्राव्याप्ति। तच्चेन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणमतिसूक्ष्मं नासाप्रवर्त्ति। यो हि चक्षुरादीन्द्रियाणि स्वेन सह सम्बध्नाति शरीरेन्द्रियभिन्नोऽनित्योऽपि जीवोपभोगसाधनं वा भवति स एव खलु सुखसाक्षात्कारप्रयोजको वा विषय। इन्द्रियाणि तु विषयीणि। स च विषयो द्व्यणुकादारभ्य मृत्पाषाणादिरूप। शरीरादीनामपि जीवोपभोगसाधनत्वेन तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणाय प्रथमविशेषणोपादानम्। कालादिष्वतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयविशेषणस्योपादानम्। तेषां नित्यत्वान्न तत्रातिव्याप्ति। परमाण्वादिष्वतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यपदोपादानम्। तेषामतिसूक्ष्मत्वेनोपभोगसाधनत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्ति।

पु०—महोदया! भवदुक्तदिशा क्षित्यादिद्रव्यचतुष्टयस्य परमाणुर्मया नाङ्गीकर्त्तव्य। अतिसूक्ष्मत्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। 'यो यो जन्यपदार्थः स स कारणवान्, कार्यत्वात्, घटादिव'दित्यनुमानेन द्व्यणुकादियावज्जन्यपदार्थान् प्रति परमाणोरेव कारणत्वमित्यभिज्ञैरङ्गीकारात्। घटदर्शनेन कपालादीनां, पटदर्शनेन तन्त्वादीनां, वृक्षदर्शनेन बीजादीनां, पुत्रदर्शनेन च पित्रोरनुमानवत् स्थूलपृथिवीजलतेजोवायुसंदर्शनेन पृथिव्यादिमूलकारण-

तत्तत्परमाणूनामनुमानं भवत्येव। यद्वस्तु स्थूलं तन्न मूलं, यच्च मूलं तन्न स्थूलम्। स्थूलघटशरावप्रस्तरादियावत्पदार्था सूक्ष्मसूक्ष्मचूर्णानन्तरं निक्षिप्ताश्चेत्तर्हि ते क्रमशः स्वस्वपरिमाणापेक्षया न्यूनन्यूनतराकारधारणेन त्र्यसरेणुद्व्यणुकपरमाण्वाकारान् धारयन्तो वायुसाहाय्येनाकाशे उड्डीयमानास्तिष्ठन्त्येव। स्थूलपृथिव्यादिद्रव्यचतुष्टयं प्रति पृथिव्यादिद्रव्यचतुष्टयगतपरमाणुपुञ्जस्यैव कारणत्वं नान्यस्य। परमाणवस्त्वीश्वरयोगिभिन्नव्यक्तेः प्रत्यक्षयोग्या नैव भवन्ति। तेषामुद्भूतरूपवत्त्वाभावात्। न च तेषामपलपनं युक्तम्। तत्तत्स्थूलकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। नैयायिकनये त्र्यसरेण्वादितत्तत्स्थूलद्रव्याणामेव प्रत्यक्षं, न परमाणुद्व्यणुकानामित्यवधेयम्। परमाणवोऽसङ्ख्याता सन्ति।

पु०—महोदय! भवतु तर्हि, साम्प्रतं जलस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स! श्रोतृबुद्धिवैशद्यायास्य क्रमशो लक्षणपञ्चकं निगद्यते, यथा—'अभास्वरशुक्लरूपवत्त्वं जलत्व'मिति जललक्षणम्। अभास्वरपरप्रकाशनासमर्थः। यच्च त्वया वक्तव्यं क्षितितेजसोरप्यभास्वरशुक्लरूपवत्त्वदर्शनात्तत्र तल्लक्षणातिव्याप्तिरिति। तन्न। तल्लक्षणस्य 'अभास्वरशुक्लेतररूपवदवृत्तिरूपवद्वृत्तिजातिमत्त्वं जलत्व'मित्यर्थकरणेन तद्दोषनिवृत्तेः। तत्राभास्वरशुक्लेतरे ये भास्वरशुक्लनीलपीतादयस्तद्विशिष्टयोः पृथिवीतेजसोरविद्यमाना अथ च रूपवति जले विद्यमाना या जलत्वरूपा जातिस्तद्वज्जलं तत्त्वं जले तिष्ठतीति लक्षणसमन्वयः। पृथिव्यां, सुवर्णरजतादिकतिपयतैजसद्रव्ये चाभास्वरशुक्लादिरूपं, केवलतेजसि च भास्वरशुक्लरूपं तिष्ठति। जलेऽभास्वरशुक्लरूपं तिष्ठति। रूपं पृथिवीजलतेजःस्वेव तिष्ठति। अस्य द्वितीयलक्षणं यथा—'मधुररसवदवृत्तिरसवद्वृत्तिजातिमत्त्व'मिति। पृथिव्यां

तृतीयखण्डप्रथमानुवाकात्मिका "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं जीवजमुद्भिज्ज"मिति च तैत्तिरीयोपनिषत्तृतीयाध्यायतृतीयानुवाकात्मिका, छान्दोग्यश्रुतावुद्भिज्जपदमुपलक्षणविधया स्वेदजशरीरमपि बोधयत्। जारजेत्यादि, बीजात् मातरपितृजन्म चेत्यर्थः। अयोनिजशरीरोत्पत्तिः कथमिति चेदुच्यते—देवशरीरोपयोगिपुण्यातिशयेन पिशाचादिशरीरोपयोगिपापातिशयेन च शुक्रशोणितयोः सन्निपातमनपेक्ष्यैव नभसि विप्रसृता परमाणवस्तत्तत्पुरुषस्य मनोरूपान्तःकरणमभितो द्व्यणुकादिक्रमेण परस्परं सहत्य तत्तद्भोगसम्पादनाय तथाविधकरणपाटवादिसम्पन्नमयोनिजशरीरमुत्पादयन्ति। तथाविधशरीरं पुण्यात्मनामिन्द्रादिदेवानां पापात्मनां पिशाचनारकिप्रभृतीनां चाङ्गीकृतम्। वेदान्तिनये तु समाख्यावशेन यौगिकशब्दबलेन वा देवर्षीणामप्ययोनिजशरीरमङ्गीकृतमस्ति। "ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा" इत्युक्ते। अङ्गारादुत्पन्नत्वादङ्गिरानामापि प्रसिद्धोऽभूत्। न चात्र लोके पितृदत्तपुत्रकन्यानामवत्पुरा ब्रह्मापि मातरपित्रनुसारणाङ्गिरादिसंज्ञा दत्तवानिति वक्तव्यम्। आदिजातिपि पितरभावदशायां ब्रह्मणो ब्रह्मेति नामदानुरभावेन तस्यापि तत्तद्व्याख्यासम्भवात्। यदत्र वक्तव्यं तदाद्मी ब्रह्मेति नामैकदानौव दत्तमिति। तदीयवर्यं वाच्यतयाङ्गीकर्तव्यं तस्यात्राप्रतिपादमस्तुदोऽप्ययोनिज एवेति। न चात्र प्रमाणाभावः शङ्कनीयः। "प्रजापतिः प्रजा अनेकाः असृजत्, स तपोऽतप्यत, प्रजा सृजेय"मिति। "स मुखतो ब्राह्मणमसृजद्बाहुभ्यां राजन्यमुरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्र"मिति ब्राह्मणभागश्रुत्या, "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायते"ति शुक्लयजुर्वेदविंशाध्यायैकादशमन्त्रात्मकश्रुत्या, "लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तय"दिति मनुप्रथमाध्यायैकत्रिंश-

मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायरूपषड्रसा जले च केवलमधुररसस्तिष्ठति। तथा सति मधुरेतरलवणादिरसविशिष्टायां पृथिव्यामविद्यमाना केवलरसवति जले च विद्यमाना या जलत्वरूपा जातिस्तद्वज्जलं तत्त्व जले तिष्ठतीति लक्षणसमन्वयः। अस्य तृतीयलक्षणं यथा—'शीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व'मिति। शीतस्पर्शो जल एव वर्तते न तदितरद्रव्ये। द्रव्यत्वं क्षित्यादिनवद्रव्येषु, क्षितित्वं केवलक्षितौ, जलत्वं च केवलजले तिष्ठतीति क्षितित्वरूपजातिरल्पदेशवृत्तित्वनिबन्धना द्रव्यत्वस्य व्याप्यजातिः। द्रव्यत्वजातिः क्षितित्वजलत्वाद्यपेक्षया बहुदेशवृत्तित्वनिबन्धना व्यापकजातिः। तथा सति शीतस्पर्शविशिष्टजलवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजलत्वरूपजातेर्जल एव विद्यमानतया शीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्ता जले तिष्ठतीति लक्षणसमन्वयः। अस्य चतुर्थलक्षणं यथा—"सांसिद्धिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व"मिति। आगन्तुककारणानपेक्षत्वं सांसिद्धिकत्वम्। कदाचिदपि किमपि कारणमनपेक्षमाणद्रव सांसिद्धिकद्रव इत्यर्थः, स्वाभाविकतरलपदार्थ इति यावत्। अथवा यत्पदार्थोऽग्न्यादिसंयोगकारणकलापं नापेक्षतेऽग्निसंयोगादिनापि घनीभूतो वा न भवति, केनापि कारणेन घनीभूतोऽपि पुनः प्राकृतिकतारल्यमाश्रयते स एव सांसिद्धिकद्रवः। स तु जलमात्रवृत्तिः। तथा सति सांसिद्धिकद्रवत्ववति जले द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वरूपजातेर्विद्यमानत्वात् तत्र लक्षणसमन्वयः। अस्य पञ्चमलक्षणं यथा—"स्नेहवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व' मिति। गन्धरसादिगुणद्रव्यविशेषगुणः सगुणश्चतुर्विंशतिगुणेषु स्नेहः। स तु जलमात्रवृत्तिः। तथा सति स्नेहवति जले द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वरूपजातेर्विद्यमानत्वात् तत्र लक्षणसमन्वयः। अतो [illegible] मधुररसशीतस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहा वर्तन्त

तज्जातीयद्रव्यमेव जलमिति बोध्यम्। यच्च त्वया वक्तव्यं प्रथमलक्षणे रूपवत्त्वपदं, चतुर्थलक्षणे च सांसिद्धिकपद निरर्थकमिति। तन्न। तत्र रूपवत्त्वपदानुपादाने उद्भूतरूपविशिष्टपदार्थस्यैव चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वाङ्गीकारेण वायुवज्जलस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वासम्भवात्। सांसिद्धिकपदानुपादानेन च घृतजत्वादिपार्थिवद्रव्येषु सुवर्णरजतवङ्गसीसकलौहादितैजसद्रव्येषु चाग्न्यादिसंयोगजन्यद्रवत्वसन्दर्शनेन पृथिवीतेजसोरपि तल्लक्षणातिव्याप्तेः। तदुभयद्रव्ये केवलनैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वस्यैव विद्यमानतया सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिः।

पु०—महोदया! जलस्य शीतलस्पर्शवत्त्वमात्रमङ्गीकुर्वन्ति चेत्तर्हि निगदत तावदिदानीं भक्तादिरन्धनपात्रम्य पुष्करिण्यादिभ्यश्चोर्द्ध्वगमनशीलधूमः कुत उद्गच्छतीति।

पि०—वत्स! तत्र नासौ धूम, किन्तु जलीयवाष्प एव। तस्य कज्जलजनकत्वाभावात्। 'कज्जलजनकत्व धूमत्व'मिति धूमलक्षणात्। गुरुत्वविशिष्टेऽपि जले सूर्याग्न्योरन्यतररश्मिसमूहस्तत्र प्रविश्य तस्य लघुत्वमापाद्य च वायुसाहाय्येनोर्द्ध्वदशाप्रापणानन्तरमेव तदेव द्रवत्वशून्यपदार्थान्तराकारमापादयति। तथाकारापन्नं जलमेव वाष्प। तेनाग्निसूर्यवायूनामेव वाष्पकारणत्वमवधेयम्। सूर्यरश्मिस्तेजो वेत्युक्तौ नालोकात्मकपदार्थो बोध्य। प्रकाशत्वोष्णस्पर्शयोरपि तेजोधर्मत्वदर्शनात्। उष्णस्पर्शस्ताप इत्यर्थ। कस्मिँश्चित्तैजसद्रव्ये प्रकाशत्वतापावुभावुपलभ्येते, कुत्रचिच्च स्थले तदुभौ विद्यमानावप्येकोऽनुभूयतेऽपरश्च नानुभूयते। अनुभूयमानतापस्तूद्भूतस्पर्शसंज्ञां लभते। क्वचित् प्रकाशकत्वास्पष्टत्वेऽपि केवलतापयुक्तपदार्थमपि 'तेज' इति वदन्ति। छायाबद्धगृहादिगतव्यक्तेरपि ग्रीष्मानुभूतेः। तथाविधतेजसो जलेन सह

तज्जातीयद्रव्यमेव जलमिति बोध्यम्। यत्र त्वया वक्तव्य प्रथमलक्षणे रूपवत्त्वपदं, चतुर्थलक्षणे च सासिद्धिकपद निरर्थकमिति। तन्न। तत्र रूपवत्त्वपदानुपादाने उद्भूतरूपविशिष्टपदार्थस्यैव चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वाङ्गीकारेण वायुवज्जलस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वासम्भवात्। सासिद्धिकपदानुपादानेन च घृतजत्वादिपार्थिवद्रव्येषु सुवर्णरजतरङ्गसीसकलौहादितैजसद्रव्येषु चाग्न्यादिसयोगजन्यद्रवत्वसन्दर्शनेन पृथिवीतजसोरपि तल्लक्षणातिव्याप्तः। तदुभयद्रव्ये केवलनैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वस्यैव विद्यमानतया सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वाभावान्नातिव्याप्ति।

पु०—महोदया! जलस्य शीतलस्पर्शवत्त्वमात्रमङ्गीकुर्वन्ति चेत्तर्हि निगद्यता तावदिदानीं भक्तादिरन्धनपात्रभ्य पुष्करिण्यादिभ्यश्चोर्द्ध्वगमनशीलधूम कुत उद्गच्छतीति।

पि०—वत्स! तत्र नासौ धूम, किन्तु जलीयवाष्प एव। तस्य कज्जलजनकत्वाभावात्। 'कज्जलजनक व धूमत्व मिति धूमलक्षणात्। गुरुत्वविशिष्टेऽपि जले सूर्याग्न्योरन्यतररश्मिसमूहस्तत्र प्रविश्य तस्य लघुत्वमापाद्य च वायुसाहाय्येनोर्द्ध्वदशाप्रापणानन्तरमेव तदेव द्रवत्व शून्यपदार्थान्तराकारमापादयति। तथाकारापन्नं जलमेव वाष्प। तेनाग्निसूर्यवायूनामेव वाष्पकारणत्वमवधेयम्। सूर्यरश्मिस्तेजो वेत्युक्तौ नालोकात्मकपदार्थो बाध्य। प्रकाशत्वोष्णस्पर्शयोरपि तेजोधर्मत्वदर्शनात्। उष्णस्पर्शस्ताप इत्यर्थ। कस्मिँश्चित्तैजसद्रव्य प्रकाशत्वतापावुभावुपलभ्येते, कुत्रचिच्च स्थले तदुभौ विद्यमानावप्येकोऽनुभूयतेऽपरश्च नानुभूयते। अनुभूयमानतापस्तूद्भूतस्पर्शसज्ञा लभते। क्वचित् प्रकाशकत्वास्पष्टत्वेऽपि केवलतापयुक्तपदार्थमपि 'तेज' इति वदन्ति। छायाबद्धगृहादिगतव्यक्तेरपि ग्रीष्मानुभूते। तथाविधतेजसो जलेन सह

धीरसंयोगेनापि तज्जलं वाष्पाकारेण परिणमते। सर्वत्र जले सूर्यरश्मि-निपतनेन वाष्पसृष्टिरेव जलगतनोदनस्य फलम्। सूर्यकिरणस्य तेजसो वा जलेन सह नि शब्दसंयोगो नोदनम्। कदाचिच्च जलमग्न्युत्तापजन्यटकृट-मित्याकारकाव्यक्तशब्दोच्चारणेन वाष्पाकारेण परिणतं भवति। तादृशाग्नि-संयोग एव 'आपीडन'मित्याख्ययाभिहित। तेनैवापीडनेनापि जलं वाष्पता-मापद्यते। क्वचिच्च मृत्तिकादौ निपतितं जलं शुष्कं सत् 'संयुक्तसंयोग'-सम्बन्धेन वाष्पत्वमापद्यते। अत्र तेजःसंयोगो मृदि, मृत्संयोगश्च जले तिष्ठतीति बोध्यम्। कदाचिन्मुखगुत्कृतजलाद्यच्छायाघातप्राप्तजलाद्वा कियदंशोऽपि वाष्पाकारेण परिणमते। एतेन क्वचित्स्थूलजलारम्भकसंयोग-नाशकपदार्थस्यापि वाष्पकारणता ज्ञेया। पूर्वोक्ततेजो जलं वाष्पाकारेण परिणमय्य वायुमाहाय्येनाकाशमार्गं नीत्वा तेनैव वाष्पाकारजलेन मेघमपि सृजतीति बोध्यम्।

पु०—महोदया! तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं हिमहिमसंहतिकर-काणां किमात्मकद्रव्यान्तर्गतत्वमिति। तासां शैत्यानुभवमादायापि न जलीयत्वं शङ्कितव्यम्। तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वघटितजललक्षणाव्याप्तेः।

पि०—वत्स! तासां जलान्तर्गतत्वं नापलपितव्यम्। वक्ष्य-माणकारणमादाय जलस्यैव तदाकारापत्तेः। नक्तं वृक्षलतादिपतितजलीय-वाष्पं शैत्यवशात् घनीभूत सत् तत्तत्पदार्थाकारं धत्ते। तादृश-वाष्पाकारापन्नजलानपरमाणवो दिव्यतेजसा विद्युताहता वा द्रवत्वशून्य-द्व्यणुकत्र्यणुकादिक्रमेण महावयविहिमहिमसंहतिकरकाकारं लभते। आसां काठिन्ये दिव्यतेजसां हेतुत्वम्। तेजःसंयोगस्यैतावदितर-विशेषत्वमस्ति यदेकविधतेजःसंयोगेन कुत्रचित् स्थले जलस्य काठिन्येन हिमसंहत्याद्याकारता जायते, कुत्रचित् स्थलेऽप्यपरविधतेजःसंयोगेन च तरल-

सापि घटत इति। विलक्षणप्रबलतेजोविशेषसंयोगेन हिमहिमसंहत्यादि-निष्ठपरमाणुषु क्रिया समुत्पद्यते, तत्क्रियया तत्तदवयवविभागस्तत्तदवयव-विभागेन च तत्तद्द्वयणुकारम्भकसंयोगविनाशो घटते। तद्वत्परमाणव इत्थं द्व्यणुकादिक्रमेण तन्महावयविपर्यन्तं विनाशयन्ति। आधुनिकानां नये तेजोऽभाव एव जलं बाष्पतुषाराद्याकारेण परिणमयतीति निरूपितमस्ति। न च तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वघटितलक्षणाव्याप्तिः। तद्घटितसांसिद्धिक-द्रवत्वव्यपदेन साधारणपुष्करिण्यादिजलमादाय तन्निष्ठद्रव्यत्वव्याप्यजलत्व-रूपजातेर्हिमादिष्वपि विद्यमानत्वात्।

पु०—महोदयाः! यदुक्तं प्राक् भवद्भिर्जलीयबाष्पेनैव मेघवृष्टिरिति तन्मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। गुरुत्वविशिष्टजलस्य निरवलम्बनाकाशावस्थाना-सम्भवाद् वृष्टिदशायामपि तैजसपदार्थतडिदुत्पत्तेश्च।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। वक्ष्यमाणयुक्त्या तन्निरा-करणात्। वायुसयुक्तविलक्षणतेजसोर्द्ध्वमाक्रम्यमाणपूर्वोक्तबाष्पाकारपरिणत-जलं तत्रैवाकाशेऽवतिष्ठते। क्रमशस्तत्र तेजोविशेषसंयोगवलेन परस्पर-मिलितघनीभूतबाष्पसमूह एव 'मेघ' इत्याख्यां लभते। पुनः कदाचिद-धिकतरतापयुक्ततेज सयोगेन तल्लीभूते तद्बाष्पसमूहे तद्विधारकसंयोगनाशात्त-दानीं गुरुत्ववशेन द्रवीभूतजलस्याधःपतनमेव वृष्टिरिति वदन्ति। वस्तुतः साधारणतो वृष्टिशब्दस्य तादृशपतनक्रियाविशिष्टजलमात्रबोधकत्वेऽपि 'कुसुमवृष्टि' 'अग्निवृष्टि' 'लाजवृष्टि'रित्यादौ व्यवहाराद्गौणविधया जलस्य यस्य कस्यापि पदार्थस्य घोपरिभागाद्विविक्ताकारेण युगपन्नानास्थानेषु पतनमपि वृष्टिरिति केचित्। तद्बाष्पगतजलस्य गुरुत्ववत्त्वेऽपि मेघो वायु-तेजसां विलक्षणदृढसंयोगवशेनाकाशेऽवतिष्ठते। नारिकेलाम्रपनसादिफल-यन्निरालम्बनादप्याकाशात्तस्याधःपतनं न घटते। गुरुत्वविशिष्टनारिकेलादि-

पार्थिवफलानां स्ववृन्तशाखादौ संयोगविशेषवशेन यथाऽधःपतनं न भवति, किन्तु येनापि कारणेन तद्विधारकसंयोगे विनष्टे शिथिलीभूते वा तदधःपतनं भवति, तथा वायुमहाशयसूर्यादिरश्मिभिरुद्धाकृष्यमाणवाष्पात्मकजलस्य गुरुत्ववत्त्वेऽपि मेघवायुतेजोभिः सह कस्यचित्तैजसद्रव्यस्य विलक्षणतापवशेन तद्वाष्पविधारकदृढतरविलक्षणसंयोगविशेषे विनष्टे शिथिलीभूते वा तत्काठिन्यापादविलयनेन तदधःपतनं घटत इति बोध्यम्। अधःपतनं प्रति गुरुत्वस्यैव कारणत्वात्। किञ्चित्पार्थिवांशमिलितधूमज्योतिःसलिलमरुतामेव मेघाकारपरिणतिरिति केचित्। मेघाद्विद्युदुत्पत्तिप्रकारो यथा—प्रागुक्तमरुद्भिर्विलक्षणविभिन्नतापद्वयसंयोगेनैव वाष्पात्मकजले कदाचित्काठिन्यं कदाचिच्च तारल्यं समुत्पद्यत इति। तादृशविलक्षणविभिन्नतापयुक्तशैत्यस्याकाशगततापस्य च परस्परमेलनेन तन्निकटवर्तिनि मेघे, वायौ वा विद्युदुत्पद्यते। संहतद्रवीभूतजलयोरत्यधिकतापयुक्तमेघजलयोर्वा परस्परसंयोगेन तत्स्थाने विद्युदुत्पन्नासौ तन्निकटगतमेघान्तरेऽपि पुनरन्यविद्युतमुत्पादयति। तदानीं तदुभयविद्युतो परस्परमेलनदशायामन्तरा कस्यचिन्मेघान्तरस्य जलवायुपार्थिवांशस्य व्यवधानस्य वा प्रतिबन्धकाकारेणोपस्थितौ सत्यां तद्दलनदशायां मेलनोन्मुखतडिद्द्वयपरस्पराघातजन्यघनीभूतविलक्षणतैजसमार्गं 'वज्र' इति ततो जायमानशब्दं च 'वज्रनिर्घोष' इत्याख्यापयन्ति। किञ्च कदाचित्तादृशतडिद्द्वयोपेतमहतद्रवीभूतजलाश्रयस्याधीयमेघमण्डलस्यैकपदे वायुना विक्षिप्ते विभक्तेऽपि वा वज्रनिर्घोषं समुत्पद्यते। तडिद्द्वयमेलनं प्रति मेघविभाजकव्यापारस्य प्रतिबन्धकत्वात्। वायुना सह जलमेघयोः परस्परसंघर्षादपि विद्युदुत्पत्तिरिति केचित्। यथात्र येन विद्युल्लक्ष्म्यं तैलेन्धनादिपदार्थसाहाय्येनैव लोके तैजसद्रव्योत्पत्तिदर्शनादाकाशे च तथाविधसहायकपदार्थाभावात्तत्र विद्युदादिरूपतैजसद्रव्यो-

त्पत्तिरसम्भाविनीति। तन्न। उपर्युक्तदिशा तदुत्पत्तौ बाधकप्रमाणाभावात्।

पु०—महोदयाः! स्थूलजलं प्रति जलीयपरमाणूनामेव कारणत्वमिति प्राग् यदुक्तं भवद्भिस्तन्मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। वैज्ञानिकनये 'हाइड्रोजनाक्सजान'नामकबाष्पद्वयमेलनेन जलोत्पत्तिं स्वीकृत्य तस्य यौगिकपदार्थत्वेन मौलिकपदार्थत्वानङ्गीकारात्। न चास्य यौगिकजलस्यातिरिक्तद्रव्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। योगजपार्थिवतण्डुलमतृणादीनामपि क्षित्यन्तरद्रव्यत्वाङ्गीकारापत्त्या क्षित्यादिनवद्रव्यमात्रप्रतिज्ञाहानात्। अतो जलं प्रति तादृशबाष्पद्वयस्यापि कारणत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। स्थूलक्षित्यादिद्रव्यचतुष्टयोत्पत्तौ तत्तन्मूलकारणपरमाणूनामेव द्व्यणुकत्रसरेण्वादिक्रमेण तत्र कारणत्वाङ्गीकारात्। 'यत्स्थूलं न तन्मूलं, यच्च मूलं न तत्स्थूल'मिति नियमात्। परमाणुद्वयमेलनेनैको द्व्यणुको, द्व्यणुकत्रयमेलनेनैकस्त्र्यसरेणुरिति क्रमेण महावयविपर्यन्तोत्पत्तिरित्युक्तं प्राक्। तत्र परमाणुतो द्व्यणुकान्तं द्रव्यस्य सूक्ष्मावस्थाण्ववस्था वा, त्र्यसरेणुतो महावयविपर्यन्तं च द्रव्यस्य स्थूलावस्था ज्ञेया। तथा तादृशजलीयद्व्यणुकोत्पादकपरमाणुद्वयसम्मेलनं, त्र्यसरेणूत्पादकद्व्यणुकत्रयसम्मेलनं चैकैकविधतेजोवायुसाहाय्येनैव घटते। पूर्वोक्तबाष्पयो'र्हाइड्रोजान'नामकबाष्पमध्ये जलीयानां परमाणूनां, सम्मिलितसमष्टिर्वर्त्तते, 'अक्सजान'नामकबाष्पे च तैजसावयवीयाश्च सूक्ष्मांशा निहिताः सन्ति। तेन हाइड्रोजाननामकबाष्पेऽक्सजाननामकबाष्पसम्मेलनेन अक्सजानगततेजोवायूभयसम्पर्काद् हाइड्रोजानगतजलीयपरमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण सरित्समुद्रान्तमहाजलावयव्युत्पत्तिः। जलीयपरमाणूनां

तज्जन्यजलस्य वा योगजत्व नाङ्गीकर्त्तव्यम्। तेषां मूलपदार्थत्वाङ्गीकारात्। योगजपदार्थस्य परमाण्वभावाच। पार्थिवयोगजस्थले तु चूर्णीकृतमृदां चतुर्दिक्षु नि क्षेपेण क्रमशो विच्छिन्नास्तन्मृत्सूक्ष्म-सूक्ष्मांशा परमसूक्ष्मपरमाण्वाकारपरिणताश्चाक्षुपविषयत्वमनुपलभ्यानन्त-वायुहिल्लोलैन भासमाना आकाशेऽवतिष्ठन्ते। ते च पुन कदाचिदेकत्रोपयुक्तसलिलतेजोवायुभि सम्मिलिताश्चेत्तर्हि " तरुगुल्मलतादीनां दीर्घस्थूलक्षीणादिदेहपोषणोपकरणान्यपि भवन्ति। इत्थं स्थलजलस्याप्युत्पत्तिसंहारौ निर्णेयौ। वस्तुतस्तु हाइड्रोजानाक्षजाननामकवाष्पयोर्मूलपदार्थत्वं न सम्भवति। न्यूनाधिकाकारसम्मिलितक्षितिजलतेजो वायूनामेव तत्तद्वाष्पाकारपरिणते। तच जल द्विविधम्। नित्यानित्य-भेदात्। तत्र परमाणुरूपजलं नित्यं, द्वयणुकादिसरित्सागरप्रभृतिसर्वविधजलं चानित्यम्। तत्रानित्यजलमपि त्रिविधम्। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। तत्र शरीर वरुणलोकगतानामिन्द्रियमतीन्द्रियमस्मदादीनां जिह्वाग्रवर्त्ति, विषयश्च हिमहिमानीकरकापुष्करिणीनदीसमुद्रादिरूप।

पु०—महोदया! विदन्तु तर्हि, साम्प्रतं तेन स्वरूपादिनिर्णयेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स! 'भास्वररूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्व तेजस्त्व'-मिति तेजोलक्षणम्। अत्र भास्वरत्वं नाम स्वप्रकाशकत्वे सति स्वतर-प्रकाशकत्वम्। तथा सति भास्वररूपविशिष्टाभिसूर्यचन्द्रादितेजस्वस्तु-निष्ठद्रव्यत्वव्याप्यतेजस्त्वरूपजात्यधिकरण सुवर्णरजतादिकमपि भवतीति तज्जातीयद्रव्यमपि तेन इति तल्लक्षणसमन्वय। किञ्च—'उष्ण-स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तेजस्त्व'मिति। पृथिव्यादि-

द्रव्यविशेषगतपृथिवीत्वजलत्वादिजातीना तत्तद्द्रव्यपृथिवीजलादिमात्र-वृत्तित्वेन तासु द्रव्यत्वापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वेनि बन्धनद्रव्यत्वव्याप्यत्व तिष्ठत्येव । यज्जातीयद्रव्ये उष्णस्पर्शस्तिष्ठति तज्जातीयद्रव्यमेव तैजसपदार्थवाच्य भवति । तथासत्युष्णस्पर्शविशिष्टाग्निसूर्यादितेजोद्रव्य निष्ठद्रव्यत्वव्याप्यतेजस्त्वरूपजाते सुवर्णरजतलौहसीसकादिसकलविधतैजस द्रव्येष्वपि विद्यमानतया तत्रापि तेजोलक्षणसमन्वय । परप्रकाराक-वस्तूनामपि तेजस्त्वमिति केचिन्निगदन्ति ।

पु०—महोदया । तत्र प्रथमोक्तलक्षणद्वयं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम् । तप्तायोगोलकतप्तजलभर्ज्जनकपालसुवर्णरजतादितैजसद्रव्येषु भास्वररूपस्य, चन्द्रसुवर्णरजतसीसकादितैजसद्रव्येषु हीरकादितैजसरत्नेषु चोष्णस्पर्शस्या विद्यमानत्वेन तत्तत्तैजसपदार्थेषु तल्लक्षणद्वयस्याव्याप्तः ।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु शक्यते । वक्ष्यमाणदिशा तत्तजसश्चातु र्विध्येन स्वत्प्रदत्ताव्याप्तिनिराकरणात् । तथाहि पूर्वोक्त तेजश्चतुर्विधम् । किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्श किञ्चिदुद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्श किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्श किञ्चिद-नुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शभेदात् । तत्र येन विदशेन रूपस्पर्शयो प्रकाश किञ्चिदुद्भूतरूपस्पश । यथा सूर्यातपादिरूपतेज । एषा रूपस्पर्शयोरुभयो रेवाप्रकाशात् । किञ्चिदुद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शो नाम कियदशेन रूपप्रकाशेऽपि स्पर्शाप्रकाश । यथा—चन्द्रसुवर्णादय । एषा रूपांशप्रकाशेऽप्युष्णस्पर्शांशा-प्रकाशात् । किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शो नाम केनाप्यंशेन रूपस्पर्शयोरुभयोरेवा-प्रकाश । यथा—चाक्षुष तेज । तत्रोभयाशस्यैवाप्रकाशात् । किञ्चिदनुद्भूत-रूपोद्भूतस्पर्शश्च कियदशन रूपाप्रकाशेऽपि स्पर्शप्रकाश । यथा—ग्रीष्मोष्म-तप्तजलतप्तायोगोलकानुभूततेज । तत्र रूपाशाप्रकाशेऽपि स्पर्शांश-

प्रकाशात्। तैजसद्रव्यमात्रस्य प्रोक्तचतुर्विधतेजोऽन्तर्गततया कुत्र-चिदुष्णस्पर्शस्य कुत्र चिद्भास्वररूपस्य चादर्शनेऽपि तत्र तैजसत्वं नापलपेत्। तत्रोष्णस्पर्शभास्वररूपावबोधे क्वचिज्जलीयांशस्य, क्वचिद्वा पार्थिवांशस्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात्। यद्यत्तैजसद्रव्ये भास्वररूपोष्ण-स्पर्शावबोधो न भवति तत्तद्द्रव्येऽपि तैजसत्वमनुमातव्यमेव। तैजस-द्रव्यातिरिक्तद्रव्येपूष्णस्पर्शवत्त्वादिधर्मासम्भवात्।

पु०—महोदया! प्रदीपादिगतवह्नेरूर्द्ध्वगमनं कुतो घटत इति निरू-पणीयमत्र कृपया।

पि०—वत्स! प्रदीपादिगतवह्निशिखामध्ये वक्ष्यमाणपदार्था नियत-तयावतिष्ठन्त एव। ते तु तेजो वर्त्तिकेन्धनादिपार्थिवद्रव्यपदार्था, जलीयबाष्पो, वायुराकाशश्चेति। प्रज्वलिताग्निगतोष्णवायुबाष्पयोरूर्द्ध्व-गमनेनाग्नेरप्यूर्द्ध्वगमनं घटते। प्रदीपादिगतवह्निशिखामध्ये प्रदीपादिभित्र-स्थानीयानां पूर्वोक्ततेजोवर्त्तिकेन्धनोष्णबाष्पवाय्वाकाशानामभावे जायमाने-ऽग्निगतशिखोर्द्ध्वं नैव गच्छेत्। गुरुत्वविशिष्टपदार्थानामधोगमनस्य, लघुत्वविशिष्टपदार्थानां चोर्द्ध्वगमनस्य स्वाभाविकतया स्वाभाविकलघुत्व-विशिष्टवायोर्जलांशमादाय गुरुत्वलम्भेऽपि तैजसपदार्थसंयोगेनासौ पुनः स्वाभाविकलघुत्वं लभते। प्रागुक्तमस्माभिर्विलक्षणतेजःसंयोगेनैव जलं बाष्पाकारं धत्त इति। तेजःसंयोगस्य स्पन्दनसापेक्षतया वर्त्तिकादिद्रव्यवस्तुषु सति वह्न्यादितत्संयोगे, तत्तद्वस्तुनि सूतोर्द्ध्वगमन-शीलबाष्पः प्रोक्तलघुत्वावस्थापन्नवायुना सह प्रदीपादिशिखायां प्रविश्य साग्नेव शिखां, तादृशाविच्छिन्नतैजसावयवं चोर्द्ध्वमाकर्षयेत्। तत्त-च्छिखोर्द्ध्वप्रापणं प्रति बाष्पवाय्वोरुभयोरेव कारणता। तदानीमग्निशिखा

नैव विच्छिन्ना भवति। तत्र तैजसावयवाना प्रबलाकर्षणात्। वायोर्लघुत्वे, पृथिवीजलयोश्च बाष्पत्वे तेज सयोगस्यैव हेतुता बोध्या।

पु०—पितर ! प्रदीपादिशिखानामूर्द्ध्वगमनकाले तेज सयोगे स्पन्दन मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। केवलवायुगतस्पन्दनस्वीकारेणैव कार्यसिद्धे।

पि०—वत्स ! यदि त्व केवलवायुस्पन्दनेन तज सयोगादव दाह्यवस्तुनिर्गतबाष्पस्य तत्रस्थवायोश्च लघुतासम्पत्त्या तदूर्द्ध्वगमनकाले दीपादिगतवह्निशिखायर अप्यूर्द्ध्वगमन भवतीत्यङ्गीकुर्यास्तर्हि तप्ताय-पिण्डादिगतवह्नेरप्यूर्द्ध्वगमनमङ्गीकरिष्यसि। तदानीं तत्र लघुतापन्नोर्द्ध्व-गमनशीलवायोरपि विद्यमानत्वात्। दीपचूल्ल्यादिप्रज्वलनकाले तैलेन्ध-नादिदाह्यवस्तुस्पन्दनस्याग्निसयोगापेक्षत्ववत्तेज सयोगे दाह्यवस्तुस्पन्दन-मात्राङ्गीकारे तत्तत्स्पन्दनात्प्राक् तेजसोऽपि स्पन्दनमङ्गीकर्त्तव्यम्। पूर्वोक्ताग्निसयोगोऽपि तत्पूर्वतनाग्निसयोगापेक्ष। तथा सति प्रथम तेज स्पन्दते, स्पन्दित तदेव तेज स्वसयुक्तोपयुक्तदाह्यपदार्था-द्बाष्प ससृज्य वायोरपि लघुता सम्पादयति। एतत्कार्यसमुदायस्य पौर्वापर्यभावसत्त्वेऽपि तद्बोधो न भवति। तत्तत्कर्मणोऽतित्वरनिष्पन्न-त्वात्। न चात्र पौर्वापर्यमपलपितव्यम्। कार्यकारणभावहानिप्रसङ्गात्। अयोगोलकाग्नौ वायुनाग्निशिखोर्द्ध्वगमनाभावसन्दर्शनेन तत्र स्पन्दन-विशिष्टाग्निसयोगो नापलपितव्य। तत्र तथाविधाग्निसयोगसत्त्वेपि तदन्याश्रयलौहांशस्य गुरुत्वप्रयुक्तस्थिरपदार्थत्वेन तस्य बाष्पसमूहोत्पादको-पकरणत्वाभावात्। तेनैव हेतुनायोगोलादिगुरुपदार्थगताग्निशिखा तत्-सहायकान्तरवायोस्तत्र सत्त्वेऽप्यूर्द्ध्व नैव गच्छतीति बोध्यम्। प्राथमिक-तेज स्पन्दन प्रति भोक्तृपुरुषादृष्टस्यैव कारणत्वमित्याहु पूज्यपादा

कणादमहर्षयः । एतत्सर्वं पदार्थस्वभाव एवेत्याहुः पदार्थस्वभाववादिनः ।

पु०—पितरः ! अस्तु तर्हि, निरूप्यतां तावदत्र साम्प्रतं दिग्दाहोल्कापातनक्षत्रधूमकेतुभूकम्पानां किं स्वरूपम् ? तेषां तैजसत्वम् ? न वा ? कुतो वा तत्तत्कर्माणि घटन्तेऽस्मिँल्लोक इति ।

पि०—वत्स ! प्राणिसमूहाशुभादृष्टमूलकभूकम्पाद् वृक्षलतादि-पार्थिववस्तूनां परस्परसंघर्षाद्वा समुत्पन्नवह्निरुत्तेजस्तन्निकटवर्त्तिनो विविधवृक्षलतादीन् विविधप्राणिनश्च दहति, तथाविधदाहं 'दिग्दाह' इति वदन्ति । तथाविधदाहं प्रति तेजसः समवायिकारणत्वं, निमित्तकारणत्वं च मरुदादेरदृष्टस्य चेत्यवधेयम् । आकाशमण्डलात्पतनशील-तेजस्विनक्षत्राण्येवोल्का । पुच्छविशिष्टो नाभसो ज्योतिर्विशेष एव धूमकेतुः । प्राण्यशुभादृष्टवशाद्वायुसाहाय्येन पृथिव्युत्पन्नाकस्मिकक्रियैव भूकम्पः । तेषु दिग्दाहादिधूमकेत्वन्तानां तैजसपदार्थत्वमन्तिमभूकम्पस्य च वक्ष्यमाणकर्मपदार्थान्तर्गतत्वम् । प्राणिक्षयहेतुकाशुभादृष्टवशेनैव नक्षत्रातिरिक्ताश्चत्वारो लोके, सम्भवन्तीति ज्योतिषपुराणादिडिण्डिमः । तच्च तेजो द्विविधम् । नित्यानित्यभेदात् । तत्र परमाण्वात्मकतेजो नित्यं, द्व्यणुकादिमहावयविपर्य्यन्ततेजश्चानित्यम् । तत्रानित्यतेजोऽपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र तैजसशरीरमग्निनिज-मादित्यलोकादिप्रसिद्धमिन्द्रियमतिसूक्ष्मं प्राणिचक्षुर्गोलकगतकृष्णताराग्रवर्त्ति, विषयश्च सुवर्णरजतलौहसीसकादिरूपः । तत्रास्य विषयोऽपि चतुर्विधः । भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात् । तत्र वह्न्यादिकं भौममिन्धन-विद्युदादिकं दिव्यं, भुक्तद्रव्यपरिपाकहेतुभूतजाठरानलाख्यपित्तमौदर्यं, सुवर्ण-रजतादिकं चाकरजमिति ।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं वायुस्वरूपादिनिर्णयेनानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! 'रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं, रूपासमानाधिकरणस्पर्शवदवृत्तिजातिमत्त्वं वा वायुत्व'मिति वायुलक्षणम्। यज्जातीयद्रव्ये रूपं न तिष्ठति केवलस्पर्शस्तिष्ठति तज्जातीयद्रव्यमेव वायुरिति प्रथमलक्षणार्थः। प्रथमलक्षणे विशेषणानुपादाने स्पर्शगुणविशिष्टपृथिव्यप्तेजःस्वतिव्याप्तेस्तद्वारणाय तदुपादानम्। तेषु वक्ष्यमाणरूपसत्त्वेन रूपरहितत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। विशेष्यांशानुपादाने रूपरहिताकाशकालदिगात्ममनःस्वतिव्याप्तेस्तद्वारणाय तदुपादानम्। तेषां रूपरहितत्वेऽपि स्पर्शवत्त्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः। *रूपाधिकरणघटपटादिवस्तुन्यविद्यमाना स्पर्शविशिष्टवायौ विद्यमाना या वायुत्वरूपा जातिः सा वायावेवावतिष्ठत इति* द्वितीयलक्षणसमन्वयः। 'रूपाधिकरणाविद्यमानजातिविशिष्टद्रव्यमेव वायु'रित्युक्तौ रूपाधिकरणघटपटाद्यविद्यमानाकाशत्वादिधर्मविशिष्टाकाशादिद्रव्येष्वतिव्याप्तेस्तद्वारणाय स्पर्शवदवृत्तिजातिमत्त्वपदोपादानम्। आकाशादिद्रव्यपञ्चके रूपाधिकरणावृत्तिस्पर्शवद्वृत्तिवायुत्वरूपजात्यभावात्तत्र न तल्लक्षणातिव्याप्तिः। 'स्पर्शवद्द्रव्यगतजातिविशिष्टद्रव्यमेव वायु'रित्युक्तौ पृथिव्यप्तेजःस्वतिव्याप्तेस्तद्वारणाय रूपासमानाधिकरणपदोपादानम्। तेषां स्पर्शवद्वृत्तिजातिमत्त्वेऽपि *रूपासमानाधिकरणतादृशजातिमत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिः।* स्पर्शशब्देनात्रापाकजानुष्णाशीतस्पर्शो बोध्यः। तस्य स्पर्शकालीनगतिर्वक्रैव भवति। तस्य तत्कालीनगतिवक्रत्वे को हेतुरिति चेदुच्यते—प्राणिमात्रस्य सुखदुःखे प्रति वायोः कारणत्वेन तस्य प्राणिमात्रादृष्टमूलकप्रायमिकगतिरुत्पद्यते, ततश्च तद्गतिवेगप्रयुक्तधारावाहिकगतिरुत्पद्यते। नैवास्य वक्रगतिरपलपितव्या। तस्य वक्रगतिमन्तरेण सकल-

लोकानां सर्वत्र गमनासम्भवेन सर्वेषां सर्वत्रानुपलब्धिप्रसङ्गात्। वाय्वभावेन प्राणिनो न जीवेयुः। तस्य जीवनस्वरूपत्वात्। इंग्लण्डादिशीतप्रधानदेशवासिनस्तत्तद्देशेषु स्थातुं न पारयेयु र्नापि वृष्ट्यादिकं किमपि भवेत्। अतस्तस्य वक्तातिरङ्गीकर्त्तव्यैव।

पु०—पितरः! प्रथमं वायोरस्तित्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। तस्यारूपिद्रव्यत्वेन केषामपि प्रत्यक्षविषयत्वाभावात्।

पि०—वत्स! नचैवं वक्तुं युज्यते। तस्य चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वाभावेऽपि वक्ष्यमाणकार्यकलापैस्तदनुमानात्। दृश्यते हि लोकेऽनेकदा कदाचिच्छरीरादौ 'सल् सल्' स्पर्शबोधः, कदाचिन्निरवलम्बाकाशोड्डीयमानधूलिस्वर्गगततृणपत्रादिविविधवस्तुदर्शनम्, कदाचिच्च तत्रैवाकाशे 'साइँ साइँ' इत्याकारकाव्यक्तशब्दश्रुतिः। नास्य वायोः स्पर्शानुभवेन केवलतद्गतस्पर्शमात्रस्य त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। वायुगतस्पर्शगुणानुभवेन वायोरप्यनुमानात्। किञ्च निरवलम्बाकाशोड्डीयमानतृणलताधूल्यादिविधारकपदार्थ एव वायुरित्यनुमिनुयात्। गुरुत्वविशिष्टतत्तत्पदार्थविधारकपदार्थान्तराभावे तेषां निरवलम्बाकाशावस्थानासम्भवात्। अनुमानान्तरं यथा—वायो विद्यमानत्वं नापलपितव्यम्। समयविशेषे यत्र कुत्राप्याबद्धगृहाद्यवस्थितपुरुषस्यापि पूर्वोक्तोत्कट'साइँसाइँ' इत्याकारकाव्यक्तशब्दश्रवणसम्भवात्। न च पूर्वोक्त'सल्सल्'स्पर्शो पृथिव्यप्तेजसां सम्भवति। तथाविधस्पर्शात्प्राक् बहुक्षणमेकत्रावस्थितव्यक्तिशरीरे तादृश 'सल्सल्'स्पर्शानुभवक्षणे तत्स्थानागतपृथिवीजलतेजसामवश्यं चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वौचित्यात्। चेष्टाशतेनापि तानि नैव नयनगोचराणि भवन्ति। अतस्तादृशस्पर्शः कस्यचित्तदतिरिक्तदृढ्द्रुतिशीलपदार्थस्यैवेत्यनुमेयम्। तथाविधदृढ्द्रुतिशीलपदार्थोऽनुभूयमानस्पर्शस्य व्यापको न भवेत्

तथाविधगतिशीलपदार्थसम्बन्धस्य केनाप्यननुभूयमानत्वात्। तादृश-पदार्थविषयकज्ञानस्यापि प्रत्यक्षमूलकत्वाभावाच्च। अत प्रोक्तानुमानसिद्धदृढगतिशीलपदार्थ एव वायुरिति बोध्यम्। वायुसाधकानुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञानमपि वह्निधूमगतव्याप्तिज्ञानवत्प्रत्यक्षमूलक न भवति, किन्त्वदृष्टमूलकमेवेति कणादमहर्षेरभिमतम्। यत्र केन चिद्वक्तव्य सर्वत्रैवानुमिति प्रत्यक्षमूलकव्याप्तिज्ञानजन्यैव भवतीति। तन्न। क्वचिदप्रत्यक्षमूलकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितेरप्यभ्रान्तत्वदर्शनात्। सर्वत्रास्या प्रत्यक्षमूलकव्याप्तिज्ञानजन्यत्व नव सम्भवति। तथा त्वाङ्गीकारे केनापि सह कस्यापि परस्परव्यवहारासम्भवात्। परस्पराभिप्रायज्ञानम-तरेग परस्परव्यवहारो न सम्भवतीति दृष्टवम्। येन सह व्यवहर्तव्यं प्रथम तदभिप्रायज्ञानस्यावश्यकत्वात्। पराभिप्रायज्ञान प्रत्यक्षमूलकव्याप्तिज्ञानजन्यं कथमपि न स्यात्। अन्यमनोगतभावविषयेऽपरस्य प्रत्यक्षविषयत्वासम्भवात्। अत क्वचित्स्थलेऽनुमिते प्रत्यक्षमूलकव्याप्तिज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि तस्या अभ्रान्तत्वमस्तीत्यवधयम्। अनुमितिव्याप्तिज्ञानादिकमनुमानखण्डे निरूपयिष्याम ।

पु०—पितर ! तथापि वायुसिद्धो भवदुक्तदिशानुमानप्रमाण मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। त्वगिन्द्रियेणापि तत्प्रत्यक्षसम्भवात्।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु युज्यते। पूर्वाचार्यैस्त्वाचप्रत्यक्ष प्रति रूपस्यापि कारणत्वमङ्गीकृत्य रूपविशिष्टपदार्थस्यैव त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वाङ्गीकारात्। अन्यथान्धकारगृहाद्यवस्थितघटपटादिनिष्ठाकृतिसङ्ख्यादीना त्वाचप्रत्यक्षविषयत्ववद्वायुनिष्ठसङ्ख्यापरिमाणादीनामपि त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वापत्ते। 'यद्वस्तु यदिन्द्रियग्राह्य भवति, तद्वस्तुगतसङ्ख्यापरिमाणजात्यादियावद्धर्माणामपि तदिन्द्रियग्राह्यत्वमस्नो'ति नियमात्। न च वायोस्त्वाच-

प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति । तद्गतसङ्ख्यापरिमाणादीनां त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वासम्भवात् । एतन्मतं गोतमा न सहन्ते । तन्मते शरीरादौ वाय्वाघातदशायां तद्वस्तुविषयकज्ञानमेव त्वाचप्रत्यक्षमित्यङ्गीकृत्य निःश्वासप्रश्वासादिरूपवायुगतसङ्ख्यापरिमाणादीनामपि त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वमिति स्वीकारात् । क्वचित्पदार्थान्तरप्रतिबन्धकतावशेन तत्प्रत्यक्षाभावेऽपि न कापि हानिरिति तेषामभिप्रायः ।

पु०—पितर । तथापि वायो प्रोक्तद्रव्यपदार्थान्तर्गतत्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम् । वायवीयपरमाणूनां द्रव्यासमवेतत्वेनाद्रव्यस्वरूपतया तज्जन्यवायोरपि द्रव्यत्वासम्भवात् । अस्याकाशादिवत्परममहत्परिमाणाकाराभावेऽपि तद्गतमहत्परिमाणानुसारेण तद्गतस्पर्शोऽपि महाननुभूयते । नास्य द्रव्यासमवेतत्वमपलपितव्यम् । सर्वविधपरमाणूनां निरवयवतयैतद्वायवीयपरमाणूनामपि निरवयवत्वात् । न चास्य द्रव्यत्वं सम्भवति । द्रव्यासमवेतपदार्थानां गुणत्वादिजातिवद्द्रव्यत्वासम्भवात् ।

पि०—वत्स । न चैवं वक्तुं शक्यते । आकाशकालदिगात्ममनसां द्रव्याश्रितत्वाभावेऽपि द्रव्यसमवेतत्वाभावेऽपि वा तेषां द्रव्यत्वाङ्गीकृतिवत्परमाणूनां द्रव्याश्रितत्वाभावेऽपि तेषामपि द्रव्यत्वाङ्गीकारे बाधाभावात् । अन्यद्द्रव्यमात्रं हि क्वचित्साक्षात्सम्बन्धेन क्वचिच्च परम्परासम्बन्धेन द्रव्यसमवेतं द्रव्याश्रितं वा भवति । स्थूलवायुगेपसूक्ष्मातिभूतपरमाणूनां निरवयवत्वेनैव द्रव्याश्रितत्वं न सम्भवति । न कोऽपि वायवीयपरमाणूनां द्रव्यत्वमपलपेत् । स्पन्दनक्रियामन्तरेण परमाणुद्वयसंयोगासम्भवतया, तत्संयोगमन्तरेण द्व्यणुकानुत्पत्त्या, द्व्यणुकमन्तरेण च त्र्यसरेण्वादिक्रमेण स्थूलवाय्वनुत्पत्त्या तत्कारणीभूतपरमाणुषु स्पन्दनादिक्रियाणां संयोगादि-

गुणाना च विद्यमानत्वानुमानात्। तदीयपरमाणुषु गुणक्रियापलपनम युक्तम्। तत्र स्थूलवायुगतगुणक्रियादर्शनात्।

पु०—पितर! अस्तु वा तथा, किन्त्वस्य वायो केवलवक्रगतिर्मया नाङ्गीकर्त्तव्या। धूलिपटलादावनेकदास्योर्द्ध्व गतिदर्शनात्।

पि०—वत्स! न चैव वक्तु शक्यम्। प्रतिकूलवर्त्तिदिग्द्वयसमागत-जलप्रवाहपरस्परसङ्घर्षणेन तत्स्रोतोमध्यवर्त्तिजलांशस्योर्द्ध्व गतिवत्ताद्दश-दिग्द्वयसमागतवायुद्वयसंघर्षणेन तदन्त पातिधूलितृणादिवस्तुना वायु वेगोर्द्ध्वगमनेन वायूर्द्ध्वगमनानुमानात्। वस्तुतो नास्योर्द्ध्व गति स्वाभाविकी। विभिन्नप्रतिकूलदिकसमागतवायुपरस्परसङ्घर्षस्यैव तस्यार्द्ध्व-गमनहेतुत्वदर्शनात्। स च वायुर्द्विविध। नित्यानित्यभेदात्। तत्र परमाणुरूपवायुर्नित्यो द्व्यणुकादिमहावयविपर्य्यन्तवायुश्चानित्य। तत्रा-नित्यवायुरपि त्रिविध। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। तत्र वायुलोकगतानां पिशाचादीना च शरीर वायवीयम्। वायुलोकस्यवायवीयशरीरं पुण्यलभ्य पिशाचादिवायवीयशरीरं च पापलभ्यमित्येतावान् तदुभयवायवीयशरीरगत भेदो ज्ञेय। इन्द्रियमस्मदादिजीवसर्वशरीरव्यापिनी त्वक्। विषयश्च त्र्यसरेण्वादिमहावयविपर्य्यन्तवायवो वृक्षादिकम्पन चापि। वायोरेक-त्वेऽप्युपाधिभेदेनार्थात्स्थानभेदेनासौ प्राणादिसंज्ञा लभते। "हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिसंस्थित। उदान कण्ठदेशे स्याद्व्यान सर्वशरीरग"-इति वृद्धवचनात्। एषां कार्य्याण्यपि दृश्यन्ते यथा—तत्र मुखनासिकाभ्या प्रवेशनिर्गमनरूपकार्यं प्राणवायो, मलाद्यधोनयनरूपकार्यमपानवायो, आहारपरिपाकार्थं जाठराग्निसमुन्नयनरूपकार्यं समानवायो, विपाकरसाद्यर्द्ध्व-नयनरूपकार्यमुदानवायो, नाडीद्वारा सकलशरीरसञ्चरणरूपकार्यं च व्यान-वायोरिति। कपिलमतावलम्बिन साङ्ख्या वेदान्तिनश्च वायो क्रियाभेद-

माश्रित्य प्राणादिपञ्चवायुभिन्न नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाख्यवायुपञ्चकमङ्गीकृत्य तेषां वक्ष्यमाणकार्याणि निर्णयन्ति। यथा—तेषु येन वायुना वमनं घटते स नाग, येन नयनयोर्निमीलनोन्मीलने घटेते स कूर्म, येन क्षुधापिपासे समुत्पद्यते स कृकर, येन जृम्भणं भवति स देवदत्त, येन च शरीरपुष्टिर्घटते स धनञ्जय इति। "उद्गारे नाग आख्यात कूर्मस्तून्मीलने स्मृत। कृकरस्तु क्षुधि ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे। न जहाति मृत चापि सर्वव्यापी धनञ्जय" इति तत्साम्प्रदायिकोक्ते।

पु०—विचार। वायो स्पर्शप्रत्यक्षवत्तद्गतरूपस्य प्रत्यक्षत्वमङ्गीकृत्य तद्रूपप्रत्यक्षत्वेन वायोरपि प्रत्यक्षत्वं मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। समवायस्यानेकत्वमङ्गीकृत्य स्पर्शसमवाय रूपसमवाययोरभिन्नत्वेन वायौ स्पर्शसमवायवद्रूपसमवायस्यापि सत्त्वात्तद्गतरूपस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्ते। घटपटादिगतरूपप्रत्यक्षेण घटपटादिप्रत्यक्षवद्वायुरूपप्रत्यक्षेण वायोरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेश्च।

पि०—वत्स। ताहृतमसम्बन्धमादाय वायो रूपवत्ता नाङ्गीकर्त्तव्या। वायौ रूपसंस्काराभावात्। रूपसंस्कारपदेनात्र रूपसमवाय उद्भूतानुद्भूतात्मकसम्बन्ध इति यावत्। वायौ रूपसंस्कारसत्त्वे तत्प्रत्यक्षं भवति नान्यथा। यद्वस्तुनि रूपं तत्सम्बन्धिसम्बन्धश्च विद्यते तद्वस्तुन्येव रूपसमवायास्तित्वाङ्गीकारात्। अतो वायौ स्पर्शसमवायसत्त्वेऽपि रूपसमवायास्तित्वस्वीकारोऽनुचित एव इति ज्ञेयम्।

पु०—पितर। तिष्ठतु तर्हि, साम्प्रतमद्याकाशाम्बरपादिनिरूपणेनानुगाह्य।

पि०—वत्स। सांख्यास्त्वाकाशाम्बरूपमित्थं वर्णयन्ति; यथा—यत्पदार्थेन स्पर्शविशिष्टपदार्थानां प्रवृत्तिर्निर्गमो घटेते स एवाकाश।

आकाशोऽवकाश इत्यर्थः। तथा चात्रानुमानम्। यथा वायोः स्पर्शविशिष्टस्य यस्य कस्यापि पदार्थस्य वा प्रवेशनिर्गमौ सति भित्त्यादिव्यवधाने यत्पदार्थाभावेन न सम्भवतः, स एवाकाशो भवितुमर्हति। तस्याव-काशात्मकत्वात्। 'प्रवेशनिर्गमजन्यसंयोगविभागौ स्पर्शाभावविशिष्ट-पदार्थेन सहैव सम्भवतः। तयोर्विलक्षणसंयोगविभागाकारेणावबोधित-त्वा'दित्यनुमानेन स्पर्शाभावविशिष्टाकाशपदार्थसिद्धिः। स्पर्शरहितद्रव्यस्य स्पर्शविशिष्टद्रव्यस्य च संयोगविभागयोरेकाकारत्वाभावादिति तेषामभि-प्रायः। एतन्मतं कणादमहर्षयो न सहन्ते। तन्मते प्रवेशनिर्गमनादि-कर्मणां प्रविष्टनिर्गतवस्तुमात्राश्रितत्वेन तैः सहाकाशस्य व्याप्तिनिर्वाहक-सम्बन्धाभावेन तेषामाकाशानुमापकत्वासम्भवात्। यद्यत्कर्म यद्द्रव्याश्रितं भवति तत्तद्द्रव्यं तत्तत्कर्मणां समवायिकारणमेव भवति। कर्मणां द्रव्येषु समवायसम्बन्धेन सत्त्वात्। क्रियां प्रत्याकाशस्य समवायिकारणत्वं न सम्भवति। तस्य व्यापकत्वेन क्रियावत्त्वासम्भवात्। नापि पूर्वोक्तानु-मानमाकाशसाधकं भवितुमर्हति। अनुमानमात्रस्य व्याप्तिज्ञानसापेक्ष-तयाकाशेन सह प्रवेशनिर्गमनादिकर्मणां परस्परव्याप्तिनिर्वाहकसम्बन्धा-भावात्। क्रियां प्रत्याकाशस्य समवायिकारणत्वाभाववदसमवायिकारण-त्वमपि न सम्भवति। आकाशोत्पादकद्रव्ये द्रव्यत्वस्य, गुणकर्मणोश्चा-समवायिकारणत्वस्य विद्यमानत्वेन तदुभयधर्मयोः परस्परविरुद्धस्वभाव-त्वात्। प्रोक्तासमवायिकारणलक्षणद्वयमपि तत्रासम्भवदोषदुष्टं भवति। निरवयवे नित्ये चाकाशात्मकद्रव्येऽवयव्यवयवात्मकपदार्थद्वयस्यैकदा समवायसम्बन्धेनाविद्यमानत्वेन प्रथमलक्षणस्यावयविद्रव्योत्पत्तेः प्रागवयव-द्रव्येषु गुणकर्मरूपपदार्थद्वयस्य समवायसम्बन्धवृत्तित्वदर्शनेनावयविद्रव्य-स्यावयवनिष्ठगुणकर्मादिकं प्रति कारणत्वाभावेन च द्वितीयलक्षणस्य तत्र

गमनासम्भवात्। नाप्याकाशस्य तत्क्रियां प्रति निमित्तकारणत्वमपि सम्भवति। मनुष्यादिप्राणिगतायात्तद्गत्यां द्वारभित्त्यादिसंयोगे जायमाने गमनादिवेगप्रतिबन्धकतत्तत्संयोगस्यैव प्रवेशनिर्गमादिक्रियाप्रतिबन्धकत्वेनाकाशाभावेऽपि प्रवेशनिर्गमादिक्रियासम्भवात्। आकाशावकाशयोरेकपदार्थत्वं नाङ्गीकर्त्तव्यम्। भित्त्याद्यभ्यन्तरेऽप्याकाशसद्भावात्। यद्यत्र येनापि वक्तव्यमाकाशस्यैव गमनादिक्रियानिमित्तकारणत्वं, किन्तु वेगादिप्रतिबन्धकता भित्त्यादिसंयोगस्य नास्तीति। तन्न। भित्त्यादिव्यवधायकसत्त्वेऽपि प्रवेशनिर्गमादिक्रियासद्भावापत्तेः। यदि पुनः येनापि वक्तव्यं भित्त्यादिसंयोगस्यैव वेगप्रतिबन्धकत्वमिति। तत्रास्माकमिष्टापत्तिः। वेगाभावस्यैव तत्तत्कर्माभावस्वरूपत्वाङ्गीकारेण कार्यसिद्धेराकाशस्य निमित्तकारणत्वाङ्गीकरणवैफल्यात्। अतः शब्दस्यैवाकाशानुमापकत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। पृथिव्यादितन्यद्द्रव्यनिष्ठविशेषगुणानां तदीयसमवायिकारणगतविशेषगुणसम्भूतत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। पटादिगतशुक्लरूपादीनां तत्कारणतन्त्वादिगतशुक्लादिरूपजन्यत्वदर्शनात्। शब्दोऽपि विशेषगुणः। 'जातिमत्त्वे सति बाह्यैकैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वं विशेषगुणत्व'मिति तल्लक्षणात्। विशेषगुणास्तावद्रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारा एव। "रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः। बुद्ध्यादिभावनान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः" इति प्राचीनोक्तिदर्शनात्। एषां स्वरूपं गुणनिरूपणावसरे वक्ष्यामः। अवयविद्रव्येष्ववयवद्रव्यनिष्ठगुणा अव्यभिचारेणैवावतिष्ठन्ते। द्रव्यस्यावयवावयविभेदेन द्वैविध्यात्। यथा तन्तुगतरूपं पटे कपालगतरूपं च घटेऽवतिष्ठते। तर्हि वर्णध्वन्यात्मना श्रूयमाणः शब्दः पृथिव्यादिनवद्रव्येषु कस्य गुणो भवेदिति प्रष्टव्यम्। भामौ शब्दः स्पर्शगुणविशिष्टपृथिव्य-

तेजोवाय्वात्मकद्रव्याणां गुणो भवितुमर्हति । पूर्वोक्तदिशावयवावयविनोर्भयत्रैवैकाकारशब्दश्रवणोवित्येन मृदङ्गशब्दस्य मृदङ्गावयवेषु, वीणाशब्दस्य च वीणावयवेषूपलब्ध्यापत्तेः । न कालदिशोः । तयोररूपिद्रव्यतया तदुभयगतगुणाप्रत्यक्षत्ववच्छब्दस्याप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः । नात्मनः, आत्मनिष्ठगुणानामन्तरिन्द्रियमनोमात्रग्राह्यत्वेन तदिन्द्रियविशिष्टबधिरस्यापि मृदङ्गादिशब्दानुभवापत्तेः । 'अहं शब्दं शृणोमी'त्याकारकानुभवस्थले 'अहं सुखी' 'अहं दुःखी' चेत्याद्याकारकानुभववत् 'अहं शब्दवानि'-त्याकारकानुभवापत्तेश्च । नापि मनसः । तस्यातीन्द्रियत्वेनाणुत्वेन च तद्गतपरिमाणादिगुणाप्रत्यक्षत्ववच्छब्दस्याप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः । अत आकाशस्यैव गुण इत्यङ्गीकर्तव्यम् । न चाकाशसद्भावे प्रमाणाभावः शङ्क्यः । शब्दगुणकत्वस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । न च शब्दस्य गुणत्वमप्रलपितव्यम् । अनित्यत्वे सत्येकैकेन्द्रियग्राह्यपदार्थजातीयत्वाद्रूपादिव'दित्यनुमानेन तस्य गुणत्वसिद्धेः । 'शब्द आकाशेतराष्टद्रव्याश्रितो भवितुं नार्हति, श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाच्छब्दत्ववदि'त्यनुमानेन तस्याकाशेतराष्टद्रव्याश्रितगुणत्वाभावसिद्धौ 'शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितो भवितुमर्हति प्रोक्तद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वा'दित्यनुमानेनाकाशसिद्धिः । आकाशोऽपि पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपदार्थ एव । "श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः शब्दः किञ्चिद्द्रव्याश्रितो भवितुमर्हति, गुणत्वाद्रूपादिव'-दित्यनुमानेन शब्दस्य प्रोक्ताष्टद्रव्यगुणत्वनिरसनद्वारासावाकाशस्यैव गुण इति निश्चिनुयात् । वायवीयपरमाणूनां गुणवत्त्वेन यथा द्रव्यत्वं, द्रव्यानाश्रितत्वेन च नित्यद्रव्यत्वं निर्णीयते, तथाकाशस्य शब्दादिगुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं, द्रव्यानाश्रितत्वेन च नित्यद्रव्यत्वं निर्णेयम् । अस्य वक्ष्यमाणसत्ताजातिवदेकत्वमपि । तस्यानेकत्वे प्रमाणाभावात् । स चाकाशो विभुरपि ।

सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वात्। मूर्तत्वं नाम क्रियावत्त्वम्। पृथिव्यप्तेजोवायुमनांस्येव मूर्त्तद्रव्याणि। पृथिव्याद्याकाशान्तद्रव्याणि भूतपदवाच्यान्यपि भवन्ति। भूतत्वं नाम बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम्। न चास्य चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वं सम्भवति। अरूपिद्रव्यत्वात्। यद्यत्र त्वया वक्तव्यं परममहत्परिमाणविशिष्टे तत्राकाशे नीलरूपप्रतीत्या तस्य चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वमङ्गीक्रियतामिति। तन्न। गृहाभ्यन्तरस्थाकाशे नीलवर्णानुपलब्ध्या मरीचिकायां जलभ्रमवत्तत्रापि नीलवर्णप्रतीतेर्भ्रमरूपत्वात्। ग्रीष्मे मरुप्रदेशे सिकतादिपतितसूर्यकिरणेषु जलभ्रान्तिरेव मरीचिका। यथा तृष्णार्त्तमृगैर्निर्जलप्रदेशस्थसूर्यकिरणान् दूरतोऽवलोक्य बम्भ्रम्यते, किन्तु वस्तुतस्तत्र जलाभावाज्जलं नोपलभ्यते, तथा रूपाभावविशिष्टाकाशे भ्रान्त्या दूरतो नीलरूपे प्रतीतेऽपि वस्तुतस्तत्र तदभावाद् गृहाभ्यन्तरस्थाकाशे तदनुपलब्धिरिति ज्ञेयम्। किञ्चान्धकारकालिमवदाकाशप्रतीयमाननीलवर्णस्य चाक्षुषज्योतिषोऽभावस्वरूपत्वमात्रमित्यपि वक्तुं पारयेत। तत्स्वीकारेणापीष्टसिद्धेः। अस्य शरीरविषयौ न स्तः। इन्द्रियं तु श्रावणमतिसूक्ष्मं कर्णशष्कुलीवर्त्ति। अस्यैकत्वेऽपि कर्णशष्कुलीघटमठजलाद्यात्मकोपाधिभेदेन बहवो भेदाः सन्दृश्यन्ते। उपाधिशब्देनात्र स्थानमाश्रयो वा ज्ञेयः।

पु०—पितरः! तिष्ठतु तर्हि, साम्प्रतं कालस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! 'विभुत्वे सत्यतीतादिव्यवहारासाधारणनिमित्तकारणत्वं कालत्व'मिति काललक्षणम्। आदिपदेनात्र भविष्यद्वर्त्तमानकालयोर्ग्रहणम्। तत्रातीतत्वं नाम वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। वर्त्तमानः साम्प्रतं विद्यमानो यो ध्वंसो गतवर्षमासपक्षदिनमुहूर्त्तकला-विकलादिसमयानामभावरूपस्तत्प्रतियोगिनस्तत्तत्समयास्तत्त्वं तत्तत्-

समयेषु वर्त्तत इति लक्षणसमन्वय । वर्त्तमानत्व नाम वर्त्तमानोपाधिसम्बन्धसम्बद्धत्वम् । वर्त्तमाना विद्यमाना ये उपाधयो घटपटादिरूपास्तेषा य सम्बन्ध सयोगादिरूपस्तेन सम्बद्धस्तत्तत्सम्बन्धविशिष्टो य कालस्तत्र यत्काले तिष्ठति स एव वर्त्तमानकाल इति लक्षणसमन्वय । भविष्यत्व च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । वर्त्तमानो विद्यमानो य प्रागभाव समागमिष्यमाणकलाविकलादिन पक्षमासवर्षादिरूपसमयानामभावरूपस्तत्प्रतियोगिनस्तत्तत्समयास्तत्त्वं तत्तत्समयेषु वर्त्तत इति लक्षणसमन्वय । कालो हि जन्यवस्तुमात्रस्याधिकरणरूपकारणात्मना व्यवह्रियते । उत्पत्तिमद्द्रव्याधिकरणरूपण ज्ञायमानकालस्योत्पत्तिमद्द्रव्यमात्र प्रति वक्ष्यमाणदिशा निमित्तकारणत्वाङ्गीकारात् । सुवर्णात्कुण्डलादीना, कपालद्वयाद्व घटस्य, तन्तुभ्यश्च वस्त्रस्योत्पत्तिदर्शनेन यथा सुवर्णकपालतन्तूना कुण्डलघटवस्त्राणि प्रति समवायिकारणत्व, स्वर्णकारकुलालतन्तुवायाना च निमित्तकारणत्व निर्णीयते, तथैकसमयेऽनेकदिवसेषु, शीघ्र वा विलम्बमस्मिन्नेव दिने, रात्रौ वा कस्य चिद्वस्तुन उत्पत्तौ ज्ञातायां सत्या, किं वाद्य भविष्यति वा श्वो भविष्यति, अथवामुकफलपुष्पाद्युत्पत्ति हैमन्ताद्यमुकर्तौ भविष्यतीत्याद्याकारेण यद्वस्तु यद्यत्समये समुत्पद्यते तत्तत्समयस्य तत्तद्वस्तूत्पत्तिं प्रति निमित्तकारणत्वमित्यवधेयम् । घटपटाद्यनित्यपदार्थेष्वेव तादृशज्ञान समुत्पद्यते न त्वाकाशकालदिगात्ममनोरूपनित्यपदार्थेषु । किञ्च 'अद्य रामाज्ज्येष्ठ श्यामाच्च कनिष्ठ' इत्याकारकज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वव्यवहारं प्रत्यपि कालस्य निमित्तकारणत्वमङ्गीक्रियते । "काल स्वभावो नियति"रिति श्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुत्या तस्य जन्यवस्तुमात्र प्रति निमित्तकारणत्वाङ्गीकारात् । अस्य वायवीयपरमाणुवन्निरवयवत्वं, सयोगादिगुणवत्त्वेन द्रव्यत्व

निरवयवत्वेन गुणवत्त्वेन च वायवीयपरमाणुवन्नित्यद्रव्यत्वमाकाशवच्च व्यापकत्वं बोध्यम्।

पु०—पितरः! कालस्यैकत्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। सार्द्धशतकलासमयस्य (सेकेण्ड्) सार्द्धशतविलिप्तिकासमयस्य (मिनिट्) क्षणमुहूर्त्तमासवर्षादीनां च व्यवहारोच्छेदापत्तेः।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। घटिकायन्त्रस्थकण्टकस्पन्दनाविशिष्टकालस्यैव सार्द्धशतकलादिसमयाकारेण व्यवहारात्। तादृशव्यवहारस्तु तत्स्पन्दनविशिष्टकालात्मक एव। स्पन्दनविशिष्टघटिकायन्त्रस्थकण्टकेनैव सार्द्धशतकलासार्द्धशतविलिप्तिकादिसमयानां बोधात्। स्पन्दनविशेष एव कालात्मकद्रव्यविशेषणीभूतः सन् विशिष्टाकारेण नानाकारान् धारयति घटिकायन्त्रस्थकण्टकस्पन्दनेनैव सार्द्धशतकलादिसमयज्ञानोदयात्। आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठजलाद्युपाधिभेदेन घटाकाशमठाकाशजलाकाशाद्यात्मना नानात्वव्यवहारवत्कालस्यैकत्वेऽपि तथाविधकण्टकात्मकोपाधिमादाय सार्द्धशतकलादिसमयाद्यात्मना नानात्वव्यवहारः।

पु०—पितर! तथास्तु, किन्तु कालस्य ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वव्यवहारनिमित्तकारणत्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। तत्र सूर्यगमनादीनां कारणत्वाङ्गीकारेणैव कार्यसिद्धेः।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं युज्यते। "कालोऽनादिरनन्तश्च"त्यादिशास्त्रोच्छेदापत्तेः। 'इदानीन्तदानी'मित्यादिव्यवहारदर्शनेनैतत्कालीनरामश्यामौ 'बहुकालीनौ'चेत्यादिव्यवहारदर्शनेन च रामश्यामबालकाभ्यां सह कालस्य कश्चिदेको विलक्षणसम्बन्धस्तिष्ठतीत्यवगतेश्च। यत्पदार्थस्य क्रिया

भवति तत्क्रियया सह तत्पदार्थस्य कश्चिदेकसम्बन्धोऽवश्यं स्थास्यत्येव। हस्तेन सह हस्तक्रियासम्बन्धपरिदर्शनात् सूर्यगतक्रिया सूर्य एव स्थास्यति, न तु रामश्यामादिव्यक्तौ। क्रियाक्रियावतोर्नित्यसम्बन्धसत्त्वात्। सम्बन्ध रामादौ रक्षितव्यश्चेत्तर्हि तत्र कश्चिदेकविधद्रव्यघटितपरम्परसम्बन्ध कल्पनीय। तादृशद्रव्य न कालातिरिक्त भवेत्। सम्बन्धश्चात्र 'स्वाश्रय-तपनसंयोगिसंयोगात्मक एव। स्वपदेनात्र तपनगतिस्तदाश्रयस्तपनस्तत् संयोगिद्रव्य कालस्तत्संयोगो रामादौ तिष्ठतीति ज्येष्ठत्वादिक प्रति कालस्यैदृशपरम्परासम्बन्धेन निमित्तकारणत्वमिति तल्लक्षणसमन्वय। किञ्च प्रोक्त-परम्परासम्बन्धेन ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिक प्रति कालस्यैव निमित्तकारणत्वम-स्त्येव। तस्य सर्वमूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वेन व्यापकत्वेन वा सर्वमूर्त्तद्रव्यनिष्ठकाल-संयोगस्य सूर्ये रामश्यामादिसकलद्रव्येषु चोपलब्धे। यद्यत्र त्वया वक्तव्य पूर्वोक्ताकाशस्य विभुत्वेन तस्यैव तथाविधद्रव्यस्वरूपत्वमङ्गीकृत्य तदतिरिक्त कालपदार्थो मया नाङ्गीकर्त्तव्य इति। अत्र मम—विशेष-कारणान्तरभावेन तुल्ययुक्त्या च विभूतामसंख्यासंख्यजीवात्मनामपि तथाविधद्रव्यस्वरूपत्वं वक्तु पारये। तव तथास्वीकृतौ गौरवात्तत्-पदार्थातिरिक्तकालपदार्थस्वीकरण युक्तमेवेति।

पु०—पितर! भवतु तर्हि, साम्प्रत दिक्स्वरूपनिरूपणेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स! 'विभुत्वे सति प्राच्यादिव्यवहारासाधारणनिमित्त कारणत्व, कालिकातिरिक्तदूरस्थत्वनिकटस्थत्वासाधारणनिमित्तकारणत्व वा दिक्त्व मिति दिग्लक्षणम्। सा चैकैव। आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठा-द्युपाधिभेदेन घटाकाशादिव्यवहारवदस्या एकत्वेऽपि सूर्योदयास्ताद्यात्मको-पाधिभेदमादाय पूर्वदक्षिणाद्यात्मना नानात्वव्यवहार। सूर्योदयास्तौ व्यक्तेर्वामदक्षिणपार्श्वादय एव वास्या उपाधयो भेदकधर्मा वा। प्रतिदिनं

यतर्यस्यां दिशि सूर्य उदेति सा पूर्वा दिक्, श्रावणादिमासषट्केषु मध्याह्नकाले आकाशस्य यद्देशः सूर्यस्थितिस्थानं तत्सन्निकटवर्त्तिप्रदेश एव दक्षिणा दिक्, अस्ताचलनिकटवर्त्तिप्रदेशः पश्चिमादिक्, सुमेरुसन्निहित-दिगेवोत्तरादिक्। किम्वा सूर्याभिमुखदण्डायमानपुरुषस्य सम्मुखभागः पूर्वा दिक्, दक्षिणहस्तभागो दक्षिणा दिक्, वामहस्तभाग उत्तरा दिक्, पृष्ठभागश्च पश्चिमा दिगिति। तत्राप्युदयगिरिसन्निहिता सुमेरुव्यवहिता च दिगाग्नेयी, सुमेरुव्यवहितास्ताचलसन्निहिता दिङ् नैर्ऋती, अस्ताचलसुमेरू-भयसन्निहिता दिग् वायवी, सुमेरूदयाचलोभयसन्निहिता च दिगैशानीत्यपि निगदन्ति। द्वितीयलक्षणविवरणं यथा दिशस्तद्वस्तुसंयोगस्य चोभयोरेव दूरत्वनिकटत्वरूपगुणद्वयं प्रत्यसमवायिकारणत्वेन दिशमन्तरा दूरत्वनिकट-त्वोत्पत्तिर्न सम्भवतीति नियमः। द्रव्यगुणकर्मात्मकभावकार्योत्पत्तिं प्रति तत्त-दवयवसंयोगादिगुणानामसमवायिकारणत्वाङ्गीकृतिवद्दिक्संयोगस्यापि दूरत्व-निकटत्वे प्रत्यसमवायिकारणत्वाङ्गीकारात्। स्वयमपि दिक् तत्तद्देशसंयुक्ता सती दूरतातारतम्यमादायाल्पाधिकभावेनैकवस्तुनोऽपरवस्तुना सह संयोग-मुत्पादयत्येव। अधिकदूरस्थवस्तुनि बहुपदार्थानामल्पदूरस्थवस्तुनि चाल्पपदार्थानां संयोगमुत्पादयतीत्यभिप्रायः। स्वस्मिन् स्वसंयोग इव यत्र समानसंयोगो घटते तत्र न दूरं नापि निकटं वा किमप्यस्ति। तत्रान्यान्यवस्तुसंयोगाभावात्। अस्या वायवीयपरमाणुवद् द्रव्यानाश्रितत्वेन गुणवत्त्वेन च नित्यद्रव्यत्वं, सत्तावदेकत्वं सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वेनाकाशादि-वद्व्यापकत्वञ्चावधेयम्।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि; साम्प्रतं कृपयात्मस्वरूपनिर्णयेन कृतार्थी-कर्त्तव्यः।

पि०—वत्स! सर्वपदार्थापेक्षयात्मतत्त्वस्यातिगहनतया सावधानेन

श्रोतव्य विवेच्य च सत्। तथाहि 'नित्यत्वे सति समवायसम्बन्धेन ज्ञानाद्यधिकरणत्वमात्मत्व'मित्यात्मलक्षणम्। स चात्मा द्विविध। जीवपरमभेदात्। तत्रात्मनि जीवत्व नाम समवायेन जन्यज्ञानाद्यधिकरणत्वं, परमत्वं च समवायेन नित्यज्ञानाद्यधिकरणत्व सति अग्रजन्मादिकारणत्वम्। तथाविधात्मनोर्मध्येऽत्र प्रथम जीवात्मस्वरूपं प्रतिपाद्य तत्पश्चात्परमात्मस्वरूप निरूपयिष्याम। तथाह्यात्मसिद्धिर्ज्ञानेनैव भवति। *सर्वविधज्ञानेषु साक्षात्कारस्यैव प्राधान्यम्।* साक्षात्कारात्मकस्पष्टज्ञानस्यैवाद्वितीयत्वात्। तत्साक्षात्कारस्य विषयभेदेन नानात्वेऽप्यात्मास्तित्वसिद्धये सकलविधसाक्षात्काराणामपि युगपद्ग्रहणात्प्रथम रूपादिसाक्षात्कारेष्वेकैकसाक्षात्कारविषयकविचारस्यौचित्येऽपि प्राग्रूपादिवस्तुस्वरूपबोधनैरपेक्ष्येण तत्तद्वस्तुविषयकसाक्षात्कारासम्भवादत्र तत्तद्वस्तुस्वरूपप्रदर्शनमपि क्रियते। यथा—चक्षुर्मात्रानुभूयमानगुणो रूप, रसनेन्द्रियमात्रग्राह्यगुणो रस, घ्राणेन्द्रियमात्रग्राह्यगुणो गन्ध, त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यगुण स्पर्श, श्रवणेन्द्रियमात्रग्राह्यगुण शब्दश्चेति। रूपलक्षणगतमात्रपदानुपादाने सख्यादावतिव्याप्ति। तासा त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वसत्त्वेऽपि चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वस्यापि सत्त्वात्। मात्रपदोपादाने तु तदितरव्यावर्त्तकत्वसूचनान्नातिव्याप्ति। तद्गतगुणपदानुपादाने रूपत्वजातावतिव्याप्ति। 'यो हि गुणो व्यक्ति र्वा येनैवेन्द्रियेण गृह्यते, तद्गतजात्यादिस्तदभावश्च तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते' इति नियमात्। तदुपादाने जातौ गुणत्वाभावान्नातिव्याप्ति। न च सूर्यादिप्रभाभित्तिसंयोगे चक्षुर्मात्रगृहीतत्वसत्त्वेऽपि रूपलक्षणातिव्याप्ति शङ्कनीया। रूपलक्षणे चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वमिति वक्तव्यत्वात्। तादृशप्रभाभित्तिसंयोगात्मकगुणे चक्षुर्मात्रग्राह्यरूपत्वजातेरसत्त्वान्नातिव्याप्ति। रसत्वगन्धत्वस्पर्शत्वशब्दत्वेष्वतिव्याप्तिवारणाय

रसादिलक्षणेषु गुणपदोपादानं, संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय च मात्रपदोपादानम्। रूपादय एवेन्द्रियार्था इन्द्रियविषया वा, चक्षुरादयश्च विषयिणः। तथा सति रूपादिसाक्षात्कारः किञ्चिद्द्रव्यनिष्ठो भवितुमर्हति, तस्य गुणपदार्थत्वात्तादृशसाक्षात्कारात्मकगुणो यद्द्रव्ये तिष्ठति तद्द्रव्यमेवात्मे'त्यनुमानेन रूपादिसाक्षात्कारस्यात्मास्तित्वसाधकत्ववत्, चक्षुरादीन्द्रियाण्यात्मत्वसाधकानि भवितुमर्हन्ति, तेषामपि ज्ञानसाधनत्वात्, तत्तदिन्द्रियात्मककरणानि यस्मिन्नेव कर्त्तरि तिष्ठन्ति तत्कर्त्तैवात्मेत्यनुमानेनेन्द्रियाणामप्यात्मत्वसाधकत्वमवधेयम्।

पु०—पितरः! प्रोक्तानुमानद्वयस्यात्मास्तित्वसाधकत्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। साक्षात्कारात्मकगुणाश्रयद्रव्याकारेण चक्षुरादीन्द्रियाश्रयकर्तृरूपेण वात्मवस्तुसिद्धिस्वीकारापेक्षयेन्द्रियाणां स्थूलशरीरस्य वा तादृशवस्तुस्वरूपत्वाङ्गीकारेणैव कार्यसिद्धेः।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। जन्येन्द्रियाणां स्थूलशरीरस्य वा पृथिव्यादिद्रव्योत्पन्नत्वेन पार्थिवादिपरमाणूनामेवेन्द्रियादिपदार्थानां चरमकारणतया स्थूलपृथिव्यादौ रूपादिगुणसाक्षात्कारेण तत्तत्परमाणुषु तादृशगुणाङ्गीकारवदिन्द्रियदेहेषु ज्ञानास्तित्वाङ्गीकारे तत्कारणीभूतपरमाणुष्वपि तदस्तित्वस्वीकारापत्तेः। किञ्च बाल्यानुभूतपदार्थानां यौवने, यौवनानुभूतपदार्थानां च वार्द्धक्ये स्मरणानुपपत्तिः स्यात्। बाल्यादिशरीरोपचयापचयादिना पूर्वपूर्वशरीरविनाशेन शरीरान्तरोत्पत्तिदर्शनात्। अतो ज्ञानाधिकरणत्वमात्मन एव नेन्द्रियाणां स्थूलशरीराणां वा; परमाणुज्ञानाभावाद्यौवनाद्यवस्थासु बाल्याद्यवस्थानुभूयमानवस्त्वनुभवित्रभावेऽपि तदानीं तत्तत्पूर्वानुभूतवस्तुस्मृतेः।

पु०—पितर ! शरीरस्यैव पूर्वानुभूतवस्तुस्मरणं भवतीति मया वक्तव्यम्। अवयववृद्धिह्रासादिजन्यद्वितीयादिशरीरे बाल्यानुभूतवस्तूत्पन्न संस्कारविशेषसम्भूतसंस्कारान्तरबलेन तत्तत्कालानुभूतवस्तुस्मृतेः।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तुं शक्यते। त्वदुक्तदिशानन्तसंस्कार कल्पनाया गौरवात्। उत्पत्तिकालीनबालकस्य तदानीं स्तन्यपानोपकारित्व ज्ञानाभावेनापि स्तन्यपानप्रवृत्त्यसम्भवाच्च। परिदृश्यते खलु लोके बालक स्योत्पत्त्यनन्तरमेव पूर्वजन्मस्तन्यपानोपकारित्वज्ञानसद्भावमादाय तत्पान इष्टसाधनताज्ञानस्मरणानन्तरं तत्र प्रवृत्तिरुत्पद्यत इति। चेतनमन्तरेण कस्यापि जडपदार्थस्य तादृशानुभवो नैव सम्भवति। अनुभवमन्तरेण स्मरणानुपपत्तिरपि प्रत्यक्षसिद्धैव। न च चेतनपदार्थधर्मज्ञानचेष्टादि-धर्मसद्भावो जडशरीरे कथमप्यङ्गीकुर्यात्। मृतशरीरे तदनुपलब्धेः। यत्र त्वया वक्तव्यमात्मनः पूर्वजन्मस्तन्यपानस्मरणाङ्गीकृतिवत्पूर्वजन्मानुभूत-वस्तुविषयकस्मरणमप्यङ्गीक्रियतामिति। तन्न। स्तन्यपानमन्तरा जीवित-त्वासम्भवेन तादृशस्मरणोद्बोधकरूपेण जीवनादृष्टकल्पनात्। न च तदति-रिक्तवस्तुस्मरणं सम्भवति। तत्र कस्यापि वस्तुन उद्बोधकत्वाभावात्। एतेन जीवात्मनोऽनादित्वं नित्यत्वं चावगम्यते।

पु०—पितर ! चक्षुरादीन्द्रियाणां ज्ञानादिकं प्रति करणत्वाङ्गी कृतिवद् घटादिकार्यनिष्पत्तौ कर्तृत्वाङ्गीकारे का हानिः ?

पि०—वत्स ! न चेन्द्रियाणां तत्तत्कार्यनिष्पत्तौ कर्तृत्वं सम्भवति। प्राग् यद्वस्तु येनैवानुभूतं तद्वस्तुस्मरणं तस्यैव भवतीत्यनुभवसिद्धत्वेन प्राक् सति तत्तद्वस्त्वनुभवितृचक्षुरादीन्द्रियविनाशे तत्तदिन्द्रियानुभूततत्तद्विषयजन्य स्मरणानुपपत्तेः। न चैषामिन्द्रियाणां ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं घटादि

कार्यं प्रति कारणत्वं वा किमपि न सिध्येत्। अन्यानुभूतपदार्थानामन्येन-स्मर्तुमशक्यत्वात्।

पु०—पितरः! अनित्यचक्षुरादीन्द्रियाणां मास्तु चेतनादिधर्मवत्त्वं, किन्तु मनसस्तथाविधधर्मवत्त्वं मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। अन्तरिन्द्रियस्य तस्य नित्यत्वात्।

पि०—वत्स! मनसश्चेतनादिधर्मविशिष्टत्वं नाङ्गीकर्त्तव्यम्। प्रत्यक्षमात्रं प्रति महत्त्वस्यापि कारणत्वेनातिसूक्ष्ममनोगतचेतनादिधर्माणामप्रत्यक्षत्वापत्तेः। कार्यकारणरूपेणैकाधिकरणवृत्त्यनुभवस्मरणयोरप्रत्यक्षीभूतमनोगतसुखदुःखादीनां चाननुभवापत्तेश्च। अनुभवमन्तरेण स्मरणानुपपत्त्या 'अहं सुखी' 'अहं दुःखी' चेत्याद्याकारकज्ञानानां पूर्वानुभूततत्तद्वस्तुस्मरणस्य चानुभूयमानत्वभिया तस्य चेतनादिधर्मविशिष्टत्वं नैवाभ्युपेयम्। आत्मनो न केवलं ज्ञानस्यैव कारणत्वं प्राणादिवायुक्रियादीनामपि। यस्य प्रयत्नेन श्वासप्रश्वासादिरूपा प्राणवायुक्रिया मलत्यागादिरूपापानवायुक्रियाहारादि-समीकरणरूपा समानवायुक्रिया च घटते सोऽप्यात्मा। न चैतावता वायोः स्वाभाविकगतिर्व्याहन्येत। ईदृशगतिविपर्ययस्याप्यात्मप्रयत्नाधीनत्वात्। अस्मत्प्रत्यक्षागोचरेऽप्यात्मप्रयत्ने तदस्तित्वं नापलपितव्यम्। प्रयत्नमन्तरेण वायोरीदृशस्वाभाविकगतिविपर्ययासम्भवात्। यथा स्वाभाविकवक्रगतिशीलस्यापि वायोर्व्यजनादिसम्बाहनादिनोर्द्ध्व गतिर्घटते, तथा प्राणादिवायुस्थलेऽप्यात्मप्रयत्नसापेक्ष्येणैव तद्गतिविपर्ययो घटते। यत्प्रयत्नेन प्राणादिवायुक्रियाविपर्ययो घटते तत्प्रयत्नविशिष्ट एवात्मा। किञ्च कर्मणां नानात्वेन कुत्रचित्स्थले किमपि कर्म प्रति संयोगविशेषस्यैव कारणता परिदृश्यते। वृक्षशाखादिकम्पन प्रति वायोः संयोगविशेषवत्। अनेकत्रापि संयोगाभावे समानसंयोगे वा विद्यमानेऽपि कदाचित्कर्मोत्पद्यते कदाचिद्वा नोत्पद्यते।

तथाहि कदाचित्कुत्रापि स्थले कियत्क्षणमुषित्वा तत स्थानान्तरं प्रति मन्द-मन्द गतवति कस्मिंश्चित्पुरुषे तदानीं कियद्दूरेऽसौ मदुपवेशनस्थाने ममामुक-वस्तु त्यक्त्वा समागतवानस्मीति स्मृत्वा पुनस्तत्स्थानाभिमुखेन द्रुत प्रधावति तस्मिंस्तस्य ताद्दशद्रुतगमनं प्रत्यात्मप्रयत्नस्यैव कारणता निर्णतव्या। किञ्च संयोगविशेषनैरपेक्ष्येणापि चक्षुरुन्मेषनिमेषादिकर्माणि यत्प्रयत्नसाध्यानि भवन्ति तत्प्रयत्नविशिष्टपदार्थ एवात्मा। अन्यच्च यत्पदार्थसत्त्वे क्षत स्थानादिकं पूर्यते तत्पदार्थोऽप्यात्मेति वक्तु पारयेत्। निर्जीवपदार्थस्य तदसम्भवात्। अपरञ्च यद्वस्तुप्रेरणया मनोऽपीच्छानुसारेण विषयविशेषे प्रविशति सोऽप्यात्मा। मनोनिवेशस्याप्यात्मसिद्ध्यनुमापकत्वात्। किं वा प्राक् दृष्टचार्वम्लफलादिपुरुषस्य कदाचित्सति तथाविधफललाभलोभाज्जिह्वातो जलं स्रवतीति दृष्टचरम्। तत्र तल्लोभं प्रति तत्फलगताम्लरसज्ञानस्यैव कारणता निर्णतव्या। तत्र ताद्दशज्ञानं न प्रत्यक्षमूलकमपि त्वनुमानमूलकमेव। ताद्दशज्ञानस्य प्रत्यक्षमूलकत्वाङ्गीकारे तत्फलप्राप्तिमात्रेणैव तत् फलगतस्वाद्वस्वादुग्रहणापत्तेः। अनुमानमात्रस्य व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वेनात्र-परम्परयावगम्यते यत् ज्ञानेच्छाधारभूत शरीरेन्द्रियातिरिक्त कश्चिदतिरिक्त पदार्थोऽस्ति यस्त्वात्माख्ययाभिहितो भवतीति। एतेनेन्द्रियविकारस्याप्यात्मानुमापकत्वमिति प्रतीयते। किञ्च सुखदुःखेच्छाप्रयत्नविशिष्टोऽप्यात्मपदार्थ इत्यादि वक्तु पारयेत्। तत्तद्गुणानामात्मन्येवोपलब्धेः। नास्य द्रव्यत्वम-पलपितव्यम्, ज्ञानादिगुणवत्त्वात्। अस्य नित्यत्वमप्यङ्गीकार्यम्। आकाशवन्निरवयवत्वे सत्यसमवेतपदार्थत्वात्।

पु०—पितर! तथापि प्रथममात्मपदार्थो मया नाङ्गीकर्त्तव्य। तदस्तित्वे प्रत्यक्षप्रमाणाभावात्।

पि०—वत्स! न चैव वक्तु शक्यते। तत्र चक्षुरादिबहिरिन्द्रिय-

प्रत्यक्षप्रमाणाभावेऽपि त्रिकालदर्शिभिः सकलमहर्षिभिर्वक्ष्यमाणानुमानागमात्मकप्रमाणाभ्यां सदन्तित्वसाधनात्। अनुमानखण्डेऽनुमानस्वरूपस्य विस्तरेण निरूपयिष्यमाणत्वेऽप्यत्र बोधसौकर्यायैव संक्षेपतस्तत्स्वरूपमभिधाय ततः पूर्वपक्षवाद्युक्तात्मसत्वसाधकानुमानखण्डनं, तत्पश्चात् स्वमतीयानुमानागमप्रमाणद्वयसाधनं च करिष्यामः। तत्रानुमानं वैशेषिकनये पूर्ववत्सामान्यतोदृष्टभेदेन द्विविधं गौतमनये च पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टभेदेन त्रिविधम्। दार्शनिकनये पक्षसपक्षविपक्षसाध्यसाधनव्याप्तिपक्षधर्मतादिरूपानुमानसाधकपारिभाषिकशब्दाः कतिचन व्यवहृता भवन्ति। तेषु यत्र साध्यसन्देहस्तिष्ठति स पक्षो यत्र साध्यनिश्चयोऽस्ति स सपक्षो, यत्र साध्यः कदाचिदपि न तिष्ठेत् स विपक्षः, पक्षे यमनुमिनुयात्स साध्यो, यद्वस्तुसन्दर्शनेन पक्षे साध्यमनुमिनुयात्तत्साधनं हेतुः वा, साध्यहेत्वोरेकत्रावस्थानरूपसम्बन्धविशेषो व्याप्तिर्व्याप्याश्रयधूमादिहेतुनां पर्वतादिपक्षवृत्तित्वं च पक्षधर्मता। तत्र प्रोक्तहेतुरपि द्विविधः। सदसद्धेतुभेदात्। तत्र साध्यस्य समदेशवृत्तिर्न्यूनदेशवृत्तिर्वा हेतुः सद्धेतुः, साध्याधिकदेशवृत्तिः, साध्याधिकरणावृत्तिः साध्याभावाधिकरणवृत्तिर्वा हेतुरसद्धेतुः। तत्र सद्धेतूनामेवानुमित्युपकारकत्वमसद्धेतूनां चानुमितिप्रतिबन्धकत्वमवधेयम्। असद्धेतवो हेत्वाभासाख्ययाप्यभिहिता भवन्ति। परामर्शजन्यज्ञानविशेष एवानुमितिः। 'परामर्शो नाम वह्न्यादिरूपसाध्यव्याप्यधूमादिहेतुनां पर्वतादिपक्षवृत्तित्वरूपज्ञानविशेषः। स च 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत' इत्याकारज्ञानात्मकः। तज्ज्ञानादेव 'पर्वतो वह्निमान् धूमा'दित्याकारकज्ञानात्मकानुमित्युत्पत्तेः। पूर्वोक्तं पूर्ववदनुमानं यथा-'यत्र स्थले साध्यहेतुगतव्याप्तिप्रत्यक्षद्वारा साध्यस्य प्रत्यक्षयोग्यतासत्त्वेऽपि केवलेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन तत्प्रत्यक्षं न भवति, तत्र 'पूर्ववदनुमानम्। यथा 'वह्निमान् धूमा'दित्यादौ महानसादिसपक्षे वह्नि-

व्याप्याकारेण वह्न्यपेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वाकारेण वा धूमस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि कदाचित्पर्वतादिगतधूमदर्शनानन्तर प्रत्यक्षयोग्यस्यापि वह्नेस्तदानीं प्रत्यक्षं न भवति। तस्य केवलचक्षुर्व्यवहितप्रदेशावस्थिततत्वेन तेन सह चक्षुःसन्निकर्षाभावात्। 'यत्र स्थले प्रागनुमानात्साध्यप्रसिद्धिः कथमपि नासीत् केवलमनुमानबलेनैव पक्षे साध्योऽनुमीयते, तत्र तथाविधानुमानमेव शेषवदनुमानम्। इदमेवानुमानम् 'अवीतानुमानं परिशेषानुमान चेत्यपि वदन्ति। यथा—'पृथिवी पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते, गन्धवत्वा'दित्यत्र पृथिवी पक्षः, पृथिवीतरभेदः साध्यः, गन्धवत्वं च हेतुः। अत्र पृथिवीतरजलादिवस्तुषु गन्धस्य गुणत्वाभावप्रसक्तिसत्त्वेऽपि तस्य प्रत्यक्षतो बाधितत्वेन, गुणादिपदार्थषट्केषु च गन्धसत्त्वस्यासम्भवतयान्यस्मिन् कस्मिंश्चित्पृथिवीतरसकलपदार्थभिन्नद्रव्येऽवश्यं गन्धगुणमनुमिनुयात्। किन्तु तादृशद्रव्य प्रागनुमानात् क्वचिदपि स्थले निश्चितं नासीत्केवलमनुमानबलेनैव तादृशपृथिव्यात्मकद्रव्यलाभात्तदनुमानमेव शेषवदनुमानम्। यत्र स्थले प्रागनुमानात्साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्ध्यभावेऽपि किमप्येकसामान्यधर्मपुरस्कारेणान्यत्र येनानुमानेन तत्प्रसिद्धिं साधयेत्तदनुमानमेव सामान्यतोदृष्टनुमानम्। यथा रूपादिप्रत्यक्षे 'इन्द्रियाणि करणानि भवितुमर्हन्ति, क्रियावत्वा'दित्यत्रेन्द्रियाणि करणानीत्यनुमानं भवति। अत्रेन्द्रियात्मकसाध्ये इन्द्रियत्वरूपधर्मस्य विशेषणतयेन्द्रियत्वमेव साध्यतावच्छेदकधर्मः। यद्यप्यत्रानुमानात् प्रागिन्द्रियत्वप्रकारेणेन्द्रियनिश्चयः कथमपि न स्याद्यथादिन्द्रियाकारेण कस्यापि वस्तुनो ज्ञानं प्रसिद्धिर्वा न सम्भवति, तथापि सामान्यतः सकलकरणनिष्ठकरणत्वधर्मप्रकारेण छेदनादिरूपकतिपयक्रियासु कुठारादिरूपकरणप्रसिद्धेः 'या याः क्रियाः कार्याणि वा ताः सर्वाः करणसाध्या भवन्त्येव। कुठारादिना छेदनक्रियासिद्धिवत्पद्‌द्वयामरवादिना वा गमनक्रियासिद्धिवद्-

स्तादिना च भोजनक्रियासिद्धिवद्दवासिनिश्चयेन रूपदर्शनादिक्रियास्वपि करणसिद्धयेऽन्यान्यद्रव्याणा करणत्वासम्भवादिन्द्रियाणामेव तत्र करणत्व-मित्यनुमानं भवतीति तत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमवधेयम्। अत्र पूर्वपक्षा-वादिनो निगदन्ति यथा—आत्मानुमानस्थले पूर्ववदनुमानं नैव सम्भवति रामश्यामादिशरीरेण सह सत्यपि चक्षु सन्निकर्षे तत्रात्मैव राम श्यामो वेत्याकारकप्रत्यक्षाभावेनात्मन प्रत्यक्षयोग्यत्वासम्भवात्। नापि तत्र शेषवत्सामान्यतोदृष्टानुमानद्वयमपि सम्भवति। 'ज्ञान पृथिव्याद्यष्टद्रव्यगुणो भवितु नार्हति, बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षाविषयत्वे सति मानसप्रत्यक्षविषयत्वा' दित्याकारकशेषवदनुमानेन परिशेषे स्थिरीक्रियते पृथिव्यादिनिष्ठरूपादिगुणाना वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षाविषयत्वे सति मानसप्रत्यक्षत्व न सम्भवतीति प्रथम निश्चित्य पश्चाद्बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वमानसप्रत्यक्षाविषयत्वाभ्या ज्ञान न पृथिव्यादिगुण इति सिध्यति। किञ्चैकत्र स्थले साध्यहेत्वोरपरिगृहीतत्वम स्त्यपरत्र तु साध्याभावहेत्वभावयो परिगृहीतत्वमस्त्येतादृशग्रहणपरिशेषे यत्र प्रकृतानुमानं भवति तत्र तादृशानुमानमेव शेषवदनुमानम्। अनेनैवानु मानेन पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तगुणाकारेण स्थिरीकृतेऽपि ज्ञाने तत्र तत्र' त्याकारकज्ञाने विषयस्वरूपनिश्चयाभावात् 'तत्र तत्रे तिकथनेन न किमपि विषयस्वरूप तिष्ठेत्। 'ज्ञान किमपि द्रव्यनिष्ठ भवितुमर्हति, गुणत्वा'-दित्याकारकसामान्यतोदृष्टानुमानस्थलेऽप्यात्मा पक्ष, आत्मवृत्तित्वज्ञानं साध्यो गुणवत्त्वं च हेतु। अत्र ज्ञानात्मकसाध्येन सह गुणवत्त्वरूपहेतो व्याप्त्याख्यसम्बन्धस्यैकाधिकरणवृत्तित्वरूपसम्बन्धस्य वा कुत्रापि स्थलेऽदृष्ट त्वेन ज्ञानात्मकगुणस्य यत्र कुत्रापि द्रव्ये विद्यमानत्व सिद्धयत्येव। एतावताष्ट द्रव्यातिरिक्तात्मवस्तुसिद्धय भावात्पूर्वोक्तत्रिविधानुमानैर्नात्मवस्तु सिद्धिरिति पूर्वपक्षवादिनामभिप्राय। वयमत्र ब्रूम। बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षप्रमाणा-

भाव माशङ्क्यात्मपदार्थोपपादनमयुक्तम्। तस्य 'अहं सुखी' 'अहं दु खी' चेत्याकारकमानसप्रत्यक्षयोग्यत्वदर्शनात्। 'अहं वर्ते' 'अहं गच्छामि' चेत्यादिव्यवहारस्थलेऽप्यहमित्याकारकास्मच्छब्द प्रयोगस्याप्यात्मास्तित्वानुमापकत्वाच्च। किञ्चोपनिषदाद्यात्मतत्त्वप्रतिपादकशास्त्रेभ्य आत्मतत्त्वमवगम्य पश्चादनुमानेन शास्त्रोक्ततत्त्वं दृढीकृत्य तत्पश्चान्निरन्तरध्यानेनात्मसाक्षात्कारे जाते देहादावात्मत्वभ्रमनिरसनेन मुक्तिर्भवतीत्यनुमानप्रधानन्यायवैशेषिकदर्शनयोर्मोक्षशास्त्रत्वमङ्गीकृतम्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति बृहदारण्यकोपनिषद्द्वितीयाध्यायचतुर्थब्राह्मणपञ्चमानुवाकात्मकश्रुत्या "श्रोतव्य श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि । मत्वा च सतत ध्येय एते दर्शनहेतव"इति स्मृत्या च तत्साधने श्रवणाद्यङ्गीकारात्। मुमुक्षुपुरुष आत्मसाक्षात्कारार्थं विविधवेदवाक्येभ्य आत्मतत्त्वोपदेशान् गृह्णन् तान् विविधोपयुक्तहेतुभिश्चानुमाय परिशेषे सदात्मतत्त्व निरन्तर ध्यायेदिति श्रुतिस्मृत्युभयाभिप्राय । श्रुतिपदाद्यत्रोपलक्षणविधयात्मतत्त्वपूर्णगीतापुराणादिस्मृतिवाक्य ब्रह्मनिष्ठगुरुवाक्यं चापि बोद्धव्यम्।

तथा स युपनिषदात्मकश्रुतिवाक्यादिभ्य आत्मतत्त्वोपदेशग्रहण विविधनिर्दोषहेतुकानुमान, परिशेषे निरन्तरमात्मतत्त्वचिन्तन चेत्येतत्त्रितयस्याप्यात्मसाक्षात्कारहेतुत्वमवधेयम्। अस्मन्मते सामान्यतोदृष्टशेषवदनुमानाभ्यामेव पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तात्मद्रव्यसिद्धि । तत्र सामान्यतोदृष्टानुमानं यथा—प्रथम ज्ञानस्य पृथिव्याद्यष्टद्रव्यगुणभिन्नत्व निश्चित्य पश्चात् 'तदेव ज्ञान कस्मिन्नपि द्रव्ये स्थातुमर्हति, गुणत्वाद्रूपादिव'दित्याकारकसामान्यतोदृष्टानुमानेन तस्य पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यनिष्ठत्व साधयेत्। शेषवदनुमान च—प्रथम ज्ञानस्य कुत्रचिद्द्रव्येऽस्तित्वनिश्चयानन्तरम् 'तन्न, एतन्ने'ति निषेधेनैव भवति। 'अन्यस्य कस्यचिद् द्रव्यस्यैव गुणो ज्ञान'-

मेत्याकारकनिश्चय एव शेषवदनुमानस्य फलम्। सामान्यतोदृष्टानुमाने-नाप्यात्मास्तित्व-सिद्धिर्भवतीति प्रदर्शनार्थ-मेवास्मच्छब्दद्वारात्मत्वसिद्धि प्राक् प्रदर्शिता। वैशेषिकै सामान्यतोदृष्टानुमानाच्छेषवदनुमानस्य पृथक्त्वं नाङ्गीक्रियते। तस्य सामान्यतोदृष्टानुमानसहायकत्वमात्राङ्गीकारेणैव कार्यसिद्ध। आत्मत्वसिद्धौ श्रुतिस्मृत्योरपि कारणत्व परिदृश्यते, तथा-चात्र श्रुति "योऽपहतपाप्मा स आत्मे"ति। अपहतपाप्मा निष्पाप इत्यर्थं। भगवद्गीताद्वितीयाध्यायद्वाविंशश्लोकात्मिका स्मृतिरपि "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽय"मित्यादि। अच्छेद्य सुतीक्ष्णखड्गशस्त्रेणापि छेदनानर्ह, अदाह्योऽग्निनापि दाहानर्ह, अयं जीवात्मा चेत्यर्थं।

पु०—पितः! आत्मपदार्थसिद्धौ भवदुक्तदिशानुमानप्रमाणस्य निरर्थकत्वं मयाऽङ्गीकर्त्तव्यम्। 'अयं रामः' 'अयं श्यामश्चे'त्याकारक-ज्ञानेनैवात्मपदार्थसाक्षात्काराङ्गीकारात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं युज्यते। त्वदुक्तदिशा तादृशसाक्षात्-काराङ्गीकारेऽपि "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका" इतिन्यायेन प्रत्यक्षप्रमाणेनाप्यवगतविषयस्यानुमानेन पुनस्तद्दृढीकरण-विधानस्य प्राचीनसम्मतत्वात्।

पु०—पितः! तथापि परिदृश्यमानशरीरस्यैवात्मत्वं मयाङ्गी-कर्त्तव्यम्। भवदुक्तदिशा व्यापकस्यात्मनो गमनादिक्रियाऽसम्भवात्र 'अहं यामि' 'स खादति' 'त्वं रोदिषि' चेत्यादिक्रियाणामस्मदादिशरीरेष्वेव परिदृश्यमानत्वात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं युज्यते। मृतपिण्डं क्रोडीकृत्य स्त्री प्रभृतीनाम् 'अयि जीवितनाथ!' वा 'अरे वत्स! मां विहाय क्व गतोऽस्यो'त्युच्च स्वरमभिरुदताक्रन्दनपूर्वकमाकन्दनपाराणत्वात् तत्र

तत्तच्छरीरस्य विद्यमानत्वेन क्रन्दनादिकर्माचरणानौचित्यात्। तत्क्रन्दनाद्याचरणात्स्पष्टमवगम्यते शरीरेण सह किमपिविलक्षणसम्बन्धविशिष्टात्मपदार्थेऽस्मदादिशब्दाना मुख्यार्थता तिष्ठति, गौणार्थता चास्मदादिशरीरेष्वेवेति। तथा मृतशरीरस्थले पतिपुत्रादिशब्दा 'पति', 'पुत्र' इत्याकारकप्रत्ययगोचरीभूतं देहेन्द्रियातिरिक्तं निराकारात्मपदार्थं मुख्यतया, गौणतया च तत्तच्छरीरं बोधयन्तीति ज्ञेयम्।

पु०—पितरः! तथाप्यस्मदादिशब्दाना मुख्यार्थता देह एव मयाङ्गीकर्त्तव्यं नात्मपदार्थे। 'अहं यामि', 'असौ खादती'त्यादिप्रत्ययबलेन गमनादिक्रियाणा देह एव सम्भवतया भवदुक्तं प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते, मूर्त्तवस्तुभूतदेहे गमनादिक्रियासम्भवेऽपि चेतनात्मपदार्थसम्पर्कमन्तरेण तत्तत्क्रियासम्भवात्। मृतशरीरेऽपि तत्तत्क्रियावत्त्वापत्तेश्च। यच्चात्र त्वया वक्तव्य त्वदुदाहृतप्रत्ययः शरीरमेव विषयीकरोति, नात्मानमिति। तन्न। तादृशप्रत्ययस्य शरीरविषयकत्वाङ्गीकारे तस्यान्तरिन्द्रियमनोजन्यत्वापलापेन बाह्येन्द्रियजन्यत्वाङ्गीकारापत्तेः। नास्य बाह्येन्द्रियजन्यत्वं सम्भवति। चक्षुर्निमीलनदशायामपि 'अह'मित्याकारकानुभवे मानसत्वापलपनस्यायौक्तिकत्वात्। यदि चात्र त्वया वक्तव्य शरीरस्य चाक्षुषप्रत्यक्षमेवाहंवस्तुनश्चाक्षुषप्रत्यक्षमिति। तदपि न। शरीरस्य चाक्षुषप्रत्यक्षेण तद्गतरूपादिगुणानामपि चाक्षुषप्रत्यक्षवत् 'अह'मित्याकारकवस्तुनश्चाक्षुषप्रत्यक्षेण तद्गतसुखदुःखादिगुणानामपि चाक्षुषप्रत्यक्षत्वापत्तेः। अतोऽहंपदार्थस्य शरीरस्य च विभिन्नपदार्थत्वमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यमेव। शरीरेण सह चक्षुरादीन्द्रियसंयोगाभावेऽपि 'अहं सुखी', 'अहं दुःखी' चेत्याद्याकारकानुभवात्। 'अहं यामी'त्यादौ वस्तुतो मूर्त्तपदार्थभूते चेतनपदार्थसहायेनैव क्रियाविशिष्टे शरीरे गमनादि-

क्रियासन्दर्शनेनात्मपदार्थे तत्तत्क्रियारोपो भ्रमप्रयुक्त एव। अमूर्तपदार्थमात्रे क्रियासम्भवात्।

पु०—पितर। आत्मैवाहप्रत्ययस्य विषय इति यदुक्तं प्राग् भवद्भिस्तन्मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। 'अहं काण', 'अहं बधिर', 'अहं शुक्ल', 'अहं स्थूल' 'अहं कृश' श्चेत्यादौ लक्षणाया गौणार्थताया वा स्वीकारे नियमाभावेन तेषु सर्वग्राह्यज्ञानस्य शरीरमवलम्ब्यैवोत्पत्तिवत् 'अहं सुखी, 'अहं दुःखी' चेत्यादावपि 'अह'मित्याकारकज्ञानस्य शरीरमवलम्ब्यैवोत्पत्त।

पि०—वत्स। 'रामो गच्छति' 'अहं शये' चेत्यादौ रामादिशब्दाना तत्तच्छरीरेषु त्वया गौणार्थतासिद्धान्तस्यास्वीकरणादेवात्र विषये त्व सशयितोऽसि नान्यथा। अन्धबधिरादिव्यक्तीनां चक्षुःकर्णादीन्द्रिय विद्यमानतादशायामहवस्तुबोधवत्तत्तदिन्द्रियविनाशदशायामपि तद्वस्तुबोधसत्त्वात्। घटपटादिबाह्यवस्त्वनुभवे यथा तारतम्यमस्ति तथा नाहवस्त्वनुभवे। अत्रेदमवधेयं 'रामो गच्छती'त्यादौ यो गौणार्थ स्वीकृत स 'गमनं करोती'त्यत्र 'करोत्य'शस्य यत्कारण तत्तु चेष्टास्वरूपमेव न प्रयत्नस्वरूपमित्यभिप्रायेणेति। 'रामो गच्छती'तिवाक्यस्य 'शरीरविशेषस्यात्मैव गमनानुकूलप्रयत्नविशिष्ट' इत्याकारकोऽर्थ स्वीकर्त्तव्यश्चेत्तर्हि गौणार्थस्वीकारो न भवति। यदत्र त्वया वक्तव्यं 'राम एव गमनं करोती'ति दर्शनेन चाक्षुष प्रत्यक्ष मापद्यतेत्यमिति। तन्न। रामशरीरगतचेष्टासन्दर्शनेन तदात्मप्रयत्नानुमानात्र तत्प्रत्यक्ष किन्त्वनुमानमेवेति निर्णीतत्वात्। ईदृशाप्रत्यक्षे प्रत्यक्षत्वज्ञानाङ्गीकरणस्यौपचारिकत्वं भ्रान्तत्वं वा बोध्यम्। अत पूर्वोक्तोपचारिकत्वव्यवहारस्य प्रवृत्तायां भ्रम एव। यदत्र पुनस्त्वया वक्तव्यं 'रामो गच्छती'त्यादौ रामगमनादीनां प्रत्यक्ष भवतीति रामादिपदानि यथा रामादिशरीरमात्रं बोधयन्ति, तथा 'अहं गच्छामि, खादामि

वे'त्यादावस्मद्गमनभक्षणादीनामपि प्रत्यक्ष भवतीत्यहपदमस्मच्छरीरमात्रं बोधयति न तदितर कमप्यात्मपदार्थमिति। अत्र ब्रूम । 'रामो गच्छती'ति प्रत्यक्ष न, किन्त्वनुमानमात्रम्। 'अह गच्छामी'त्यादे प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य चाक्षुपप्रत्यक्षस्य न सम्भवति। अन्धकारेऽपि तादृशप्रत्यक्षसम्भवात्। 'अह गच्छामी'त्यत्राहपदलभ्यवस्तुनो 'गच्छति'पदलभ्यगमनप्रयत्नस्य चान्तरत्वेनान्तरवस्तुविषयकप्रत्यक्षस्य मानसत्वमेव। यो हि पदार्थो मानसप्रत्यक्षस्य विषयो वहि प्रत्यक्षस्य चाविषयोऽसौ न शरीर किन्तु तदतिरिक्तोऽदृश्योऽस्पृश्यो विलक्षणात्मपदार्थ एवेति बोध्यम्।

पु०—पितर ! तथापि शरीरस्यैव ज्ञानाश्रयत्वमिति मयाङ्गीकर्त्तव्यम्, शरीरावच्छेद एव स्पर्शादिज्ञानानुभवात्।

पि०—वत्स ! न चैवं वक्तु शक्यते। आवयोर्मध्ये परस्परशरीरयो

परस्परयो प्रत्यक्षविषयत्ववत्परस्परज्ञानयोरपि परस्परप्रत्यक्षत्वापत्ते। 'यद्यद्द्रव्य बाह्यप्रत्यक्षयोग्यं भवति तत्तद्द्रव्यनिष्ठगुणा अपि बाह्यप्रत्यक्षविषया भवन्ती'ति नियममाश्रित्य शरीरस्य चाक्षुपादिप्रत्यक्षयोग्यत्वेन तन्निष्ठरूपगन्धस्पर्शपरिमाणादिगुणानामपि चाक्षुपादिप्रत्यक्षविषयत्वसन्दर्शनाच्छरीरं नाहवस्तुस्वरूपमिति निर्णतव्यम्। नास्याहवस्तुस्वरूपत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। ज्ञानादिगुणानामपि शरीरगुणत्वापत्ते। न च ज्ञानस्य शरीरगुणत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। अपरव्यक्तिगतरूपादिगुणानामिव तद्व्यक्तिगतज्ञानादिगुणानामप्यस्मच्चक्षुरादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वापत्ते। यद्व्यक्तेर्यज्ज्ञान तद्व्यक्तेरेव तज्ज्ञानप्रत्यक्षवद्बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षयोग्यापरव्यक्ति शरीरात्मकद्रव्यगतप्रत्यक्षयोग्यज्ञानात्मकगुणेऽपरव्यक्तिप्रत्यक्षयोग्यतापत्तेश्च। अतो ज्ञान न शरीरस्य गुण किन्तु शरीरातिरिक्तात्मपदार्थस्यैवेति। यद्वा 'अह'मितिपदप्रकृतिभूतास्मच्छब्दस्य मुख्यार्थो यत्र तिष्ठति स एवात्मेति। तथाचात्रानुमानमपि

'आत्मा तदितरपृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नो भवितुमर्हति, ज्ञानादिगुणवत्त्वा'दिति। 'आत्मेतराष्टद्रव्येष्वस्मच्छब्दमुख्यार्थता ज्ञानादिगुणाश्च नैव तिष्ठन्ती'त्याकारकबाधकज्ञानसत्त्वे शब्दगुणेनाकाशद्रव्यसिद्धिवद्विशेषसिद्धिर्भवति। विशेषशब्देनात्र पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वस्य ग्रहणम्। आत्मत्व सिद्धौ न केवलमनुमानागमयो प्रामाण्यमङ्गीकुर्म। 'अह'मित्याकाराकाभ्रान्तप्रत्यक्षस्यापि तत्र विद्यमानतया युक्तेरपि तत्र प्रामाण्यदर्शनात्।

पु०—पितर! भवतु तर्हि, साम्प्रतमात्मन एकत्वबहुत्वविषये श्रीमता किमभिमतम्? तत्प्रतिपादनेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स! त्वत्प्रश्नविषये विभिन्नदार्शनिकाना विभिन्नमतानि सन्दृश्यन्ते, तेषु यथा—सत्यपि रामश्यामादिदेहभेदे आत्मैक एव। सर्वशरीरावच्छेदेन खलु खज्ञानोत्पत्तावविशेषात्। नैवात्मनो भेद सिध्येत्। तत्तद्देशावच्छेदेन शब्दोत्पत्तावपि शब्दकारणाविशेषादाकाशस्यैकत्ववद्यौगपद्यादि प्रत्ययकारणाविशेषात्कालस्यैकत्ववत्पूर्वापरादि प्रत्ययकारणाविशेषाद् दिश एकत्ववदात्मभेदसाधककारणान्तराभावात्। अत आत्मन एकत्वमेवेति वेदान्तिन। एतन्मतं वैशेषिकादिदार्शनिका न सहन्ते। असौ राजा, अह ब्राह्मणपण्डित, असौ कुष्ठी, असौ दरिद्र, अय दृढ्कि, असो कुकर, अय पक्षी, अय कीट, अय स्थावर'श्चेत्याद्याकारेण परिदृश्यमानजगद्वैचित्र्योच्छेदापत्त। नात्र केवल प्रत्यक्षप्रमाणमङ्गीकुर्म, किन्त्वागमप्रमाणमपि। "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह रमणीया योनिमापद्यरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूया योनिमापद्येरन् श्वयोनिं शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वे"ति छान्दोग्योप-

निपत्पञ्चमाध्याय दशमखण्ड सप्तमानुवाकात्मकश्रुतिदर्शनात् । रमणीय श्रुतिस्मृत्याद्यविरुद्धत्वेन सुन्दर चरण कर्मानुष्ठान येषा ते रमणीयचरणा, कपूय श्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धत्वेन कुत्सित चरण कर्मानुष्ठान येषा ते कपूयचरणा, सत्कर्मानुष्ठातार कुत्सितकर्मानुष्ठातारश्चेत्यर्थ । अभ्याशोऽवश्यमेवेत्यर्थ । जीवात्मानो विभिन्नशरीरेषु विभिन्नाकारपापपुण्यादिकमाचरन्त्येव । जगद्वैचित्र्यकारणानुसन्धानदशाया विवेकिभिरवश्य जीवाना स्वस्वादृष्टानामेव कारणत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । अदृष्ट नाम स्वर्गनरकादिफलाधायकतत्तत्पापपुण्यकर्मानुष्ठानजन्यसस्कारविशेष । तत्तु जीवात्मनि ह्यवतिष्ठति । तद्वशेनैव जीवात्मा विभिन्नयोनिषु विभिन्नशरीराणि स्वीकृत्य तत्तददृष्टजन्यस्वर्गनरकादिविविधाकारसुखदु खादिभोगे बाध्यो भवतीति पुराणाद्यास्तिकशास्त्रसिद्धान्तात् । न चैवात्मन एकत्व कथमपि सम्भवति । जीवात्मसम्बन्ध शास्त्रविहितजन्ममृत्युसुखदु खस्वर्गनरकभोगादियावन्नियमोच्छेदापत्ते । न चैक एवात्मैतच्छरीरमाश्रित्य पुण्यमपरशरीर चाश्रित्य पापमाचरतीति वक्तुमुचितम् । लोके 'एकदैवैकस्य शरीरोत्पत्तिरपरशरीरस्य च ध्वस' इति परिदृश्यमानतया सकलशरीरस्थायिनस्तस्यैकस्यैवात्मनो युगपत्परलोके स्वर्गसुखभोगस्येह लोके च जीवितमृतावस्थोपभोगस्य प्रसक्ते । इह लोकेऽपि मनुष्यपशुपक्षिप्रभृतिप्राणिषु कस्यचिदेकस्य सति सुखदु खादिभोगे तदितरसकलप्राणिनामपि तत्तत्सुखदु खादिभोगापत्तेश्च । यत इत्थ न भवत्यतो नात्मन एकत्वमिति निर्णयम् । जीवात्मा स्वस्वादृष्टानुसारेण वर्णाश्रमादिकमप्युपलभते । "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्मफलमनुभूय तत शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायु श्रुतवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ती"ति गौतमस्मृत्येकादशाध्यायोक्ते । वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा, आश्रमा ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसन्न्यासा,

प्रेत्य मृत्वा, श्रुत शिक्षा, विप्लवो विपरीतगामिनश्चेत्यर्थः । स्वस्वकर्मनिष्ठा विभिन्नवर्णा विभिन्नाश्रमिणश्च मृत्योरनन्तरं स्वस्वकर्मफलमनुभूय पश्चात्तेनैव भुक्तावशिष्टकर्मणा विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः श्रुतधनचरित्रसुखोपदेशधारणाक्षमबुद्धिविशिष्टाः सन्तो जन्मोपलभन्ते, शास्त्रविपरीतगामिनस्तु नश्यन्तीति तत्स्मृत्यभिप्रायः । आपस्तम्बे २।१।२।३ अप्युक्तम् "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि कर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते तच्चक्रवदुभयलोकयोः सुख एव वर्तते" इति । ततस्तदनन्तरं परिवृत्तौ प्रत्यावर्तनसमयोपस्थितौ तदानीं भुक्तावशिष्टकर्मानुसारेण जीवात्मानो जातिरूपादीन्युपलभन्ते । तदेवावशिष्टकर्मेहपरलोकयोश्चक्रवत्केवलसुखं सम्पादयतीति तत्स्मृत्यभिप्रायः । तत्र धारणावती बुद्धिर्मेधा, साधारणज्ञानं च प्रज्ञेति बोध्यम् । यदत्र केनचिदुक्तम्यं जीवात्मनो न कश्चिद्वस्तुतो भेदोऽस्ति, किन्तु मनसो विभिन्नत्वेनासङ्ख्यतया तत्संयोगवशेनैवैकस्यैवात्मनस्तादृशभेदो घटत इति । तन्न । एकदा यस्मिन् कस्मिन्नेकस्मिन्नेवात्मनि नानामनःसंयोगसम्भवेन तस्य युगपत्स्वर्गनरकसुखदुःखादिविविधाकारभोगापत्तेः । 'मदर्थं यथाविधि चण्डीपाठरुद्राभिषेकाद्यन्यतरकर्मानुष्ठात्रे नैष्ठिकब्राह्मणाय हविष्यार्थमेकमुद्रां दक्षिणार्थं च मुद्राद्वयमिति मिलित्वा प्रत्यहं मुद्रात्रयं दास्यामि, यस्यच्छात्रो तत्कर्म करोत्वित्युक्तवति कस्मिंश्चिद्यजमाने, तन्मुद्राप्राप्तिलोभेन तत्तत्कर्मानुष्ठातृब्राह्मणस्योपयुक्तदक्षिणालाभजन्यानन्दस्य तादृशकर्मानुष्ठानजन्यक्लेशस्य च युगपदुपलब्धिवत्स्वर्गनरकादिभोगानामपि युगपदुपलब्ध्यापत्तेश्च । न चैवामिष्टापत्तिरिति ब्रूयात् । 'यत्क्षण एवाहं सुखी तत्क्षण एवापरो दुःखी'त्याकारकभोगवैषम्यस्य प्रत्यक्षेणैवोपलब्धेः । अत पूर्वोक्तवैषम्यव्यवस्थासंरक्षणाय तस्यानेकत्वमङ्गीकर्तव्यमेवेति तेषामभिप्रायः ।

पु०—पितरः ! तथाप्यात्मनानात्वविषयकगौतमादिमतं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम् । "एकं ज्ञानमानन्द"मिति श्रुत्यात्मन एकत्वप्रतिपादनेन "तत्त्वमसी'ति महावाक्येन च स्वं पक्षीकृत्य 'त्वं ब्रह्मासी'ति प्रतिपादनेन च तन्मतस्य श्रुतिविरुद्धत्वात् ।

पि०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । वेदान्तिमतोक्तश्रुतिद्वयस्य भिन्नतात्पर्यकत्वेनात्र प्रकृतानुपयोगित्वात् । प्रकृते तु नात्मैकत्वं सम्भवति । "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये"इति कठोपनिषद्द्वितीयाध्यायपञ्चमवल्लीत्रयोदशानुवाकात्मिका "चेतनश्चेतनानाम्" इति श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्यायषष्ठकण्डिकात्मिका "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति च । इत्यादिश्रुतिभिस्तस्यानेकत्वप्रतिपादनात् । जीवात्मपरमात्मभेदेन ब्रह्मणः सगुणब्रह्मणो द्वैविध्यमिति प्रथमश्रुत्यर्थः । चेतनानां जीवात्मनामपि चेतनः परमेश्वरः परमात्मेति द्वितीयश्रुत्यर्थः । द्वा द्वौ सयुजा सयुजौ सर्वदा सहयुक्ताविति यावत्सखाया सखायौ सुपर्णा सुपर्णौ सुन्दरौ पर्णौ पक्षौ ययोस्तौ पक्षिणावित्यर्थः । समानमेकं वृक्षं शरीरमित्यर्थः परिषस्वजाते आश्रितवन्तौ । तयोरन्य एको जीवात्मा स्वादु मिष्टं पिप्पलं फलमत्ति भक्षयति अन्य ईश्वरोऽनश्नन् अभुञ्जानः केवलमभिचाकशीति पश्यतीति तृतीयश्रुत्यर्थः । अस्य नानात्वे युक्तिरप्यस्ति, यथा—वस्तुतस्त्वेकस्यैव वस्तुनोऽनेकत्वं न सम्भवति, किन्त्वनेकस्य वस्तुन एकत्वं सम्भवत्येव । बहुत्र बहुषु सजातीयवस्तुष्वेकत्वव्यवहारदर्शनात् । तथा हि यथासंख्यासंख्यगोमहिष्यादिजीवेष्वेकस्या गोरेकस्य महिष्यादेर्वा सन्दर्शनेन द्वित्राश्चतस्रो गावो, द्वित्राश्चत्वारो वा महिष्यादिरिति न वदन्ति, परमेका गौः, द्वौ महिषौ, त्रयश्छागा इत्याकारेण गणयन्ति । वस्तुतोऽसौ गौ नैका द्वित्राश्चत्वारश्च

महिपादय । तेषामसङ्ख्यासङ्ख्यत्वात् । किन्तु तत्र गोत्वमहिषत्वादि-जातिगतैकत्वमादायैवैकत्वादिव्यवहारादात्मनो वस्तुतोऽनेकत्वेऽपि तस्य जातिगतैकत्वमादायैव कत्वव्यवहार इति स्वदुक्तश्रुतिवाक्यद्वयतात्पर्यम् ।

पु०—महोदया ! अस्तु तर्हि, साम्प्रत परकीयात्मास्तित्व तद्गत-भेदश्च पुन कीदृश इति प्रतिपादनीयम् ।

पि०—वत्स ! जीवमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकक्रियाद्वय प्रति यथा-क्रममिच्छाद्वेषयो कारणत्वेन तस्य सुखजनककर्मणि प्रवृत्तिर्दु खजनक-कर्मणि च निवृत्तिर्भवतीति प्रत्यक्षसिद्धैव । तदुभयपरिचितिस्तु स्वस्वशरीर-गतचेष्टामादायैव भवति । यथास्माक स्वस्वात्मनिष्ठस्वस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यो-स्वस्वचेष्टाजन्यत्वेन स्वस्वप्रयत्नान्तर्गततया वय क्वचित्कर्मणि प्रवर्त्तामहे क्वचित्कर्मणि च निवर्त्तामहे, तथापरापरप्राणिप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामपि तत्त-त्प्राणिगतात्मानोऽप्यनुमेया एव । प्रयत्नस्यात्मनिष्ठत्व ज्ञानाधिकरण-वृत्तित्व चाबाधयम् । 'अह ज्ञात्वैव प्रवर्ते' इत्याकारकानुभवबलेन ज्ञान-प्रयत्नयोरेकाधिकरणवृत्तित्वसिद्धे । अथात्मगतभेदो निरूप्यते, यथा—आकीटब्रह्मपर्यन्ता वय सर्वेऽसङ्ख्याता जीवात्मान एव । परमात्मैक एव । स एवेश्वरपदवाच्य जीवात्मनिष्ठज्ञानादिसकलगुणा अनित्या परमात्मनिष्ठज्ञानादिसकलगुणाश्च नित्या ।

पु०—महोदया ! तत्परमात्मन कुतो वेश्वर इति सज्ञा ।

पि०—वत्स ! तस्यैश्वर्यवत्त्वैवेश्वरसंज्ञालाभ । ऐश्वर्यपदेनाष्ट-सिद्धयो ग्राह्या । ताश्चाणिमलघिमप्राप्तिप्राकाम्यमहिमेशित्ववशित्वकामाव-सायितात्मिका । "अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिमा तथा । ईशित्व च वशित्वं च यत्र कामावसायिते" ति प्राचीनोक्ते । तत्राणिमा परमाणु-वत्सूक्ष्मतालाभशक्ति, लघिमा तूलादिवल्लघुतागुणापादनशक्ति, प्राप्ति-

भूमिगतस्यापि हस्ताभ्यां चन्द्रसूर्यादिस्पर्शनसामर्थ्यम्, प्राकाम्य यत्र कुत्रापीच्छानभिघातः, महिमा महत्परिमाणलाभशक्तिः, ईशित्वं शासनक्षमता, वशित्वं सकलवशीकरणशक्तिः, कामावसायिता चेच्छानुसारेण निर्बाधकार्यकरणसामर्थ्यम्। न चास्मन्मते जीवेश्वरयोरेकत्वं सम्भवति। तपोबलेन जीवात्मनः प्रोक्ताष्टविधैश्वर्येषु यथासम्भवैश्वर्यलाभसम्भवेऽपि परमात्मवत् सकलैश्वर्यलाभासम्भवात्।

पु०—महोदयाः! यदुक्तं प्राग् भवद्भिरीश्वरसिद्धौ वेदानामपि प्रामाण्यमस्तीति तन्मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। प्रथममीश्वरविषयकसन्देहेऽदूरापास्ते तत्सिद्धौ तन्निःश्वासरूपवेदानां प्रामाण्याङ्गीकरणस्यायौक्तिकत्वात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुमुचितम्। प्रथम पूर्वोक्तानुमानेनेश्वरसिद्ध्यनन्तरं पश्चात्तथाविधाचिन्त्यरचनाशालिपरमेश्वरनिःश्वासात्मकवेदानामपौरुषेयत्वमकाट्यप्रामाण्यं चाङ्गीकृत्यास्तिकदार्शनिकैस्तत्प्रमाणेनापीश्वरसिद्ध्यङ्गीकारात्। ईश्वरसाधकश्रुतिप्रमाणानि प्राक् प्रदर्शितानि। किञ्चात्र युक्तिरपि, यथा—यद्यद्वस्तुजातमस्मत्प्रत्यक्षगोचरीभूतं न भवति यद्यत्कार्यनिष्पत्तौ वा वयमसमर्था भवामस्तत्सकलवस्तूनां प्रत्यक्षे निष्पत्तौ वा यस्य सामर्थ्यमस्त्यसावश्यमस्मदपेक्षयाधिकशक्तिमान् विशिष्टतरश्चेति बाध्यतयाङ्गीकरिष्याम। तथाहि लोके घटपटादिकार्यनिर्मापककुम्भकारतन्तुवायादिस्तत्तत्कार्यनिष्पत्तेः प्राक् तत्तत्कारणीभूतकपालसूत्रादिवस्तूनि प्रत्यक्षीकृतवानेव। तत्तत्कार्यनिष्पत्तेः प्राक् तत्तत्कारणासत्त्वे तेषां तत्तत्कार्यनिष्पादकत्वादर्शनात्। चेतनेतरपदार्थस्य जन्यावयविमात्रकर्तृत्वं न सम्भवति। यो हि चेतनोऽवयविवस्तुमात्रस्योत्पत्तेः प्रागवयववस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षं कृतवानसावश्यमस्मदपेक्षया विशिष्टशक्तिशालिचेतनपदार्थो भविष्यत्येव। ईश्वर एव तादृशपदार्थो

एभात् विविधज्ञानानां च समुत्पत्तेः, शरीरमन्तरेणाप्यन्यमन्तरेणाप्यैव विध-कार्यकारित्वासम्भवाच्च शरीरोत्पत्तिविनाशावादाय मनसोऽप्युत्पत्तिविनाशा-विति त्वदुदाहृतवेदतात्पर्यार्थः। जीवात्मनो मनुष्यादिपावच्छरीरधारणं प्रति मनस एव कारणत्वम्। "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। बन्धाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृत"मिति ब्रह्मबिन्दूपनिषदुक्तेः। निर्विषय विषयनिर्मुक्तमित्यर्थः। विषयनिर्मुक्तमनःपुरस्य मोक्षो भवति, विषयासक्तमनःपुरस्य च बन्धो देवमनुष्यादिशरीरधारणं घटत इति श्रुत्यर्थः। अस्य द्रव्यत्वानेकत्वे पुनः कुतः स्वीक्रियेते इत्यपेक्षायामुच्यते—चक्षुरादी-न्द्रियात्मभिन्नास्य संयोगघटनात्संयोगात्मकगुणवत्तया द्रव्यत्वं, प्रति-शरीरनियतत्वाच्चानेकत्वं बोध्यम्। अस्यैकत्वं नाशङ्कनीयम्। जीवमात्रस्य प्रत्येकं युगपद्विविधप्रयत्नविविधज्ञानप्रसङ्गात्। नानाव्यक्तीनां मनोभेदेन मतभेदवदेकव्यक्तेरप्येकदा मतभेदापत्तेः। एकविषयेऽपि सकलव्यक्तीनां युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्युत्पत्तेश्च। इति न्यायादर्शे द्रव्यनिरूपणम्।

अथ गुणनिरूपणम्—

पु०—पितः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं गुणनिरूपणेनानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! "सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवद्वृत्ति-पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं गुणत्व"मिति गुणलक्षणम्। यो हि पदार्थो गुणत्वसत्तात्मकोभयजातिविशिष्टः कर्मभिन्नश्च सन् कर्मवद्द्रव्यपदार्थावृत्ति-गुणत्वात्मकपदार्थविभाजकोपाधिविशिष्टो भवति तादृशपदार्थ एव गुण-पदार्थ इत्यर्थः। तत्र सामान्यं नाम जातिः। तत्तु द्रव्यगुणकर्मस्वेव वर्तते, नान्यत्र। कर्मभिन्नरूपादिपदार्थे रूपत्वादिरूपसामान्यं तिष्ठति। तथा सति कर्मविशिष्टक्षित्यप्तेजोवाय्वात्मकद्रव्यचतुष्टयेऽविद्यमानः पदार्थ-विभाजकोपाधिर्गुणत्वरूपधर्मो वक्ष्यमाणरूपादिचतुर्विंशतिगुणेषु तिष्ठतीति

तल्लक्षणसमन्वय । ते च गुणा क्षित्यादिमनोऽन्तनवद्रव्यमात्रवृत्तय एव । स्थूलत इत्थ बोद्धव्यं यो हि पदार्थो द्रव्यकर्मभिन्नो भूत्वा द्रव्यमात्रवृत्तिर्भवति स एव गुणपदार्थ इति । स च गुणपदाथ रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाण-पृथक्त्वसयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदु खच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेह-सस्कार धर्माधर्मशब्दान्यतमाख्ययाभिहित । तत्र सूत्रकारकणादमहर्षिनये रूपादिप्रयत्नान्तसप्तदशसङ्ख्यको भाष्यकारप्रशस्तपादनये च गुरुत्वद्रवत्व-स्नेह सस्कारधर्माधमशब्दात्मकसप्तसङ्ख्यको मिलित्वा चतुर्विंशतिसख्यक । न चैतावतास्य चतुर्विंशतिसख्याकत्वव्याघात शङ्क्य । कणादमहर्षिणा "रूपरसगन्धस्पर्शा सख्या परिमाणानि पृथक्त्व सयोगविभागौ परत्वा-परत्वे बुद्धय सुखदु खे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणा" इति प्रथमाध्यायप्रथमाह्निक-षट्सख्यकसूत्रे 'च' शब्देनावशिष्टगुणाङ्गीकारात् । यत्तु त्वया वक्तव्यं गुणे गुणत्वजातिर्नाङ्गीकर्त्तव्येति । अत्रोच्यते कारणमात्रे कारणतारूपधर्म, कार्यमात्रे च कार्यतारूपधर्मस्तिष्ठति । ते कारणताकायते तु पुन केन-चिद्धर्मेणावच्छिन्ने भवत । अवच्छिन्न सीमाप्राप्त इत्यर्थ । रूपादि-गुणानां यत्किमपि कार्यं प्रति क्वचिदसमवायिकारणता, क्वचिच्च निमित्त-कारणतापि तिष्ठति । तथाविधकारणता गुणत्वरूपधर्मेणैवावच्छिन्ना भवति, न रूपत्वादिधर्मैं सत्तया वा । रूपत्वादीना रूपादिमात्रे, सत्तायाश्च द्रव्य-गुणकर्मस्वेव विद्यमानत्वेन रूपत्वादीना गुणत्वापेक्षयाल्पदेशवृत्तितया सत्तायाश्च बहुदेशवृत्तितया प्रोक्तसमुदायचतुर्विंशतिगुणमात्रनिष्ठगुणत्वजाति-भिन्नपदार्थान्तरासम्भवात् । प्रोक्तकारणता गुणत्वधर्मानवच्छिन्नेति नाशङ्कनीयम् । निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात् ।

पु०—पितर ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतमत्र रूपत्वरूप प्रतिपाद्यता कृपया ।

भेदेन तु जीव । जीवात्मनोऽसर्वज्ञत्वेन सकलवस्तुविषयकज्ञाना-सम्भवात्तस्य सकलावयवविनिर्माणकर्तृत्वाभावात् । प्रलयानन्तरं महदादीनामुत्पत्तौ प्रागपि द्व्यणुकाद्यवयव्युत्पत्तौ चेतनपदार्थेश्वरस्यैव कारणताङ्गीकर्त्तव्या । तदानीं तदितरचेतनपदार्थान्तराभावात् ।

पु०—पितर ! तिष्ठत्वयमात्मविषयकविचार, साम्प्रतं मन स्वरूप-निर्णयेनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स ! विद्यमानेऽपि विषयेन्द्रियसम्बन्धे यदिन्द्रियस्यैकत्येन तत्तद्विषयकज्ञानं कथमपि नोदियात्तदिन्द्रियमेव मन । घटपटादिबाह्य-वस्तुविषयकज्ञानं विषयेन्द्रियसन्निकर्षसद्भावे किन्त्विन्द्रियै सह विषयेन्द्रिय-संयोगसत्त्वे जायते नान्यथेति नियमस्तथापि तत्र मनसोऽपेक्षा तिष्ठत्येव । तच्चान्तरमिन्द्रियमतिसूक्ष्मं नित्यमनेकं च । तेनैवेन्द्रियेणात्मन सुख-दु खादिसाक्षात्कारो भवति, किन्तु न केनापि बहिरिन्द्रियेण । विषयेन्द्रिय सम्बन्धसत्त्वे ज्ञानोत्पत्तिसत्त्वात् तत्र मनसो निरपेक्षता नैव शङ्क्या । तत्र स्वस्वानुभवविरोधात् । तथा हि यद्यस्माभि कश्चित् पृष्ठ्य कदाचिद्-गुरुमन्त्रेष्टदेवतादीष्टवस्तुषु कस्यचिच्चिन्तनावसरे तव स्वाग्रविद्यमान-घटपटादिविषयकज्ञानमासीन्न वेति ? तत्रावश्यं तेनोत्तरणीयं नासीदिति । उन्मुक्तायामपि रङ्गमञ्चादिगतयवनिकायां तत्रानुष्ठीयमाननृत्यगीताद्यभिनय, क्वचिद्वा शुकशारिकाकोकिलादिपक्षिविशेषमञ्जुलगान, कदाचिद्वा मनो-मोहकरसङ्गीतमपि न प्रविशति कर्णकुहरे प्रगाढाकारेण किमपि-विषयासक्तचित्तपुरुषस्य । तदानीं तस्यान्यमनस्कत्वात् । इत स्थिरीक्रियते प्रत्यक्षात्प्रागिन्द्रियसन्निकर्षवन्मन सन्निकर्षो नासीदिति । अस्यायमभिप्रायो 'येनैवेन्द्रियेण यद्वस्तुप्रत्यक्षं भवति तेनेन्द्रियेण सह तदानीं मन संयोगस्तिष्ठत्येवे'ति । प्राणिनो घोरचिन्तनदशायामीदृशगूढ-

प्रदेशे मनस्तिष्ठति यत्र चक्षुरादीन्द्रियैः सह तत्संयोगो न घटते। सुषुप्ति-दशायामपि 'पुरीतन्नाड़ी'मध्ये मनस्तिष्ठतीति जीवो न किञ्चिदपि बुध्यते। "यत्र सुप्तो न किञ्चन कामं कामयते न किञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्त"मिति माण्डुक्योपनिषदुक्तेः। यत्र यस्यामवस्थायां, सुप्तो जीवश्चेत्यर्थः। नास्य मनसो मध्यमपरिमाणविशिष्टत्वं शङ्क्यम्। चाक्षुषादियावत्प्रत्यक्षे तत्तत्प्रत्यक्षोपयोग्युपकरणकलापसत्त्वेऽपि तदानीं तत्तदिन्द्रियैः सह तत्सूक्ष्म तममनःसंयोगाभावेन विषयबोधाभावात्। मध्यमपरिमाणविशिष्टघट-पटादिवस्तुमात्रस्योत्पत्तिविनाशशालित्ववत्तत्परिमाणविशिष्टमनसोऽप्युत्पत्ति विनाशशालित्वापत्तेश्च। नाप्यस्य विभुत्वमङ्गीकृत्य सकलेन्द्रियैः सह सदा तत्सम्बन्धोऽस्तीति स्वीकर्त्तव्यम्। प्राणिनो घोरचिन्तनदशायामपि सांसारिकसकलविषयकबोधापत्तेः। न च तस्य तथाविधबोधः सम्भवति, तस्यातिसूक्ष्मत्वेन सदा सर्वत्र तत्संयोगासम्भवात्।

पु०—पितः! तथापि मनसो नित्यत्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। 'तन्मनोऽसृजते'ति श्रुत्या तस्योत्पत्तिवर्णनेनोत्पत्तिमद्वस्तुनो विनाशावश्य-म्भावात्। तत् ब्रह्मेत्यर्थः।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। तस्य वायवीयपरमाणु-वन्नित्यत्वप्रतिपादनात्। वेदेऽस्योत्पत्तिविनाशवर्णनवन्मृत्यूत्तरकालेऽपि सद्-स्तित्ववर्णनाच्च। उत्पत्तिपदेनास्य न जन्म, किन्तु शरीरेण सह सम्बन्धमात्रम्। आत्मनो मनःसाहाय्येनैव जन्मान्तरग्रहणाच्छरीरोत्पत्ति-विनाशमादायैव तत्सम्बन्धिमनसोऽप्युत्पत्तिविनाशशालित्ववर्णनात्। वस्तुतो नास्योत्पत्तिविनाशशालित्वमस्ति। जीवजन्मान्तरग्रहणसचिव-मनसैव तस्य मनुष्यपशुपक्षिवृक्षलतादिस्थावरजङ्गमात्मकविविधशरीर-सम्बन्धाङ्गीकारात्। तत्तच्छरीरसम्बन्धेनैव सुखदुःखादिविविधाकारभोगाना

पि०—वत्स ! “चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वे सति गुणत्वं रूपलक्षणम् । सङ्ख्यादिगुणानामपि [illegible] तत्रातिव्याप्तिस्तद्वारणाय लक्षणे मात्रपदोपादानम् । तद्गुणानां त्वगिन्द्रियादिनापि गृहीततया चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वाभावाच्च तत्रातिव्याप्ति । ‘यो हि गुणो यदिन्द्रियग्राह्यस्तद्वृत्तिजात्यादीनामपि तदिन्द्रियग्राह्यत्व’मिति नियमाद् रूपत्वेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय गुणपदोपादानम् । तस्य जातिपदार्थत्वेन तत्र गुणत्वाभावान्नातिव्याप्ति । तत्र चक्षुर्मात्रग्राह्यत्व नाम चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वम् । तत्र ग्राह्यत्व प्रत्यक्षविषयत्वमग्राह्यत्व च प्रत्यक्षाविषयत्व बोध्यम् । तत्र विशेष्यमात्रोपादाने रसादिगुणेष्वप्यतिव्याप्ति स्तद्वारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशेषणोपादानम् । तेषां रसनादीन्द्रियेणापि गृहीततया चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वाभावाच्च तत्रातिव्याप्ति । तच्च रूपं सप्तविधम् । शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात् । तत्र शुक्ल शुभ्र, नील कृष्णवर्ण, पीतो हारिद्रवर्ण, हरितो दूर्वादलवर्ण, कपिश कृष्णपीतमिश्रितवर्ण, चित्रश्च नानावर्ण इत्यर्थ । तद्रूपं तु पृथिवीजलतेजोमात्रवृत्ति । तेषु पृथिव्या सप्तविध, जलेऽभास्वरशुक्लरूप, तेजसि च भास्वरशुक्लरूपं तिष्ठतीत्यवधेयम् ।

पु०—पितर ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतं रसस्वरूप निरूपणीयम् ।

पि०—वत्स ! “रसनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रसत्व”मिति रसलक्षणम् । यो हि गुण केवलरसनेन्द्रियेणैव गृहीतो भवति स एव रस इत्यर्थ । रसत्वजातेरपि रसनेन्द्रियगृहीततया तत्रातिव्याप्ति स्तद्वारणाय लक्षणे गुणपदोपादानम् । तज्जातौ गुणत्वाभावान्नातिव्याप्ति । स च रस षड्विध । मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायभेदात् । स तु पृथिवीजलमात्रवृत्ति । तत्र पृथिव्यां षड्विधो, जले च केवलं मधुररस । जले

मधुररसौत्कट्यस्यानुभवात्तत्र तद्रसाभावो नाशङ्कनीयः। हरीतक्यादि-कषायफलभक्षणोत्तरं पीते जले तद्‌गतमधुररसानुभवात्।

पु०—पितरः! अस्तु तर्हीदानीं गन्धस्वरूपं निरूपणीयम्।

पि०—वत्स! "घ्राणेन्द्रियग्राह्यत्वे सति गुणत्वं गन्धत्व"मिति गन्धलक्षणम्। गन्धत्वजातेरपि घ्राणेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वेन तत्रातिव्याप्ते-स्तद्वारणाय तल्लक्षणे गुणपदोपादानम्। तज्जातौ गुणत्वाभावात्तत्र नाति-व्याप्तिः। स च गन्धो द्विविधः। सुगन्धदुर्गन्धभेदात्। असौ पृथिवी-मात्रवृत्तिः। स्वाभाविकगन्धः पृथिव्यामौपचारिकगन्धश्च जलवाय्वोः। औपचारिक आगन्तुक इत्यर्थः। अवयवद्रव्ये यज्जातीयगुणस्तिष्ठत्यवयवि-द्रव्येऽपि तज्जातीयगुणः समुत्पद्यत एव। अवयवावयविगतगुणयोः परस्पर-जन्यजनकभावसत्त्वात्।

पु०—पितरः! अस्तु तर्हि, साम्प्रतं स्पर्शस्वरूपनिरूपणेनानु-ग्राह्यः।

पि०—वत्स! "त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वे सति गुणत्वं स्पर्शत्व"मिति स्पर्शलक्षणम्। यो हि गुणः केवलत्वगिन्द्रियेणैव गृह्यते, स एव स्पर्श इत्यर्थः। स्पर्शत्वरूपजातेरपि त्वगिन्द्रियग्राह्यतया तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणाय लक्षणे गुणपदोपादानम्। तादृशजातौ गुणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। संयोगादि-गुणानामपि त्वगिन्द्रियग्राह्यतया तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणाय तत्र मात्रपदो-पादानम्। तेषु त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वसत्त्वेऽपि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यत्वस्यापि सत्त्वान्न तेष्वतिव्याप्तिः। स च पृथिवीजलतेजोवायुमात्रवृत्तिः। सोऽपि त्रिविधः। शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। तेषु जले शीतस्पर्शस्तेजस्युष्ण-स्पर्शः, पृथिवीवाय्वोश्चानुष्णाशीतस्पर्शस्तिष्ठति पृथिव्यामेव कठिनसुकुमार-

स्पर्शावपि तिष्ठत । रूपरसगन्धस्पर्शास्तावत् पृथिव्यां पाकजा अनित्याश्च भवन्ति, जलादिद्रव्यत्रये चापाकजा भवन्ति । शतधापि ध्मायमाने जले रूपादिपरिवृत्तिर्नैव घटते । जले सौरभौष्ण्याननुभवस्य 'पृथिवीतेजसोः सत्त्व सौरभौष्ण्ययोर्भान'मित्याकारकान्वयेन, 'पृथिवीतेजसोरभावे सौरभौष्ण्ययोरभाव' इत्याकारकव्यतिरेकेण च वायुपृथिव्योः शीतस्पर्शादेरिवौपाधिकत्वमेव । ते तु नित्यपरमाणुगताश्चेन्नित्या भवन्ति, द्व्यणुकाद्यनित्यद्रव्यगताश्चेदनित्या अपि भवन्ति ।

पु०—पितः ! भवतु तर्हि, साम्प्रतं पृथिवीगतपाकजरूपाद्युत्पत्त्युपवर्णनेनानुग्राह्यः ।

पि०—वत्स ! अवयवद्रव्यगतगुणानामेवावयविद्रव्यगतगुणान् प्रत्यसमवायिकारणता । पार्थिवद्रव्यगतरूपादिस्पर्शान्तगुणाः क्वचित्पाकजाः क्वचिदपाकजाश्च भवन्तीत्युक्त प्राक् । पाकजत्वं नामाग्निसूर्यादितैजसद्रव्यसंयोगजन्यत्वम् । अपक्वमृत्कपालद्वयसंयोगेनैव घटनिर्माणात्, तद्‌पक्वकपालनिष्ठकृष्णरक्तादिगुणा एवापक्वघटे समुत्पद्यन्ते, किन्तु पार्थिवपरमाणुषु प्रथम कृष्णरक्तादिगुणाभावे द्व्यणुकादिक्रमेण कपाले तत्तद्गुणा नोत्पद्येरन् । घटशरावादिपक्वदशायामतिपक्वतावशेन तन्मूलकारणीभूतपरमाणुगतवर्णपरिवर्तनेन सद्वर्णविशिष्टपरमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तवर्णविशिष्टघटशरावादिरुत्पद्यते । अाष्ट्रादिना घटादिपाकदशायामग्निप्रबलोत्तापगलितघटाद्यवयवसमूहदृढसंयोगशैथिल्ये जायमाने, तद्‌घटादिर्द्व्यणुकाद्याकारेण परिणमते । तदानीं द्व्यणुकभङ्गोपस्थितिकाले तदवयवभूतपरमाणवः स्पन्दन्ते । तत्स्पन्दनेन तेषां विभागो घटते । विभागात्पूर्वं यत्परमाणुद्वयस्य परस्परसंयोगेन द्व्यणुकोऽभूत्तत्परमाणुद्वयमध्यात्स्पन्दनवशेनैकस्मिन्नेव 'परमाणौ सति विभक्तो तत् संयोगोऽपि नश्यति, तत्परक्षणे च सद्व्यणुकोऽपि नश्यति ।

अग्निसंयोगवशेन सति विनष्टे तत्परमाणुगतश्यामादिरूपे, प्रबलाग्निसंयोगवशेन तत्परक्षणे तत्परमाणुष्वेव पूर्वतनरक्तरूप पुनरुत्पद्यते। तन्निर्मातृप्राण्यदृष्टवशेन पुन स्पन्दितस्तत्परमाणुसमूह पूर्ववियुक्त तत्तत्परमाण्वभिमुखगत सन् तदानीं वियुक्तावस्थापन्नपरमाणूना यद्यद्देशावच्छेदेषु संयोग आसीत्तत्तद्देशै सह तथा संयोगविनाशेन पूर्वतत्तेभ्य एव वियुक्तस्तत्तत्परपरमाणुभि सह पुन संयोगे जायमाने तत्परक्षणे द्व्यणुकोत्पत्तिस्तत्परक्षणे द्व्यणुके रक्तवर्णोत्पत्तिस्तत्परक्षणे त्र्यसरेणोरुत्पत्तिस्तत्परक्षणे त्र्यसरेणौ रक्तवर्णोत्पत्तिरित्थं क्रमेण मृत्पिण्डकपालघटाद्याकारस्थूलवस्तुजात तत्र पुना रक्तवर्णश्च समुत्पद्यते। इत्थ आम्रादिमध्यगतघटादिवस्तुविनाशोत्पत्तिरूपाद्यतव्यापार कणादमहर्षिसम्मतोऽपि गोतममहर्षिसम्मतो न भवति। किंच पाको नाम विजातीयतेज संयोग। स च नानाजातीयरूपजनकस्तदपेक्षया रसजनकस्तदपेक्षया गन्धजनकस्तदपेक्षया स्पर्शजनकश्च भवति। तत्तत्स्थलेषु कार्य्यवैलक्षण्यमादाय विभिन्नजातीयपाकाः कल्पनीयाः। यथा—आम्रादिफले तृणपुञ्जनिक्षिप्ते सत्युष्णतारूपविजातीयतेज संयोगवशेन तद्गतपूर्वहरितरूपविनाशे जाते, केवल पीतादिरूपान्तरोत्पत्ति र्घटते न रसान्तराद्युत्पत्ति। तत्र पूर्वतस्तन्निष्ठाम्लरसस्यैवानुभवात्। क्वचित्तु तत्फलगतपूर्वहरितरूपसत्त्वेऽपि तद्गतरसमात्रस्य परिवृत्ति र्घटते। तत्र विजातीयतेज संयोगरूपपाकवशात्पूर्वतनाम्लरसविनाशेन मधुररसानुभावात्। अतोऽत्र रूपजनकपाकापेक्षया रसजनकपाको विलक्षण एवेत्यङ्गीकर्त्तव्यम्। क्वचित्तु तदुभयपाकापेक्षया तद्गन्धजनकपाकोऽपि विलक्षण। तत्र पूर्वतनरूपरसयोरपरावृत्तावपि तद्विलक्षणपाकवशात्पूर्वतनगन्धनाशेन विलक्षणगन्धोपलब्धे। एव स्पर्शजनकपाकस्ततोऽपि विलक्षण एव। यत्पाक-

घटास्तद्गतविलक्षणस्पर्शविनाशेन तत्र कोमलस्पर्शानुभवात्। अतो यथाकार्यं रूपादिजनकपाकानां विजातीयत्वमुन्नेयम्। इतरां पार्थिवपरमाणूनामेकजातीयत्वेऽपि पाकमहिम्ना तत्र विजातीयद्रव्यानुभवोऽपि भवति। यथा— गोमहिष्यादिभुक्तघासादिद्रव्याणामापरमाण्वन्तभङ्गेन तद्घासाद्यारम्भकपरमाणुषु विजातीयतेजःसंयोगाः सञ्जायन्ते, तदनन्तरं तथाविधतेजःसंयोगैरेव तद्दुग्धगततादृशरूपरसादयः समुत्पद्यन्ते। तथाविधरूपरसादिविशिष्टपरमाणुभिर्यथाक्रमं द्व्यणुकत्र्यसरेण्वादिमहादुग्धारम्भः। एवं तद्दुग्धारम्भकपरमाणुभिर्दधि भवति। एवं पाकमहिम्ना तद्दुग्धारम्भकपरमाणुभिरेव नवनीतादिकं समुत्पद्यत इति ज्ञेयम्। गौतमीयास्तावत्तादृशपाकप्रणालीमसहमानाः प्रणाल्यन्तरमङ्गीकुर्वन्ति। यथा— आपाकादिना घटादिपाकदशायां तदभ्यन्तरगतसूक्ष्मसूक्ष्म-छिद्रप्रदेशप्रविष्टवह्निनिष्ठ-सूक्ष्मसूक्ष्मशिखासमूहस्तद्गतसर्वावयवान् दग्धीकृत्य तद्गतवर्णान् परिवर्त्तयति, किन्तु वैशेषिकोक्तदिशा घटादीनां घटादिगतवर्णानां वा भूयोभूय उत्पत्तिविनाशौ तदानीं नैव घटेते। अयमेव क्रमः सर्वत्र पाकजरूपरसगन्धस्पर्शोत्पत्तौ ज्ञेय इति गौतमीयाभिप्रायः। यथा तथा भवतु नामोभयथाप्यग्न्यादितैजसपदार्थसंयोगेनैव पृथिवीनिष्ठरूपादिपरिवर्त्तनपरिदर्शनेन तद्गतरूपादीनां चतुर्णां पाकजत्वमवधेयम्। जलादिपक्षे ईदृशपरिवर्त्तनाभावेऽपि तत्तद्द्रव्यविनाशे तत्तद्द्रव्यगतरूपादिविनाशो घटत एव। नान्यथा। गौतमीयास्तु वैशेषिकोक्तदिशा परमाणुपाकं नाङ्गीकुर्वन्ति। असंख्यासंख्यावयव्युत्पत्तिविनाशात्मकगौरवात्, 'सोऽयं घटादि'-रित्याकारकप्रत्यभिज्ञानाच्च। 'सम्मुखवर्त्तिपदार्थे पूर्वदृष्टपदार्थस्य संस्कारेन्द्रियसन्निकर्षोभयजन्याभेदावगाहिज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा'। सा च 'सोऽयं देवदत्त' इत्याद्यात्मिका। तत्र तत्तांशे संस्कारस्येदन्तांशे चेन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षस्य हेतुता ज्ञेया। तेन 'सत्कारेन्द्रियसन्निकर्षोभयजन्यज्ञान' 'तत्तेदन्तावगाहिज्ञान' वा प्रत्यभिज्ञे'त्यपि वक्तु पारयेदिति।

पु०—पितर! भवतु तर्हि, साम्प्रत सङ्ख्यास्वरूप निरूपणीयम्।

पि०—वत्स! 'एकद्वित्रिचतुरादिगणनाव्यवहारासाधारणनिमित्त-कारणत्व सङ्ख्यात्व'मिति सङ्ख्यालक्षणम्। सा नवद्रव्यमात्रवृत्ति। एकत्वादिपरार्द्धपर्यन्तापि। "एको दश शत चैव सहस्रमयुत तथा। लक्ष च प्रयुत चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्द खर्वो निखर्वश्च शङ्ख पद्मश्च सागर। अन्त्य मध्य परार्द्ध च दशवृद्ध्या यथाक्रम"मिति प्राचीनोक्ते। एकत्व-रूपसङ्ख्या परमाण्वादिनित्यवस्तुगता चन्नित्या भवति। एकत्वनाश प्रत्या श्रयनाशस्य हेतुत्वेन परमाणुनाशाभावात्तद्गतैकत्वस्याप्यनाशात्। सैव द्व्यणुकादिनित्यवस्तुगता चेदनित्यापि भवति। द्व्यणुकाद्याश्रयनाशेन तद्गतैकत्वस्यापि नाशात्। द्वित्वादिपरार्द्धान्तसङ्ख्याना सर्वत्रानित्यत्व मेव। तासा व्यासज्यवृत्तित्वेन विविधवस्तून्याश्रित्य विद्यमानत्वेन चाऽपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्। अपेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्ति। "अय मेकोऽयमेक, इमौ द्वा"वित्याकारेणानेकपदार्थेष्वेकत्वविषयिणी बुद्धि रेवापेक्षाबुद्धि। "अनेकैकत्वबुद्धि र्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यत" इति विश्व-नाथकृतभाषापरिच्छेदोक्ते।

पु०—पितर! घटपटादियावद्वस्तुगतैकत्वादिसङ्ख्याना तत्तद्घट-पटादिवस्तुस्वरूपत्व मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। तत्तद्वस्त्वाश्रित्यैव तत्तत्संख्या-व्यवहारात्।

पि०—वत्स! सङ्ख्याना यत्किमपि वस्तुस्वरूपत्व नाङ्गीकुर्या, विशेषणज्ञानमन्तरेण विशिष्टज्ञानासम्भवात्। गुणक्रियादिरूपभेदकधर्मो

विशेषण, विशिष्ट च विशेषयुक्तपदार्थ । विशेषो घटपटादिव्यक्तिरूप इत्यर्थ । नास्या घटघटत्वोभयस्वरूपत्वमपि वाच्यम्, पटादिष्वेकत्व-प्रत्ययानुपपत्ते । नापि विभिन्नैकत्वस्य विभिन्नवस्तुस्वरूपत्वमङ्गी-कर्त्तव्यम् । 'एको घट' 'एक पट'श्चेत्यादौ समानाकारैकत्वप्रत्यया-नुपपत्ते । न चात्रैकत्वाशे भेदोऽङ्गीकर्त्तव्य । तत्रोभयविधज्ञाने घट पटोभयाशयो परस्परभेदसत्त्वेऽप्येकत्वाशे भेदासत्त्वात् । घट पटादिस्थले यद्येकत्वमेकत्वरूपज्ञायमानधर्मेणैकीभूत न स्यात्तर्हि 'एक' इत्याकारकज्ञानाशे साम्य न तिष्ठेदित्येकत्वादिधर्मा घटाद्यतिरिक्तपदार्था एवेति निर्णेयम् ।

पु०— पितर ! भवतु तर्हि, साम्प्रत परिमाणस्वरूपनिर्णयेनानु-ग्राह्य ।

पि०—वत्स ! 'अयमणु' 'अय क्षुद्र' 'अय महान्' 'अय दीर्घ'-श्चेत्याकारकव्यवहारासाधारणनिमित्तकारणत्व परिमाणत्व'मिति परिमाण लक्षणम् । तच्चतुर्विधम् । अणुह्रस्वमहद्दीर्घभेदात् । तदेव परमाण्वादि नित्यद्रव्यगत चेन्नित्य भवति, द्व्यणुकाद्यनित्यद्रव्यगत चदनित्यमपि । आश्रयनाशेन तन्नाशात् । अणुपरममहत्परिमाणातिरिक्तपरिमाण स्वस्व-परिमाणापेक्षया महत्परिमाण जनयति । कपालसूत्रादिगतक्षुद्रक्षुद्र-परिमाणाना स्वस्वापेक्षया घटपटादिगतमहत्परिमाणजनकत्वात् । एव सर्वत्र । अथाणुपरममहत्परिमाणयो कारणत्वाभावो निरूप्यते, यथा— यदपेक्षया क्षुद्रो नास्ति सोऽणुयदपेक्षया च महान्नास्ति स परम-महान् । तथाविधद्रव्यगताणुपरममहत्परिमाणयो कारणत्व न सम्भ-वति । 'यत्परिमाण यत्परिमाणजनक तत्परिमाणस्य स्वसमान-जातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्व'मिति नियमानुसारेण घटपटादिकारणी-

भूतकपालसूत्रादिगतपरिमाणस्य तत्तत्कार्यभूतघटपटादौ स्वस्वापेक्षया महत्परिमाणजनकत्ववदणु -परिमाणविशिष्टपरमाणु--गतपरिमाणाद्णुतरपरि--माणस्य परममहत्परिमाणविशिष्टाकाशादिगतपरिमाणाच्च परममहत्तर-परिमाणस्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। अणुपरिमाणविशिष्टपरमाणुद्वयेनैको द्वयणुको, द्वयणुकत्रयेण चैकस्त्र्यसरेणुरित्थं क्रमेण स्थूलपृथिव्याद्युत्पत्तेरणुपरिमाणविशिष्ट-परमाणुगतपरिमाणस्य द्वयणुकपरिमाणं प्रति कारणतया द्वयणुके ततोऽणुतरपरिमाणं, त्र्यसरेणौ च ततोऽधिकतराणुपरिमाणमुत्पाद्यैवं क्रमेण घटपटादियावत्स्थूलद्रव्येष्वपि तादृशाणुतरादिपरिमाणोत्पत्तिसम्भवेन तत-सकलद्रव्याणामप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च।

पु०—पितरः ! भवदुक्तदिशावयविपरिमाणं प्रत्यवयवपरिमाणस्य कारणत्वमनङ्गीकृत्य परमाणुगतसंख्याया द्वयणुकादिगतसंख्याया एव वा कारणत्वं मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। क्षुद्रकपालद्वयनिर्मितघटापेक्षया वृहत्कपालद्वय-निर्मितघटे परिमाणभेदोपलब्धेः। क्षुद्रघटाद्यवयवगतपरमाण्वपेक्षया वृहद्घटाद्यवयवगतपरमाणूनामधिकसंख्याकत्वाभावे तादृशभेदानुपलब्ध्या संख्याया एव तत्र कारणत्वमिति।

पि०—वत्स ! अणुपरिमाणाद्यथावद्विपरीतपरिमाणस्य महत्परिमाण-स्यैव प्रत्यक्षं प्रति कारणता। अणुपरिमाणस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वासम्भवात्। महत्परिमाणं प्रति महत्परिमाणस्य, वृहत्त्वस्य, प्रचयस्यैव वा कारणता। प्रचयपदेनात्र समूहः, उपचयो वा ज्ञेयः। अणुपरिमाणं प्रति द्वित्वस्य कारणता। परमाणुगताणुपरिमाणस्य नित्यत्वं द्वयणुकगतपरिमाणस्य चानित्यत्वमवधेयम्। कलाये (मटर) मुद्गापेक्षया महत्त्वं, नारिकेला-पेक्षया च क्षुद्रत्वं तिष्ठतीति दृष्टचरम्। तेन यथास्य कलायपदार्थस्य कदाचिन्महत्पदार्थे कदाचिच्च क्षुद्रपदार्थे गणना सम्भवति, अथवा

मार्जारस्य मूषिकापेक्षया महत्त्वेन महत्पदार्थमध्ये, कुक्कुरापेक्षया च क्षुद्रत्वेन क्षुद्रपदार्थमध्येऽपि गणना भवति। ईदृशक्षुद्रबृहद्व्यवहारं प्रत्यापाततः क्षुद्रत्वबृहत्त्वयोरेव मूलकारणता। एतत्क्षुद्रत्वं तु वस्तुतो नाणुत्वम्। कलायादिगतक्षुद्रत्वबृहत्त्वयोरेकस्मिन्नपि वस्तुन्येकदा क्षुद्रबृहद्व्यवहारदर्शनात्। प्रकृते तु कलायादिगताणुत्वं नाणुत्वं, किन्त्वापेक्षिकक्षुद्रत्वमात्रम्। बृहत्परिमाणाद्यथावद्विपरीतपरिमाणस्यैवाणुपदार्थत्वेन कलायबिडालादावपि तादृशाणुपरिमाणवृत्तेः। 'एतदपेक्षयायं महान्, अयन्तु किञ्चिन्महान्, अयञ्च क्षुद्र' इत्याकारकव्यवहारस्य समानजातीयवस्तुष्वप्यनुभूयमानत्वेनाप्रत्यक्षीभूताणुपदार्थस्य तत्तत्पदार्थस्वरूपत्वाङ्गीकारे तत्तत्पदार्थानामप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च। अणुत्वमहत्त्वरूपगुणपदार्थ एवाणुमहच्छब्दयोर्व्यवहारो न तु तद्विशिष्टपदार्थे। गुणकर्मसु गुणकर्मणामविद्यमानतयाणुमहत्परिमाणात्मकगुणयोरणुत्वमहत्त्वविशिष्टपदार्थस्वरूपत्वासम्भवात्।

पु०—पितरः! गुणकर्मसु गुणकर्मणामविद्यमानत्वमङ्गीकृत्याणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वात्मकगुणाश्रयत्वमपलपनमयुक्तम्। 'एकः शब्दो द्वौ शब्दा'वित्यादौ शब्दादिगुणेष्वेकत्वादिसंख्यात्मकगुणानां, गमनादिकर्मसु च द्रुतत्वरूपकर्मणामनुभवात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं युज्यते। शब्दादिष्वेकत्वादिसंख्याव्यवहारस्य, गमनादिकर्मसु द्रुतत्वरूपकर्मव्यवहारस्य चापकृतसम्बन्धमूलकत्ववदणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वात्मक--गुणाश्रयत्वव्यवहारस्याप्यपकृतसम्बन्धमूलकत्वात्। अपकृतपदेनारोपो ज्ञेयः। गुणकर्मावस्थितौ प्रकृतसम्बन्धस्तु समवाय एव। गुणकर्मणां द्रव्येषु समवायसम्बन्धेनैव वृत्तेः। जातिमन्तरेण कस्यापि पदार्थस्य समवायसम्बन्धेन गुणकर्मणो-

वृत्तित्व नैव सम्भवति। यथा सङ्ख्यादिगुणानां शब्दादिगुणेषु पर्याप्तिसम्बन्धेनैव विद्यमानता, न समवायसम्बन्धेन, द्रुतत्वादिकर्मणां च गमनादिकर्मसु कालिकसम्बन्धेनैव, विद्यमानता, न समवायसम्बन्धेन, तथाणुत्वमपि परिमाणात्मकगुणे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव तिष्ठति न समवायसम्बन्धेन। पर्याप्ति स्वरूपसम्बन्धविशेष, सामानाधिकरण्यं चैकाधिकरणवृत्तिता।

पु०—पितर! यदि भवद्भिरणुत्वमहत्त्वात्मकगुणयोरन्यान्यगुणकर्मस्वप्यणुत्वमहत्त्वयोरनवस्थिति स्वीकरिष्यते, तर्हि 'दीर्घगमनम्, महान् शब्द'श्चेत्यादिव्यवहारो विलुप्यताम्। दीर्घमहदात्मकगुणयोर्गमनात्मककर्मणि, शब्दात्मकगुणे च तादृशदीर्घत्वमहत्त्वावस्थानाभावात्।

पि०—वत्स! न चैव वक्तु शक्यते। तत्र दीर्घगमनशब्देनाधिकदूरगमनस्य, महच्छब्देन चोच्चै शब्दस्य व्यवहृततया त्वत्कथनस्यौपचारिकत्वात्। औपचारिक आरोप इत्यर्थ। वस्तुतस्तु तादृशपरिमाण गुणकर्मसु नैव तिष्ठतीति ज्ञयम्।

पु०—पितर! परिमाणमध्ये दीर्घह्रस्वगुणयो पृथगाकारेण निर्देशोऽनुचित इति मया वक्तव्यम्। महत्त्वेन सह दीर्घत्वस्य, लघुत्वेन च सह ह्रस्वत्वस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वात्।

पि०—वत्स! न तत्र वस्तुत परस्परभेदोऽस्ति। महत्त्वाकारेण दीर्घत्वस्य, लघुत्वाकारेण च ह्रस्वत्वस्य निर्णीततया नाममात्रतस्तयो परस्परभेदसत्त्वेऽपि वस्तुगतभेदाभावात। दीर्घत्वविरोधिपरिमाणमेव ह्रस्वत्वम्। यथा कश्चिदेकपदार्थ कस्यापि पदार्थस्यापेक्षया ह्रस्वोऽप्यपरपदार्थापेक्षया दीर्घो दृश्यते। ईदृशह्रस्वत्वदीर्घत्वव्यवस्थापेक्षिह्रस्वत्वं परमाणुमनोगतं चन्मुख्यं, तदतिरिक्तद्रव्यगत चेदापेक्षिकमेव। आश्रय-

विनाशेनैव परिमाणविनाशो घटते, नान्यथा। तेन परमाणुमनोगताणुपरिमाणस्याकाशकालदिगात्मगतपरममहत्परिमाणस्य च नित्यत्वं, तदतिरिक्तद्रव्यगताणुमहत्परिमाणद्वयस्यानित्यत्वमित्यवधेयम्। अनित्यपरिमाणस्यैवोत्पत्तिविनाशकारणाङ्गीकृतिः। उत्पत्तिकारणस्यावयवगतसंख्यादौ विनाशकारणस्य चानित्यद्रव्यविनाशे तद्गतपरिमाणस्यापि विनाश इति दर्शनात्। यद्यद्द्रव्यस्योत्पत्तिविनाशभावस्तत्तद्द्रव्यगतपरिमाणस्याप्युत्पत्तिविनाशाभः। तदुत्पत्तिविनाशयोः कारणाभावात्।

पु०—पितरः! इतः प्राक् कलायादिद्रव्यगताणुत्वस्याप्रकृतत्वमिति यदुक्तं भवद्भिस्तन्न रुचिकरम्। 'एतत्परिमाणं प्रकृतमप्रकृतं वे'त्याद्याकारकनिर्णयासम्भवभिया परिमाणघटितव्यवहारमात्रस्याप्यप्रकृतत्वापत्तेः।

पि०—वत्स! यद्वस्तुनो भ्रमविषयत्वमङ्गीकरिष्यसे तद्वस्तुनो यत्र कुत्रापि स्थले विद्यमानत्वमप्यङ्गीकर्त्तव्यम्। एकान्ततोऽविद्यमानवस्तुनः कथमपि भ्रमविषयत्वासम्भावात्। अतोऽणुमहतोरुभयोरस्तित्वमङ्गीकर्त्तव्यमेव। यद्वस्तुनि तथाविधपरिमाणादीनां विद्यमानत्वमवगन्तव्यं तद्वस्तुन्येव तस्य प्रकृतत्वव्यवहारः, किन्तु तथाविधास्तित्वस्वीकारात्प्रागेवेदमपि चिन्तनीयं यत्तदस्तित्वबोधविषये कश्चिद्बाधकोऽस्ति? न वेति। तत्र बाधकसत्त्वे तत्स्थानत्यागेन स्थानान्तरं मृग्यमेव।

पु०—पितरः! अविद्यमानवस्तुनो भ्रमविषयत्वं नाङ्गीकर्त्तव्यमिति यदुक्तं भवद्भिस्तन्न तुष्टिदम्। कुत्राप्यविद्यमानाकाशकुसुमशशविषाणादिपदार्थानामपि भ्रमविषयत्वाङ्गीकारात्।

पि०—वत्स! तर्ह्यत्र त्वमस्माभिः प्रष्टव्य'—आकाशो नास्ति? उत कुसुमं नास्ति? आहोस्विदाकाशेन सह कस्यापि कुसुमस्य सम्बन्धो-

ऽपि नास्ती'ति। नात्र त्वया किमप्यपलपितव्यम्। तत्सर्वेषामेव सत्त्वात्। त्वमत्रेदं केवल वक्तु पारयेस्तस्यैवाकाशस्य तेनैव कुसुमेन साकं पुष्पपुष्प्युभयगतजन्यजनकभावसम्बन्धमात्र नास्तीति। तत्र विद्यमानेऽपि प्रत्येकवस्तुगतसत्यत्वे मिलिताकारेण तेषामसत्यत्वभान भवति। परिमाण-स्थले यदि परिमाणस्य सत्यत्व स्यात्तर्हि तत्सन्बन्धस्यापि कुत्रापि विद्यमानत्व स्वीक्रियेथा, तेनाणुमहद्वस्तुद्वयमप्यवद्यमङ्गीकर्त्तव्यम्। अत-स्तादृशपदार्थस्य भ्रमविषयत्वमिति वक्तु न पारय। यद्विषये भ्रमो भवति तद्विषये प्रमाणविद्यमानत्वाङ्गीकारात्।

पु०—पितर! आकाशाद्यात्मान्तपदार्थाना परममहत्परिणवत्ता कुत स्वीक्रियते?

पि०—वत्स! आकाशादीना परममहत्परिमाणविशिष्टत्वमेव। ब्रह्माण्डान्तर्गतयावन्मूर्त्तवस्तुभि सह तेषा सयोगसत्त्वात्। न च साधारण-महत्परिमाण विशिष्टपर्वतवृक्षादि पदार्थानामणुपरिमाण विशिष्टमन परण्वादि पदार्थाना च घटपटादियावन्मूर्त्तवस्तुभि सह सर्वत्र सयोग स्वीकर्त्तव्य। यत्पदार्थो यत्परिमाणेन महान्, तत्पदार्थस्य तत्परिमाणक्षद्रवस्तुभि सह सयोगसम्भवात्। आकाशस्य परममहत्परिमाणवत्त्व स्वीकर्त्तव्यमेव। सर्वस्मिन् स्थले शब्दोपलब्धे। शब्दप्रत्यक्षस्यप्याकाशत्वज्ञापकात्। आत्मनोऽपि तादृशपरिमाणवत्त्व नैव खण्ड्यम्। सुखदु खादिसाक्षात्कार-जन्मान्तरग्रहणरूपहेतुभ्यां तस्य तत्स्वीकारात्। अस्यात्मनोऽनित्यत्व नाङ्गीकर्त्तव्यम्। शरीरविनाशेन सहैव स्वर्गमोक्षादिफलापादकपापपुण्यादि कर्मणामपि विनाशेन तस्य स्वर्गनरकमोक्षाद्युच्छेदापत्ते। आत्मनो-नित्यत्वाङ्गीकारे तस्य परमाणुमनोवदणुत्व, परममहत्त्व वाङ्गीकर्त्तव्यम्। तत्र नाद्यपक्ष सम्भवति। तेषामणुत्वेन तद्गतगुणानामप्रत्यक्षत्ववदणुपरि-

माणविशिष्टात्मपदार्थगतसुखदुःखादिगुणानामप्यप्रत्यक्षत्वापत्ते । दैशिकपरत्वापरत्वे, कालिकपरत्वापरत्वे चादाय दिक्कालयोरपि परममहत्परिणवत्त्वमङ्गीकृतम् । तयोस्तथात्वानङ्गीकारे एकस्मिन्नेव समये सकलदेशलोकाना, दूरत्वनिकटत्वव्यवहारस्य, ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वव्यवहारस्य चोच्छेदापत्ते । कालदिशोरधिकाल्पसंयोगमादायैव दूरत्वादिव्यवहार । तेषा मध्यमपरिमाणवत्त्वमपि नाङ्गीकर्त्तव्यम् । मध्यमपरिमाणविशिष्टघटपटादिवस्तुमात्रस्योत्पत्तिविनाशवत्तयाप्युत्पत्तिविनाशापत्ते । न चाप्रत्यक्षीभूताकाशादीना काल्पनिकानन्तोत्पत्तिविनाशा स्वीकर्त्तव्या । तादृशोत्पत्तिविनाशस्वीकारापेक्षया तेषां नित्यत्व, परममहत्त्व वेत्यङ्गीकारेण लाघवात् ।

पु०—महोदया ! भवतु तर्हि, साम्प्रत पृथक्त्वस्वरूपनिरूपणेनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स ! 'अयमस्मात्पृथगि'त्याकारकव्यवहारासाधारणनिमित्तकारणत्व पृथक्त्व मिति पृथक्त्वलक्षणम् । तत्तु नवद्रव्यमात्रवृत्ति । यदा तन्नित्यद्रव्यगत भवति तदा नित्य भवति, यदा त्वनित्यद्रव्यगत तदानित्यमपि । आश्रयनाशेनैव तन्नाशात् । 'घट पटात्पृथगि'त्याकारकज्ञानस्य विषयत्व घटपटोभयगतपरस्परपार्थक्ये 'पटा'दिति पञ्चमीविभक्तिलभ्यावधित्वादौ च तिष्ठति । तादृशज्ञानविषयीभूतपार्थक्यात्मकपदार्थस्य रूपादिस्वरूपत्व नैव सम्भवति । रूपादिज्ञानाभावेऽपि 'घट पटात्पृथ'गित्याकारकज्ञानोत्पत्ते । न च पार्थक्यान्योन्याभावयोरेकत्वमाशङ्कनीयम् । 'घट पटो ने'त्याकारकान्योन्याभावज्ञानस्य पञ्चमीविभक्तिलभ्यावध्यंशे विषयत्वाभावात्तादृशज्ञानद्वयगतवैलक्षण्यस्यैव तदुभयगतपार्थक्यसाधकत्वात् । वैधर्म्यं विरुद्धधर्म एव वा पार्थक्यमिति वक्तु न

११

पारये । अपक्वघटशरावादावग्निसंयोगद्वारा तद्गतश्यामादिरूपविनाशेन तत्र रक्तादिरूपजननानन्तरम्, 'अयं घटोऽस्माद् घटात्पृथ'गित्याकारकव्यवहारापत्तेः । किञ्च मृगयादिसाधननल्कधनुर्बाणादिकमादाय मृगयार्थं गतवति कस्मिंश्चित् महाराजे 'तदवस्थाशून्यमहाराजादसौ महाराज पृथ'गित्याकारकव्यवहारापत्तेश्च । रक्तवर्णामघटयोनल्किादिशून्यमहाराजयोश्च तात्कालिकवैधर्म्यमस्त्येव । पृथक्त्वस्य पदार्थान्तरत्वमेवेति पूर्वोक्तयुक्त्या निर्णेयम् । 'गुणे गुणो न तिष्ठती'ति नियमप्रसादायाणुत्व महत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वासत्त्ववदेकत्वैकपृथक्त्वयोरप्येकत्वैकपृथक्त्वे नैव तिष्ठेताम् । द्रव्यातिरिक्तवस्तुषु प्रकृतसम्बन्धेन समवायेनैकत्वाद्यवृत्तेः ।

पु०—पितर ! एकत्वस्यालीकत्वं मयाङ्गीकर्त्तव्यम् । द्रव्यातिरिक्तपदार्थेषु तद्व्यवहारसत्त्वेऽपि तत्र तद्व्यवहारस्याप्रामाण्याङ्गीकृतिवद्द्रव्येऽपि तद्व्यवहाराप्रामाण्याङ्गीकारेऽक्षानात् ।

पि०—वत्स ! पदार्थं सर्वथाऽसन्न भवति । एकान्ततोऽसत्पदार्थस्य भ्रमविषयत्वासम्भवात् । द्रव्ये तस्यैकत्वस्यालीकत्वनिर्णयोऽनुचित एव । यत्र कुत्रापि स्थले भ्रमकल्पितपदार्थस्याप्यवश्यविद्यमानत्वात् ।

पु०—पितर ! कार्यकारणयोरुभयत्रैवैकाकारैकत्वैकपृथक्त्वयोर्विद्यमानत्वं मयाङ्गीकर्त्तव्यम् । कुण्डले सुवर्णपिण्डस्य, पटे च तन्तूनामभेदाकारेण विद्यमानतया कार्ये यदेकत्वमस्ति कारणेऽपि तदेकत्वसत्त्वात् । 'कार्यात्कारणं पृथ'गित्यपि वक्तुमनुचितम् । अन्यवस्तुतो यत्पृथक्त्वं कार्ये तिष्ठति तत्पृथक्त्वस्यैव कारणेऽपि विद्यमानत्वात् । कार्यगतयत्पृथक्त्वमादाय 'तत्कार्यं तत्कार्यात्पृथ'गित्याकारकव्यवहारो यथा न भवति तथात्रापीति मया वक्तव्यम् ?

पि०—वत्स! न चैतत्कापिलमतं वयमङ्गीकुर्मः। काणादमतानुयायिभिरस्माभिर्वक्ष्यमाणरीत्या कार्यकारणगतपृथक्त्वाङ्गीकारात्। काणादानामस्माकमत्रायमभिप्रायो यत्—यद्वस्त्वेकमथचान्यवस्तुन एकपृथक्त्वविशिष्टमपि भवति, तद्वस्तुन आकृतिफलप्रमाणैरभिन्नत्वमावश्यकम्। एतद्वस्तुन्यपरवस्तुत किमपि वैधर्म्यं वैलक्षण्यं वा यदि तिष्ठेत्तदप्यभिन्नं भवति। यथैकस्मिन्नेव घटे एकत्वस्य, तत्र कम्बुग्रीवाद्यात्मकस्वरूपस्य, जलाहरणादिरूपफलस्य, तदीयपरिमाणस्य चैक्यं तिष्ठतीति तत्रैकत्वं स्वीक्रियते। तस्मिन्नेव घटेऽन्यवस्तुवैधर्म्यघटत्वस्य तद्व्यक्तित्वादेश्च सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि कार्यकारणयोस्तेषामविद्यमानत्वमेव। न च सुवर्णकुण्डलयोरैक्यमाशङ्कनीयम्। सुवर्णपिण्डाकारस्य कुण्डलाकारस्य च परस्परविभिन्नत्वात्। सुवर्णपिण्डस्य शोभावर्द्धकत्वाभावेन तत्पिण्डं न कोऽपि कर्णे धारयति, किन्तु कुण्डलस्य शोभावर्द्धकत्वेन कर्णे तत्परिधत्त्येव। चक्षुःसन्निकर्षादिना प्रत्यक्षीभूतेऽपि केवलसुवर्णपिण्डे तदानीं कुण्डलस्याप्रत्यक्षत्वेन सुवर्णपिण्डकुण्डलयोर्विभिन्नत्वमेव। कुण्डलेऽन्यवस्तुवैधर्म्यसत्त्वेऽपि तत्समानाधिकरणरूपवैधर्म्यं नास्त्येव। कुण्डलत्वेन साकं सुवर्णपिण्डत्वस्य, सुवर्णपिण्डत्वेन साकं च कुण्डलत्वस्य सामानाधिकरण्याभावात्। इत्थं तन्तुत्वपटत्वयोः कपालत्वघटत्वयोश्च परस्परसामानाधिकरण्याभावो ज्ञेयः। कार्यकारणयोराकारादिगतभेदो विभिन्नाकारवैधर्म्यं च तिष्ठत्येव। कुण्डलगतकर्णधारणरूपफलस्य, वस्त्रगतपरिधेयरूपफलस्य, घटगतजलानयनरूपफलस्य च सुवर्णपिण्डतन्तुकपालेष्वविद्यमानत्वात्सुवर्णपिण्डगतकुण्डलादिसाधनरूपफलस्य, तन्तुगतसीवनसाधनरूपफलस्य, कपालगतघटादिनिर्माणसाधनरूपफलस्य च कुण्डलपटघटेष्वभावात्। पूर्वोक्तवैधर्म्यसन्दर्शनेनास्माभि-

स्थिरीक्रियते यत् 'कुण्डलं सुवर्णपिण्डात्पटस्तन्तुभ्यो, घटश्च कपालयोः पृथ'गिति। अतः कार्यकारणयोरेकविधैकत्वसंख्यैकपृथक्त्वे नैव तिष्ठेताम्। अनित्यरूपादिवदनित्यसंख्यानित्यपृथक्त्वे अवयवसंख्यादिजन्ये भवतः। किन्तु ते संख्यापृथक्त्वे एवैकत्वैकपृथक्त्वस्वरूपे इति ज्ञेयम्। द्वित्वाद्याश्रयद्रव्यगतप्रत्येकैकत्वसंख्याया एव द्वित्वादिसंख्याद्विपृथक्त्वादिकं प्रति कारणता। 'गोपालगोविन्दौ रामात्पृथ'गित्याकारकपृथक्त्वज्ञानस्य द्विपृथक्त्वविषयकत्वात्।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं संयोगस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! यद्गुणवत्त्वेन पृथक्पृथगवस्थितपदार्थानामेकत्र मिलनं घटते स संयोगः। किं वा 'इमौ घटपटौ संयुक्ता'वित्याकारकव्यवहारासाधारणनिमित्तकारणत्वं संयोगत्व'मिति संयोगलक्षणम्। स च सर्वद्रव्यवृत्तिः। असौ त्रिविधः। एककर्मोभयकर्मसंयोगजभेदात्। तेषु यस्मिन् कस्मिन्नपि वृक्षपर्वतादावुड्डीयमानपक्ष्याद्युपवेशनेन तत्तद्वृक्षादिभिः सह तत्तत्पक्ष्यादीनां यः संयोगो घटते तादृशसंयोग एवैककर्मजन्यसंयोगः। तस्य पक्षिक्रियामात्रजन्यत्वात्। युद्धादिकर्मप्रवृत्तयोर्ययोः कयोरपि नरपशुपक्ष्यादिपदार्थयोः परस्परसंयोग एवोभयकर्मजन्यसंयोगः। तस्य तत्तदुभयपदार्थनिष्ठक्रियाजन्यत्वात्। यत्र च पुस्तकादिवस्तुभिः सह हस्तसंयोगेन पुस्तकेन सह यः शरीरसंयोगो घटते स एव संयोगजसंयोगः। तस्य हस्तपुस्तकद्वयसंयोगादेवोत्पत्तेः। तत्र कर्मजसंयोगोऽपि द्विविधः। अभिघातनोदनभेदात्। तत्र भेर्यादौ हस्तदण्डादिसंयोगजशब्दहेतुकसंयोगोऽभिघातजसंयोगस्तादृशशब्दहेतुकसंयोगश्च नोदनसंयोगः। ♣ संयोगस्य क्वचित् क्रियाजन्यत्वात्क्वचिच्च संयोगजन्यत्वात्।

पु०—पितर ! भवतु तर्हि, साम्प्रतं विभागस्वरूपनिरूपणेनानुगृह्णन्तु ।

पि०—वत्स ! 'मिलितपदार्थसंयोगनाशकगुणो विभाग'। असौ नव द्रव्यमात्रवृत्ति । स च त्रिविध । अन्यतरकर्मजोभयकर्मजविभागजभेदात्। तत्र पक्षिप्रभृतीनां वृक्षपर्वतादिस्थानादुड्डीयनादिकर्मणा स्थानान्तरप्राप्तिसमये वृक्षादिना सह जायमानविश्लेषोऽन्यतरकर्मजन्यविभाग । तस्य पक्ष्यादिमात्रक्रियाजन्यत्वात्। यत्र युयुत्स्वोर्ययो कयोरपि पुरुषयोर्मेषादि पश्वोर्वा सकृत्सिहाद्यभिघातानन्तर क्षणकालार्थं तदुभयो पश्चात्पदेनावस्थानदशाया तदुभयापसरणात्मककर्मैवोभयकर्मजविभाग । तादृशापसारणात्मकविभागस्य तदुभयविभाग प्रति कारणत्वात्। यत्र च पुस्तकादिना सह हस्तादिविभागानन्तर तेन सह जायमानशरीरादिविभागो विभागजविभाग । तस्य हस्तादिविभागजन्यत्वात्। अथ विभागज विभागोऽपि द्विविध । कारणमात्रविभागकारणाकारणोभयविभागजविभागभेदात्। तत्र वस्त्रादिकारणसूत्रादिशैथिल्येन वस्त्रादिभि सह जायमानसूत्रादिविभाग कारणविभागजविभाग । तस्य सूत्रादिभि सहाविभक्त कालीनसंयुक्तस्थानविभागसम्पादकत्वात्। यत्र पुस्तकादौ हस्तादिक दत्त्वा तदपसारणेन पुस्तकादिविभागद्वारा शरीरेण सहोत्पन्नपुस्तकादि विभाग एव कारणाकारणविभागजविभाग । तत्र पुस्तकादिभ्यो हस्तादिविश्लेषणेन शरीरविश्लेषणस्य निश्चिततया पुस्तकादीनां शरीरस्य च परस्परविभाग प्रति हस्तविभागस्यैव कारणत्वात्। अत्रावयवविभागेनैवावयवि विभागो जात । हस्तपदाद्योऽवयवा शरीर चावयवि। अवयविन प्रत्यवयवानामेव कारणता नान्यस्य। शरीर प्रति पुस्तकादीनां कथमपि कारणत्वासम्भवाद्धस्तादिविभागस्य कारणकारणोभयविभागजन्यत्वमवधेयम्।

सयोग सश्लेषो, विभागश्च विश्लेष । न च सयोगाभाव एव विश्लेष इत्युच्या । 'रूपघटौ विभक्ता'वित्याकारकप्रत्ययापत्ते । नहि रूपघटयो परस्परसयोगोऽस्तीति शङ्क्यम् । सयोगस्य गुणत्वेन सम्बन्धिद्वयगतत्वेन च निर्गुणे गुणात्मके रूपे तदभावाद्रूपघटयो सयोगस्य स्वीकर्त्तुमशक्यत्वात् । अतो रूपरूपिवस्तुनो परस्परसयोगमनङ्गीकृत्य परस्परसमवेतत्वमेवाङ्गीकर्त्तव्यम् । घटादिगतकृष्णरक्तादिरूपाणा तत्तद्घटादौ समवायसम्बन्धेनैव विद्यमानत्वात् । न च 'सयोगध्वस एव विभाग' इत्युच्या । तत्र तत्पूर्वतो यस्य कस्यापि सयोगध्वसस्य विद्यमानत्वेन 'तौ विभागयुक्तौ, विभक्तौ वे"त्याकारकप्रत्ययापत्ते । नापि सकलविधसंयोगध्वस एव विभाग इति वक्तु पार्यते । सकलसयोगेषु भविष्यत्सयोगस्यापि विद्यमानत्वेन विभागदशायामपि विभागज्ञानाभावापत्ते । नाप्यतीतसयोगध्वस एव विभाग इत्युच्या । वर्त्तमानसंयोगकालेऽप्यतीतसकलविधसयोगध्वससत्त्वेन तदानीं विभागज्ञानस्यानिवार्यत्वात् । अत सयोगविभागौ पृथग्गुणाविति ज्ञेयम् ।

पु०—पितर ! भवतु तर्हि, साम्प्रत परत्वापरत्वस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्योऽहम् ।

पि०—वत्स ! 'परव्यवहारासाधारणनिमित्तकारण परत्वम्' 'अपरव्यवहारासाधारणनिमित्तकारणं चापरत्व'मिति तदुभयलक्षणम् । एतदुभय पृथिव्यप्तेजोवायुमनोमात्रे वर्त्तते । ते च प्रत्येक द्विविधे, दिक्कृतकालकृतभेदात् । तत्र दूरस्थपदार्थे दिक्कृतपरत्व, निकटस्थपदार्थे दिक्कृतापरत्वं, ज्येष्ठव्यक्तौ कालकृतपरत्व, कनिष्ठव्यक्तौ च कालकृतापरत्वं तिष्ठति । परपदेनात्र दूरप्राचीनयोरपरपदेन च निकटार्वाचीनयोर्ग्रहणम् । तेन पदार्थद्वयमध्ये यद्द्रव्यापेक्षया यद्द्रव्येऽधिकपदार्थसयोगो घटते तद्द्रव्यस्य

तद्द्रव्यापेक्षया परत्वं, यद्द्रव्ये च यद्द्रव्यापेक्षयाल्पपदार्थसंयोगो घटते तद्द्रव्यापेक्षया तद्द्रव्यस्यापरत्वमेवेति निर्णेयम्। तत्र दैशिकपरत्वापरत्वोदाहरणं यथा—श्रीजगन्नाथपुरीतः कटककालिकापत्तननगरयोर्मध्ये कटकनगरापेक्षया कालिकापत्तननगरे दैशिकपरत्वं तिष्ठति, कालिकापत्तनापेक्षया च कटकनगरे दैशिकापरत्वमेव तिष्ठति। पुरीतो दूरवर्तिनि कालिकापत्तने सूर्यकिरणादियावद्द्रव्यसंयोगपरम्पराधिक्यस्य, निकटवर्तिकटके च तादृशसंयोगाल्पत्वस्य विद्यमानत्वात्। कालिकपरत्वापरत्वोदाहरणं च यथा—यत्रैककालवृत्तिपदार्थद्वयमध्ये सूर्यकिरणस्पन्दनाधिक्यमस्ति तत्र कालिकपरत्वं ज्येष्ठत्वं वा, यत्र च तत्स्पन्दनाल्पतास्ति तत्र कालिकापरत्वं कनिष्ठत्वं वात्रधेयम्। दैशिकपरत्वापरत्वयोर्मूर्त्तद्रव्यमात्रवृत्तित्वं, कालिकपरत्वापरत्वयोश्च जन्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वं, समयात्मकद्रव्यादिसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणत्वं च बोध्यम्। अपेक्षाबुद्धिनाशेन च तदुभयविनाशो घटते।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं गुरुत्वस्वरूपं निरूपणीयम्।

पि०—वत्स! 'आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्व'मिति गुरुत्वलक्षणम्। वेगस्यापि द्वितीयपतनक्रियां प्रत्यसमवायिकारणत्वेन तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणायाद्यांशोपादानम्। आद्यपतनात्मकक्रियां प्रति दण्डलोष्ट्रादीनामपि निमित्तकारणत्वेन तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणायासमवायिकारणपदोपादानम्। घटादिगतरूपादिकं प्रति कपालादिगतरूपादेरसमवायिकारणत्वेन तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणाय पतनपदोपादानम्। अस्य पृथिवीजलमात्रवृत्तित्वमतीन्द्रियत्वं च। यदा चैतत्परमाणुरूपनित्यद्रव्यगतं भवति तदा तस्य नित्यत्वं यदा च द्व्यणुकाद्यनित्यद्रव्यगतं भवति तदा तस्यानित्यत्वमप्यवधेयम्।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं द्रवत्वस्वरूपं निरूपणीयम्।

पि०—वत्स ! 'आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्व'मिति द्रवत्व-लक्षणम्। स्यन्दनं नाम स्रवणरूपक्रियाविशेष। प्रतिरुद्धसलिलादिस्थले स्यन्दनं प्रति दण्डादीनामपि निमित्तकारणतया तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणाया-समवायिकारणपदोपादानम्। अवयवनिष्ठरसादीनामवयविनिष्ठरसादिकं प्रत्यसमवायिकारणतया तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणाय स्यन्दनपदोपादानम्। तत्तु पृथिवीजलतेजोमात्रवृत्ति। तद् द्विविधम्, सांसिद्धिकनैमित्तिक-भेदात्। तत्र तेजःसंयोगादिकारणनैरपेक्ष्येणाद्य प्रसरणशीलद्रवत्वं सांसिद्धिकं, तादृशकारणसापेक्षेणाद्य प्रसरणशीलद्रवत्वं च नैमित्तिकम्। तन्मध्ये सांसिद्धिकद्रवत्वं जले, नैमित्तिकद्रवत्वं च पृथिवीतेजसो.। पार्थिवघृतजत्वोस्तैजससुवर्णरौप्यादौ च प्रखरसूर्यकिरणाग्न्यादितै-जसद्रव्यसंयोगेनैव द्रवत्वोत्पत्ते। तस्य जलीयपरमाणुगतत्वे नित्यत्वं, जलीयद्व्यणुकादिगतत्वे, पार्थिवतैजसपरमाणुद्व्यणुकादिगतत्वे चानित्यत्वमव-धेयम्।

पु०—पितर.! तिष्ठतु तर्हि, साम्प्रतं स्नेहस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स ! 'चूर्णादिद्रव्य-धारणाकर्षणकारणीभूतविलक्षणसंयोगा-साधारणनिमित्तकारणगुणत्वं स्नेहत्व'मिति स्नेहलक्षणम्। असौ जलमात्र-वृत्ति। तथाविधसंयोगं प्रति कालादीनामपि निमित्तकारणतया तत्राति-व्याप्तेस्तद्वारणाय गुणपदोपादानम्। तादृशसंयोगं प्रति जलगतस्नेह-स्यैवासाधारणनिमित्तकारणत्वं, न तु तद्गतद्रवत्वस्य। तथानङ्गीकारे चूर्णादिद्रव्येषु द्रुतसुवर्णादिसंयोगेनापि तादृशसंयोगापत्ते। वस्तुतस्तु तादृशसंयोगे द्रुतजलसंयोगस्यैव कारणता। तत्र स्नेहकारणतायां प्रमाणा-भावात्। करकादिव्यावृत्तये जले द्रुतत्वविशेषणम्। यदत्र त्वया वक्तव्यं बहुत्र तृणकाष्ठादावग्निसंयोगेनापि ज्वलनासम्भवेन स्नेहस्य न जल-

इति । प्रोक्तवर्णात्मकशब्दोऽपि त्रिविधः । वायुकण्ठसयोगजौष्ठद्वयविभागजविचीतरङ्गन्यायजभेदात् । असौ सस्कृतभाषादिरूपः । शब्दं प्रत्याकाशस्य समवायिकारणत्वं, कण्ठाकाशादिसंयोगस्यौष्ठाकाशादिविभागादेश्चासमवायिकारणत्वमवधेयम् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं शब्दस्य द्रव्यकर्मान्यतरस्वरूपत्वमस्त्विति । तन्न । वक्ष्यमाणयुक्त्या तत्खण्डनात् । तथाहि आकाशकालदिगात्ममन परमाणव एवासमवेतद्रव्याणि, तदितरावयविद्रव्यमात्रं चानेकसमवेतद्रव्यम् । द्रव्यस्यासमवेतानेकसमवेतभेदेन द्वैविध्यात् । अवयविरूपजन्यद्रव्यमात्रं स्वस्वावयवेषु समवायसम्बन्धेनैव तिष्ठति । एकेनैवावयवेन जन्यद्रव्योत्पत्त्यसम्भवात् । शब्दस्यानेकसमवेतत्वमसमवेतत्वं वा न सम्भवति । तस्य समवायसम्बन्धेनाकाशमात्रवृत्तित्वात् । अतोऽस्य न द्रव्यस्वरूपत्वम् । नापि कर्मस्वरूपत्वम् । स्पन्दनात्मककर्मणश्चक्षुस्त्वगिन्द्रियद्वयग्राह्यतया शब्दस्य च श्रवणेतरेन्द्रियाग्राह्यतया कर्मशब्दयो परस्परवैलक्षण्यदर्शनात् ।

पु०—पितर ! शब्दस्य चाक्षुषप्रत्यक्षयोग्यत्वाभावमादाय कर्मविशेषस्वरूपत्वापलपनमयुक्तम् । वायुमनोगतकर्मणां चाक्षुषप्रत्यक्षयोग्यत्वाभावेऽपि तेषा कर्मस्वरूपत्वाङ्गीकृतिवच्छब्दस्य चाक्षुषप्रत्यक्षयोग्यत्वाभावेऽपि कर्मस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽहानात् ।

पि०—वत्स ! शब्दस्य कर्मस्वरूपत्वं कथमपि नाङ्गीकुर्या॰ । त्वदुक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथा हि वायुमनसोरन्यतरत्र स्पन्दनात्मककर्मणश्चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वासम्भवेऽपि वृक्षादिष्वनेकत्र तस्य चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वसम्भवात्, शब्दस्य च कदाचित् कुत्रापि स्थले चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वासम्भवात्स्पन्दनशब्दयोश्चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वाविषयत्वाभ्यां तदुभयगतभेदद्दर्शनेनैव...तयोर्नैकस्वरूपत्वमित्यवधेयम् ।

पु०—पितर ! यदुक्तं प्राक् वेदनिरूपणावसरे मीमांसकादिदार्शनिकनये शब्दस्य नित्यत्वं, नैयायिकादिदार्शनिकनये च तस्यानित्यत्वमिति साम्प्रतं तदुभयमतप्रदर्शनेन मां कृतार्थीकुर्वन्त्विति ।

पि०—वत्स ! भवत्वत्र प्रथमं शब्दनित्यत्ववादिमीमांसकादिमतं प्रदर्श्य पश्चाच्छब्दानित्यत्ववादिनां नैयायिकानां मतं प्रकटयिष्यते । यदत्र प्रथमं केनचिद्वक्तव्यं शब्दस्य कर्मान्यत्वं नित्यत्वं च नाङ्गीक्रियताम् । शब्दे कर्मणि चाशुविनाशित्वरूपसाधर्म्यसत्त्वादिति । तन्न । मीमांसकनयेऽनेकपदार्थे सह भावत्वसत्तादिपदार्थानां साधर्म्यसत्त्वेऽपि भावत्वादिपदार्थ तदितरपदार्थसाधर्म्यत्ववत्तत्पदार्थानां च तेषां परस्परैक्याभाववच्छब्दानां कर्मणां च परस्परमाशुविनाशित्वरूपसाधर्म्यसत्त्वेऽपि तदुभयोरेकत्वासम्भवात् । नैवं साधर्म्यस्याभेदसम्पादकत्वमस्ति । वैधर्म्याभावस्यैवाभेदसम्पादकत्वाङ्गीकारात् । न च शब्दकर्मणोरैक्यं सम्भवति । तन्मते शब्दानां नित्यत्वात्कर्मणां चानित्यत्वादिति तेषामभिप्रायः । एतन्मतं वैशेषिका न सहन्ते । शब्दानां नित्यत्वे तेषां निरन्तरश्रवणप्रसङ्गात् । यदत्र पुनः केनापि वक्तव्यमन्धकारमयगृहादिगतघटपटादियावद्वस्तूनामप्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिव्यञ्जकालोकादिना तत्तत् पदार्थप्रत्यक्षवद्विद्यमानानामपि शब्दानामुच्चारणाद्यभिव्यञ्जकाभावेन ते नैव श्रूयन्ते, किन्तु सत्युच्चारणादिरूपाभिव्यञ्जके तेऽवश्यं श्रूयेरन्निति । तन्न । दृष्टान्तस्थले व्यङ्ग्यघटपटादिवस्तुभिः सहालोकादिव्यञ्जकवस्तूनां परस्परव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धसद्भाववद्दार्ष्टान्तिकस्थले शब्दतदुच्चारणयोरपि परस्परव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धसद्भावापत्तेः । न च शब्दतदुच्चारणयोः परस्परं तादृशसम्बन्धस्तिष्ठति । अन्धकारावृतस्थानगतघटपटादिपदार्थसंदर्शनेन तदानीं प्रदीपाद्यभिव्यञ्जकपदार्थानुमानवद्वाद्यघण्टाध्वन्यादिशब्दश्रवणे

नोच्चारयितृवादयित्राद्यभिव्यञ्जकपदार्थानामननुमानात्। कारणसापेक्षवस्तुमात्रस्यानित्यत्वमेव। शब्देषूच्चनीचभावेनोच्चरितेषूच्चनीचशब्दानुभवो लोकसिद्ध इति शब्दानां कार्यकारणभावोऽवश्य स्वीकर्त्तव्य। कारणभेदमन्तरेण कार्यभेदादर्शनात्। वर्णात्मकशब्दानां प्रत्युच्चारणस्यैव कारणत्वम्। उच्चारणं तूच्चारयितृप्रयत्नविशेष एव। उच्चारणेन प्रथमं यन्त्रगतचेष्टा स्पन्दते। प्राणिगतवायुप्रधानतादृशस्पन्दनस्यैव तादृशवाय्वाकाशोभयसयोगे कारणता। उच्चारणद्वारैव कण्ठताल्वाद्याघातप्राप्तवायुराकाशेन सह संयुज्यते। तादृशसंयोग एव वर्णात्मकशब्दानामसमवायिकारणं भवति। उच्चारणतारतम्येन संयोगतारतम्यं संयोगतारतम्येन च शब्दतारतम्यं घटते। उच्चारणस्यैव शब्दकारणत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। अन्यथोच्चारणतारतम्यजन्यशब्दनिष्ठोच्चनीचताया अप्रत्यक्षत्वापत्ते।

पु०—पितर! शब्दानां निरन्तरं श्रावणप्रत्यक्षं न भवतीति तेषां नित्यत्वापलपनमयुक्तम्। शब्दप्रत्यक्षदशायां तदानीं शब्दास्तित्वस्य, श्रवणेन्द्रियसंयोगस्य, श्रवणेन सह शब्दसम्बन्धस्य, स्वस्वादृष्टादेश्च कारणत्वेनाभिमततया प्रोक्तकारणकूटान्यतमाभावे तत्प्रत्यक्षाभावात्।

पि०—वत्स! न चैव वक्तुं युज्यते। शब्दप्रत्यक्षविषये वैशेषिकमतानुकूलेऽपि त्वदुक्तकारणकूटे तत्र शब्दस्यापि कारणत्वेन "प्रत्येककारणासत्त्वे कार्यानुत्पत्ति"रिति नियममाश्रित्य शब्दनित्यत्ववादिनये सदा तदस्तित्वप्रसङ्गात्। तदानीमन्यान्यकारणकलापसत्त्वेऽपि ककारस्य खकारस्य वा श्रावणप्रत्यक्षदशायां तदितरसकलवर्णानामपि प्रत्यक्षत्वापत्तेश्च। तदसम्भवात्तेषामनित्यत्वमेवेति निर्णयम्।

पु०—पितर! यदुक्तं प्राग् भवद्भिर्मीमांसकनये 'अन्धकाराद्यावृतस्थानगतघटपटादिपदार्थप्रत्यक्षं प्रत्यालोकस्योद्बोधकत्ववच्छब्दप्रत्यक्षं प्रत्यु-

चारणस्योद्बोधकत्वमात्रमेवेति, तत्राह, विवदिषाम्यस्तु वा शब्दप्रत्यक्षं प्रत्युच्चारणस्य कारणता, किन्तु न शब्द प्रतीति ।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तुं शक्यते । वक्ष्यमाणयुक्त्या तन्निराकरणात् । तथाह्येकनैकदैकेन्द्रियगृहीतनानापदार्थप्रत्यक्ष प्रत्यालोकस्येव प्रत्येकस्यापरवस्तुनोऽपि कारणता परिदृश्यते । यत्समये एकत्र घगे विद्यते तत्समये घटन सहालोकसयोगे जायमाने चक्षुरिन्द्रियेतरकारणान्तरमनपेक्ष्यैव घटनिष्ठरूपसख्यापरिमाणादिसकलपदार्थस्य चक्षुरिन्द्रियेणैव प्रत्यक्षयोग्यत्ववच्छ्रवणेन्द्रियग्राह्याविनाशिशब्दस्यैकत्रैकसमये वागिन्द्रियोच्चारणविस्तृतस्य सतोऽकारादिक्रमेण यस्य कस्याप्येकवर्णस्योच्चारणेनान्यान्यकारणमनपेक्ष्यैव श्रूयेत, किन्तु तथा न श्रूयते । शब्दप्रत्यक्ष प्रत्येकस्याभिव्यञ्जकत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षापलापेन मीमासकमतमग्राह्यमेव । क्वचित्सयोगविभागजन्यशब्देभ्योऽपि शब्दान्तरोत्पत्ति परिदृश्यते । तालमारणेन हस्तद्वयसयोगाद्वस्त्रादिपदार्थद्विदलकरणेन च मिलितसूत्रादिविभागादेकस्थानोत्पन्नशब्दात् 'वीचीतरङ्गन्यायेन' 'कदम्बमुकुलन्यायेन' वा क्रमशो जायमानसजातीयशब्दान्तरमुत्पद्य कर्णकुहररूपाकाशे तत्तत्समानजातीयशब्दोत्पत्तिदर्शनात् । कर्णकुहरजन्यशब्दस्य तादृशशब्दजन्यत्वेनानित्यत्वमेव ।

पु०—पितर ! तादृशशब्द प्रति प्रोक्तसयोगविभागयो कारणत्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम् । अभिव्यञ्जकत्वमात्र प्रकाशकत्वमात्र वेत्यङ्गीकारेणैव कार्यसिद्धे ।

पि०—वत्स ! न च तयोस्तत्राभिव्यञ्जकत्व प्रकाशकत्व वा शङ्कनीयम् । तालादिभ्योऽप्यकारादिवर्णसमूहोत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

पु०—महोदया ! अस्तु वा ध्वन्यात्मकशब्दाना सयोगादिजन्य-

त्वेनानित्यत्व, किन्तु वर्णात्मकशब्दाना नित्यत्वमेव । कण्ठताल्वादिसयोगादीना तत्राभिव्यञ्जकत्वमात्राङ्गीकारेणैव कार्यसिद्धे ।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु शक्यते । शब्दानां निरन्तराश्रूयमाणत्वेन, कण्ठताल्वादीनामुत्पत्तिविनाशवत्तेषामप्युत्पत्तिविनाशदर्शनेन च ध्वन्यात्मकशब्दानामिव तत्कारणजन्यवर्णात्मकशब्दानामप्यनित्यत्वाङ्गीकारात् । श्रवणेन्द्रियग्राह्यशब्दमात्रस्यानित्यत्वमेव । वत्नादिवाद्यस्वना नामकारादिवर्णाना चानित्यत्वदर्शनात् ।

पु०—महोदया ! एव सति मीमासकादिदार्शनिकनये शब्दनित्यत्वाङ्गीकरणमनुचितम् । तत्र विनिगमनाविरहात् ।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु युज्यते । तन्मतेऽपि वक्ष्यमाणयुक्तिसन्दर्शनात् । तथा हि 'गुरु शिष्याय विद्या प्रददाती'त्युक्तौ विद्यापदेनात्राकारादिवर्णसमूहो गृहीतो भवति । तथा सति यद्वस्तु यदन्तिके न तिष्ठेत् स तद्वस्तु कस्मैचिज्जनाय दातु न पारयेत । अविद्यमानवस्तुप्रदाने प्रवृत्त्यसम्भवात् । वर्णसमूहस्यानित्यत्वाङ्गीकारे दानकाले गुरुसमीपे तस्याविद्यमानतया शिष्याय तद्दानासम्भवेन शिष्यात्मकग्रहीता तदन्तिक कथमपि नागच्छेत । शब्दस्य नित्यत्वेन तस्य तदानीं गुरुनिकटे विद्यमानतया तदन्तिके समुपस्थिते शिष्येऽसौ तस्मै विद्या प्रददातीति निर्णेयम् । किञ्च वर्णानामनित्यत्वाङ्गीकारे "त्रि प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा"मित्याकारकश्रुतिप्रतिपादितत्रिवारपठनमप्यसङ्गत स्यात् । पुन पुन पठनमन्तरेण त्रिवारपठनासम्भवात् । प्रथमामुत्तमा च ऋच वारत्रय पठेदिति प्रोक्तश्रुत्यभिप्राय । अर्थवशेन नियताक्षरपादयुक्तवेदाश ऋक । अन्यच्च 'साम्प्रत तच्छ्लोकस्यैव पाठ श्रूयत' इत्याद्यात्मकप्रत्यभिज्ञापि न स्यात् । वर्णसमूहात्मकश्लोकस्यानित्यत्वे 'सोऽयं श्लोक' इत्याकारकप्रत्यभिज्ञा-

सम्भवात्। अतः शब्दस्य नित्यत्वमेव। यत्र केनचिद्वक्तव्यमकारादि-वर्णसमूहस्य बहुत्वमादायोच्चारणभेदसन्दर्शनेन तस्यानित्यत्वमेवेति। तन्न। तस्य बहुत्वेऽपि श्रुत्युक्तस्य 'एवमध्ययनं वारं वारं कुरु' इत्याकारकव्यवहारस्य 'सोऽय'मित्याकारकप्रत्यभिज्ञायाश्चोच्छेदापत्तेः। किञ्च नृत्यशिक्षास्थलेऽपि गुरुशिष्ययोर्मध्ये परस्परसम्भाषणात्मकादानप्रदाने, 'पुरा यादृशनृत्यगीतादिकमाचरितवानिदानीमपि तादृशनृत्यगीतादिकं वारं वारं कुरु' इत्याकारकप्रत्यभिज्ञासूचकवाक्यमपि श्रुतौ परिदृश्यते। नृत्यं स्पन्दनविशेषस्तद्देवानित्यम्। नृत्यस्यानित्यत्वेनापि तस्यैकजातीयत्वाभिप्रायेण तदानीं 'वारं वार'मित्याकारकव्यवहारस्तादृशप्रत्यभिज्ञा चाभवताम्। प्रतिग्रहरूपार्थेऽध्ययनस्य, दानरूपार्थे चाध्यापनस्यारोपमात्रमिति ज्ञेयम्। नृत्याध्ययनयोः समानजातीयहेतुसन्दर्शनेन नृत्यमादाय शब्दस्य नित्यत्वासिद्धेरुक्तहेतुव्यभिचारित्वं दृश्यते। अतस्तद्धेतुत्यागेन वक्ष्यमाणहेतुर्निर्दिश्यते, यथा—'पञ्चाशद्वर्णा' इत्याकारकव्यवहारः पञ्चाशत्त्वरूपजातिमादायैव भवति। यथा वेह पृथिव्यां घटपटवृक्षलतादिरूपेण बहुभेदपरिदर्शनेनापि पृथिवीत्वरूपजातिमादायैवैकत्वव्यवहारवदकारादिभेदेन वर्णगतबहुभेदपरिदर्शनाद्वर्णत्वरूपजातिमादायैव पञ्चाशद्वर्णव्यवहार इति मीमांसकाभिमतम्। एतन्मतं काणादा न सहन्ते। शब्दाः प्रथमक्षण उत्पद्य द्वितीयक्षणे स्थित्वा तृतीयक्षण एव तेषां विनाशदर्शनेन क्षणिकत्वाङ्गीकारात्। शब्दानां द्वितीयक्षणावस्थायित्वेन तत्क्षण एव शब्दान्तरमुत्पाद्य तृतीयक्षण एव ते विनश्यन्ति। ते चान्त्या अर्थाच्चरमशब्दस्य शब्दान्तरोत्पादनरूपकार्यकारित्वासत्त्वेन स्वीयद्वितीयक्षण एव नश्यन्ति। ते पुनः प्रादेशिका व्याप्यवृत्तयो वाऽपि भवन्ति। न चैषां कदाचिदपि व्याप्यवृत्तित्वं शङ्कनीयम्। आकाशस्यैकदेशे शब्दोत्पत्तिपरिदर्शनेनाप्यपरप्रदेशे तेषामनुत्पत्तिदर्शनात्।

पु०—महोदयाः ! तिष्ठत्वत्र शब्दविषयकविचारः, किन्तु साम्प्रतं बुद्धिस्वरूपनिर्णयेनानुग्रहीतव्यः ।

पि०—वत्स ! चेतनसर्वविधव्यवहारासाधारणकारणं घटपटादियावद्विषयप्रकाशकगुणो वा बुद्धिः । सा द्विविधा । अनुभूतिस्मृतिभेदात् । तत्रानुभूतिरनुभवः स्मृतिश्च स्मरणमित्यर्थः । भावनाख्यसंस्कारमात्रजन्यज्ञानं स्मृतिः, स्मृतिभिन्नज्ञानं चानुभव । पूर्वानुभवादेव स्मरणं जायते । कदाचित्प्रागस्माभिः किमपि वस्त्वनुभूतं, तदनुभवादेव समयविशेषेऽस्माकं कश्चित्संस्कारविशेषोऽर्थाद्भावना जागर्त्ति, तत्संस्कारबलेन च यदा कदाचिच्चक्षुरादीन्द्रियनैरपेक्ष्येणैव तद्वस्तुस्मरणोत्पत्त्या तस्याः संस्कारमात्रजन्यत्वमेवेत्यवधेयम् । प्रोक्तानुभवोऽपि द्विविध । यथार्थायथार्थभेदात् । तत्र वस्तुस्वाभाविकस्थित्यवगाहनजन्यानुभवो यथार्थानुभवः । स च अयं घटः अयं पटश्चे'त्याद्यात्मकः । अत्र घटत्वरूपेण 'घट'इत्याकारकानुभवस्य पटत्वरूपेण च 'पट'इत्याकारकानुभवस्य याथार्थ्यात् । वस्तुस्वाभाविकस्थित्यवगाहनाजन्यानुभवोऽयथार्थानुभवः । असौ घटस्य पटत्वाकारेण, पटस्य च घटत्वाकारेणानुभवरुप', शुक्तिकायां रजतत्वप्रकारकज्ञानमथवा रज्ज्वां सर्पत्वप्रकारकज्ञानमित्याकारकः । पुनरसौ यथार्थानुभवोऽपि चतुर्विधः, प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् । एषां करणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । एते 'प्रमाण'मित्याख्ययाप्यभिहिता भवन्ति । तेषां प्रमाज्ञानकरणत्वात् । यथार्थानुभवस्य विविधदार्शनिकमतभेदेन विविधाकारता परिदृश्यते । तेषु तस्य 'प्रत्यक्षस्वरूपत्व'मिति चार्वाकाः, 'अनुमितिस्वरूपत्व'मिति कणादसुगतौ, 'उपमितिस्वरूपत्व'मिति केचन नैयायिकैकदेशिनः, 'अर्थापत्तिस्वरूपत्व'मिति 'प्रभाकरमतावलम्बिनो मीमांसका', 'अनुपलब्धिस्वरूपत्व'मिति कुमारिलभट्टमतावलम्बिनो

मीमांसका वेदान्तिनश्च । 'सम्भवैतिह्यान्वरूपत्व'मिति पौराणिकाश्चाङ्गी-कुर्वन्ति । प्रत्यक्षादिलक्षणान्यग्रे निरूपयिष्यन्ते । अत्र केवलमर्थापत्त्य-नुपलब्धिसम्भवैतिह्यानां स्वरूपं प्रकट्यते । यथा—'उपपाद्यानुपपत्ति-ज्ञानाधीनोपपादकत्वकल्पनमर्थापत्ति' । यथा 'पीनोऽयं देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'इत्याकारकज्ञानानन्तरमुपपाद्यात्मकपीनत्वस्य भोजनमन्तरासम्भवे-नाग्रोपपादकात्मकं रात्रि भोजन-कल्पनात्तादृशकल्पनमेवार्थापत्ति प्रमाणम् । यत्राभावे कल्पितसम्बन्धाभावेन प्रत्यक्षासम्भवात्तदभावज्ञानार्थं प्रतियोगि-ज्ञानाभावं कल्पयित्वा तत्कल्पनायदभावप्रतीतिं समुत्पद्यते तादृशप्रत्यक्षा-भावात्मकप्रतीतिरेवानुपलब्धिप्रमाणम् । यत्र 'शतं ब्राह्मणा वर्तन्त'-इत्याकारकज्ञानानन्तरं 'शतं पञ्चाशत्सङ्ख्यावदिति'मित्याकारकज्ञानात् 'शतसङ्ख्यासु पञ्चाशदपि वर्तन्त'इत्याकारेण समुत्पन्नज्ञानमेव सम्भवानु-भवः । यत्र 'अस्मिन् वृक्षे गृहादौ वा ब्रह्मराक्षसभूतादयो वर्तन्ते' एवंविधाज्ञानमूलकवक्तृवास्यात्पन्नज्ञानमेवैतिह्यानुभवः । ऐतिह्यानु-भवस्यास्य न शब्दप्रमाणान्तर्गतत्वम्, अनाप्तनोक्तत्वात् । 'असन्दिग्ध-वक्तृत्वमाप्तत्व'मित्याप्तलक्षणात् । आप्तोक्तिरेव शब्दप्रमाणान्तर्गता नानाप्तोक्तिः । यथार्थानुभवयथार्थज्ञानप्रमाशब्दा एकपर्यायकाः । भ्रमायथार्थज्ञानसंशयाऽब्दाश्चाप्येकपर्यायशब्दाः । यद्वस्तुनि यद्धर्मः तिष्ठति तद्धर्मपुरस्कारेण तद्वस्तुबोधो यथार्थानुभवो, यद्वस्तुनि च यद्धर्मो न तिष्ठति तद्धर्मपुरस्कारेण तद्वस्तुबोधोऽयथार्थानुभवः । एतदुभयोदाहरणं प्राक् प्रदर्शितमेव । साम्प्रतमयथार्थानुभवपर्यायान्तरसंशयशब्दस्योदाहरणं प्रस्तूयते यथा—द्वावेव विरुद्धधर्मौ संशयस्य विषयौ भवतः । प्राक् संशयादेकत्रैकाधिकरणे सति सम्भवे तद्धर्मद्वयास्तित्वज्ञाने तद्धर्मस्मरणं भवति । तद्धर्मद्वयमध्यात्कस्यचिदेकस्यापरव्याप्यधर्मस्याप्रत्यक्षे जाते

प्रत्यक्षस्य चक्षु सयोगादितत्सकलसाधारणकारणसत्त्वे सशय उत्पद्यते । यथा दूरत परिदृश्यमानस्थाणौ प्रतीयमानदण्डायमानत्वरूपधर्मस्य पुरुषेऽपि सम्भवात्तस्थाणौ 'अय स्थाणु पुरुषो वे'त्याकारकसन्देहो जागर्त्ति पुरुषस्य । तत्र स्थाणुत्वव्याप्यधर्मास्तद्वृक्षशुष्कभग्नावशिष्टशाखादय एव । स्थाणुभिन्नद्रव्येषु तादृशशुष्कभग्नावशिष्टशाखाद्यस्यासत्त्वात् । यद्धर्मो यद्धर्मापेक्षयाल्पदेशवृत्ति समदेशवृत्तिर्वा स तद्धर्मापेक्षया व्याप्यधर्म । सशयोत्पन्न धर्मद्वयमेव 'कोटिरि'ति दार्शनिका निगदन्ति । अत्र स्थले स्थाणुत्व स्थाणुत्वाभावरूपकोटिद्वय 'वस्तुधर्मो'स्त्यपि वदन्ति । स्थाणुनिकट गतवत पुरुषस्य स्थाणुत्वबोधकशुष्कभग्नशाखादिचिह्नसदर्शनेन सद्यात तादृशव्याप्यधर्मदर्शने तथाविधसशयो विनश्यत्येव । यथा यत्र केनापि रूपेण कोटिद्वय विषयकज्ञाने धर्मिविषयकज्ञानसत्त्वे व्याप्यधर्मो न दृश्यते । आलोकादि साधारणकारणाना भ्रमकारणाना च विद्यमानत्वेऽपि सशय समुत्पद्यत एव । स्थाणुत्व स्थाणुत्वाभावरूपोभयधर्मसमानाधिकरण दण्डायमानावस्थाया एव धर्मद्वयस्य सशयकोटिद्वयस्य वा स्मारकत्वेन तस्या धर्मिज्ञानस्वरूपतया च तस्या सशयं प्रति कारणत्व, नान्यथा । असौ सशयो द्विविध । बहिरान्तर्विषयकभेदात् । तत्र बहिर्विषयकसशय कारणभेदमादाय द्विधा समुत्पद्यते । तत्र प्रथमबहिर्विषयकसशयोत्पत्तिप्रकारो यथा—एकाधिक स्थानेषु यस्मिन् कस्मिश्चिदेकस्मिन् धर्मे कोटिद्वयसामानाधिकरण्यज्ञाने जायमाने तत्पश्चात्समुत्पन्नसशय एवैकविधबहिर्विषयकसशय । यथा कश्चिद्दृष्टा प्रथममेकस्मिन् स्थले दण्डायमानावस्थाया स्थाणुत्वस्य च सामानाधिकरण्यस्यापरत्र च तदुभयाभावसामानाधिकरण्यस्य दर्शनात्प्रागपि स्थाणौ पुरुषस्य च दण्डायमानावस्थामवलोकितवान् । यदासौ कदाचिद्दूरत स्थाणु पश्यति तदानीमुभयत्र तादृशोभयावस्थाज्ञानवतस्तस्यैव 'अय स्थाणु

पुरुषो न'ेति संशयोत्पत्तेरितोऽवगम्यते 'एकाधिकस्थानेषु कोटिद्वय-सामानाधिकरण्यबोधानन्तरं दूरस्थवस्तुगततादृशभावदर्शनादेव तथाविध-संशयोत्पत्ति'रिति। द्वितीयबहिर्विषयकसंशयोत्पत्तिप्रकारस्तु विभिन्न-समये कस्मिंश्चिदेकस्मिन् धर्मे ज्ञानमूलकधर्मद्वयसामानाधिकरण्यज्ञाने समुत्पन्ने तदानीं य संशयः समुत्पद्यतेऽसौ द्वितीयबहिर्विषयकसंशयः। यथा—जटाकमण्डल्वादिधारी कश्चिदेको महापुरुषः सकृन्मात्रं तुभ्यं दर्शनं प्रदाय स्थानान्तरं गत्वा पुनः कियत्कालानन्तरं जटाकमण्डल्वादिरहितः स्त्वदन्तिकं समागतः। तद्दर्शनेनावश्यं तव 'योऽसौ महापुरुष इतः प्राङ् मह्यं दर्शनं दत्त्वा गतवानसावेवायं महात्मा भवेत्? न वे'त्याकारक-संशयः समुत्पत्स्यत एव। अस्य जटाकमण्डल्वादिचिह्नराहित्यादिस्थले एकाधिकस्थाने जटाद्यभावस्य साधुत्वस्य च सामानाधिकरण्येऽगृहीते-ऽप्येकस्मिन्नेव साधौ विभिन्नसमये कमण्डल्वाद्यभावसाधुत्वयोः सामानाधि-करण्यसन्दर्शनादेवायं द्वितीयबहिर्विषयकसंशय इति ज्ञेयम्। आन्तर्विषयक-संशयो यथा अन्तः आन्तरज्ञानमेव विषयो यस्य स इत्याकारकबहुव्रीहि-समासोत्तर'क'प्रत्ययेन आन्तर्विषयकपदसिद्धिः। तथाहि प्रथमं लोकस्य यद्विषयकज्ञानं समुत्पन्नं, प्रमाज्ञानेऽपि यदा यस्य 'एतज्ज्ञानं यथार्थं न वे'त्याकारकभ्रमो वा सञ्जायते तादृशभ्रम एवान्तर्विषयकसंशयः। कोटिद्वय-समानाधिकरणज्ञायमानरूपधर्मस्यास्य ज्ञानात्मकधर्मिणि सुखदुःखादिरूप-धर्मिणि च परिलक्षिततया अयमान्तर्विषयकसंशयः इति निगदन्ति।

पु०—महोदय! भवतु तर्हि, साम्प्रतं प्रागुक्तप्रत्यक्षस्वरूपनिरूपणे-नानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! 'विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यज्ञानं प्रत्यक्षम्'। सन्निकर्ष-संयोग इत्यर्थः। घटपटादयो हि विषयाश्चक्षुरादीनि चेन्द्रियाणि।

येनेन्द्रियेण यद्वस्तु प्रत्यक्षं भवति तदिन्द्रियस्य तद्वस्त्वेव विषयस्तदिन्द्रियं च तद्वस्तुनो विषयि। तथा सति चक्षुषा घटप्रत्यक्षे विषयो घटो विषयि च चक्षु। तदुभयसंयोगेनैव 'घटमहं पश्यामी'त्याकारकज्ञानस्य समुत्पन्नत्वेन तादृशज्ञानं चाक्षुषप्रत्यक्षमिति वदन्ति। इत्थं त्वाचादिसर्वविधप्रत्यक्षमवधेयम्। तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम्। सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्। तत्र विशेषणविशेष्योभयपदार्थावगाहिज्ञानं सविकल्पकज्ञानम्। तथाहि 'घट'इत्याकारकज्ञाने घटो विशेष्यं, घटत्वं च विशेषणम्। तथाविधज्ञाने घटघटत्वयो विशेष्यविशेषणाकारेण गृहीततया तादृशज्ञानमेव सविकल्पकज्ञानमिति वदन्ति। यच्च ज्ञानं कालसापेक्ष्येण पृथक्पृथगाकारेण विशेष्यविशेषणसम्बन्धान् सर्वान् गृहीत्वा युगपदेव पुनस्तान् सर्वान् गृह्णाति तज्ज्ञानमेव निर्विकल्पकज्ञानम्। किं वा 'विशेष्यविशेषणसम्बन्धानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकज्ञानम्। तथाहि घटपटादिसकलविषयकसविकल्पकप्रत्यक्षे घटपटादिकं विशेष्यं, घटत्वपटत्वादिकं विशेषणं, समवायादिकं च सम्बन्धः। एषां चाक्षुषप्रत्यक्षस्थले घटपटादिभिः सह सति चक्षुःसंयोगे तदानीं यथाक्रमं घटादेः पश्चात्तन्निष्ठघटत्वादस्ततपश्चाच्च तदुभयनिष्ठसमवायादिसम्बन्धस्य प्रत्यक्षं भवति। निर्विकल्पकज्ञाने तु तथा न भवति। विषयेन्द्रियसंयोगमात्रेण युगपदेव घटघटत्वतदुभयगतसम्बन्धानां ग्रहणात्। न च निर्विकल्पकज्ञानमपलपितव्यम्। विशेषणज्ञानमन्तरेण विशिष्टज्ञानाभावात्। शुक्लरूपज्ञानाभावे 'शुक्लः पट'इत्याकारकज्ञानं न सम्भवति। 'शुक्लः पट'इत्याकारकज्ञानमेव विशिष्टबुद्धिः। अत्र ज्ञाने शुक्लनीलरूपादीनि विशेषणानि पटादिद्रव्याणि च विशेष्याणि। 'घट'इत्याकारकविशिष्टबुद्धौ घटो विशेष्यं घटत्वं च विशेषणम्। एतज्ज्ञाने प्रथमं घटत्वज्ञानसत्त्वे 'घट'इत्याकारकज्ञानसम्भवादेवेन्द्रियार्थसन्निकर्षा-

नन्तरमतीन्द्रियनिर्विकल्पकज्ञानमङ्गीकृतम्। तच्च घटत्वज्ञानस्वरूपम्। तत्पश्चाद्घटप्रत्यक्षं भवति तदेव सविकल्पकज्ञानम्। विशिष्टस्य विशिष्टबुद्धौ अर्थाज्ज्ञानस्य विशेष्यांशे विशेषणसत्त्वे यज्ज्ञानं भवति तज्ज्ञानमेव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्। तथाहि 'शुक्लवस्त्रधारी पुरुष'इत्याकारकज्ञाने शुक्लवस्त्रं विशेषणम्। एतद्विशेषणीभूतवस्त्रांशे शुक्लत्ववस्त्रत्वयोरपि विशेषणत्वेन तज्ज्ञानमेव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्। एतज्ज्ञानं प्रति विशिष्टज्ञानस्यार्थाच्छुक्लवस्त्रज्ञानस्यैव कारणत्वं ज्ञेयम्। निर्विकल्पकज्ञानसाधकानुमानमपि परिदृश्यते। यथा—'घट'इत्याकारकं विशिष्टज्ञानं, विशेष्यज्ञानं वा विशेषणज्ञानजन्यं भवितुमर्हति, विशिष्टबुद्धित्वात् 'दण्डी' त्याकारकज्ञानवदिति। न च 'दण्डी'त्याकारकज्ञानस्य सविकल्पकज्ञानस्वरूपत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। तस्य विशेषणं, तद्विशेषणस्यापि विशेषण'मित्याद्याकारेणापेक्षमाणतयानवस्थादोषभिया स्वातन्त्र्येण निर्विकल्पकज्ञानाङ्गीकारात्। अनवस्था नाम पुन पुनराकांक्षा, पुन'पुनरपेक्षा वा। प्रत्यक्षकारणीभूतपूर्वोक्तेन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपि षड्विधः। संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवाय-समवाय-समवेतसमवायविशेषणविशेष्यभावभेदात्। 'इन्द्रियार्थसन्निकर्ष'इत्यत्र चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, अर्थो घटपटादिरूपो विषयः, सन्निकर्षश्च समवायादिसम्बन्धरूप इत्यर्थः। तेषु घटप्रत्यक्षे संयोग एव सन्निकर्षः। तत्र घटेन सह चक्षु'संयोगेनैव तत्प्रत्यक्षोत्पत्तेः। घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः। तत्र चक्षु संयुक्तघटे तद्गतरूपस्य समवायसम्बन्धेनैव वृत्तेः। घटगतरूपनिष्ठरूपत्वात्मकजातिप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः। तत्र चक्षु संयुक्तघटे तद्गतरूपस्य समवायसम्बन्धेन, घटगतरूपे च तन्निष्ठरूपत्वरूपजातेरपि समवायसम्बन्धेन वृत्तेः। [illegible]वायः सन्निकर्षः। श्रवणेन्द्रियावच्छिन्नाकाशे शब्दस्य

समवायसम्बन्धेनैव वृत्ते । शब्दत्वरूपजातिसाक्षात्कारे समवेतसमवाय एव सन्निकर्ष । तत्राकाशविशेषगुणशब्दस्य श्रोत्रशब्दवाच्यकर्णविवर-वर्त्याकाशे समवायसम्बन्धन, तथाविधशब्दात्मकगुणेऽपि शब्दत्वरूपजातश्च समवायसम्बन्धेन वृत्ते । अभावप्रत्यक्षे च विशेषणविशेष्यभाव सन्निकर्ष । 'घटाभाववद्भूतल'मित्यादौ चक्षु सयुक्तभूतलात्मकविशेष्य घटाभावात्मक विशेषणस्य विशेषणविशेष्यतात्मकसम्बन्धन वृत्ते । विषयै सहेन्द्रिय-सम्बन्ध सन्निकर्ष, विशेषणविशेष्यभावश्च स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यथ । स्थलविशेषमादायास्य सम्बन्धस्य नानात्वमपि दृश्यते। तत्प्रत्यक्षमपि द्विविधम्। लौकिकालौकिकभेदात्। तत्र लौकिकप्रत्यक्ष तत्प्रत्यक्षस्य च सन्निकर्षषाड्विध्यमपि प्रदर्शितम्। अथालौकिकप्रत्यक्ष प्रदर्श्यते यथा—तच्च प्रत्यक्ष त्रिविधम्। सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायोगजधर्मभेदात्। तत्र यदा यत्र कस्मिंश्चिदेकस्मिन् घटादिद्रव्ये चक्षुषा त्वचा वा घटत्वादिजाति *प्रत्यक्षण एव तदघटत्वादिप्रकारेण सन्निकृष्टविप्रकृष्टातीतानागतसाधारण-*सकलघटादीना यदेकविधज्ञानं समुत्पद्यते तज्ज्ञानमेव सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिजन्यालौकिकप्रत्यक्षम्। सन्निकर्षस्य पर्यायान्तरशब्द प्रत्यासत्ति । तत्प्रत्यक्षे घटत्वादिजातिज्ञानमेव व्यापार । तज्जातिज्ञान येनेन्द्रियणाभूत्तदिन्द्रियमेव तज्जात्याश्रयघटपटादिसकलविषयकालौकिक प्रत्यक्षं प्रति कारण भवति। चक्षुषालौकिकप्रत्यक्षे त्वालोकस्यापेक्षा तिष्ठत्यव। तदनङ्गीकारेऽन्धकारगृहादिगतघटपटादिवस्तूनामपि चाक्षुप प्रत्यक्षविषयत्वापत्ते । यत्र प्राग् यस्य यद्विषयकज्ञानमभूत्तज्ज्ञानबलेन पश्चाद्यदा कदाचित्तत्तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षाभावेऽपि हठात्तत्तद्विषयक ज्ञानं समुत्पद्यते तज्ज्ञानमेव ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यालौकिकप्रत्यक्षम्। यथा—चन्दनादिष्वभियुक्तवस्तुनि कदाचिद्घ्राणसंयुक्तसमवायेनार्थाल्लौकिक-

सन्निकर्षेण सौरभोपलब्ध्यनन्तरं कियद्दूरे कस्यचिद्धस्तगतचन्दनखण्डादिद्रव्यदर्शनमात्रेणैव हठात् 'इदं चन्दनादिकं सुरभियुक्तवस्त्वि'त्याकारकज्ञानं यत्समुत्पद्यते, तदानीमवश्यं चन्दनखण्डादौ चक्षुःसंयोगात्मकलौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत्सौरभे चक्षुर्ग्राह्यता, घ्राणसंयुक्तसमवायसन्निकर्षो वा न सम्भवति। तत्पूर्वं तत्र तद्घ्राणजलौकिकसौरभज्ञानस्य घ्राणजसन्निकर्षोत्पादकत्वात्पूर्वोक्तसौरभस्यालौकिकप्रत्यक्षज्ञानजन्यत्वाङ्गीकाराच्च। वस्तुतस्तु पूर्वानुभूतिवशेनैव तदानीं चन्दनखण्डादिदर्शनमात्रादेव सौरभस्मरणात्तत्स्मरणमेव। चाक्षुषप्रत्यक्षविषयीभूतचन्दनखण्डादिदर्शनमात्रेणैव सौरभांशे तदानीमुपनीतभानमर्यादलौकिकज्ञानं मिश्रयतीत्येकस्मिन् ज्ञाने लौकिकत्वालौकिकत्वोभयविधधर्मांशभेदस्य विभिन्नांशे विद्यमानता निर्बाधैव। किञ्च शर्करातिन्तिडयादिपदार्थदर्शनेन 'शर्करा मधुरा' 'तिन्तिडी चाम्ले'-त्यादिज्ञानस्थलेऽपि लौकिकत्वालौकिकत्वोभयधर्मदर्शनात्तादृशस्थलमपि सम्मेलनोदाहरणस्थलान्तर्गतमिति ज्ञेयम्। योगजधर्मालौकिकप्रत्यक्षनिरूपणात्प्राक् सुखबोधाय योगिगतभेदः प्रदर्श्यते, यथा—योगी द्विविधः, युक्तयुञ्जानभेदात्। तदुभयोर्धर्मोऽप्युत्पन्नमपि द्विविधः। युक्तयोगजयुञ्जानयोगजभेदात्। तत्र साधनमन्तरेणापि युक्तयोगिनः सदा सकलविषयकालौकिकमानसप्रत्यक्षं भवति, युञ्जानयोगिनश्च समाधिनिष्ठत्वे सकलविषयकज्ञानं भवति नान्यथा। योगजधर्मपदेन मनसः प्रत्यासत्तिरर्थोऽस्मत्कल्प्य। अतो योगजदर्शनं मानसमेव। तादृशप्रत्यक्षे मन एव कारणम्। सर्वविधवस्त्वपेक्षया योगजधर्मस्यैव श्रेष्ठत्वात्तद्बलेनातीतानागतवर्तमानव्यवहितातिसूक्ष्मपरमाण्वादिसकलविधवस्तूनां मानसालौकिकप्रत्यक्षं याथार्थ्येन योगिनः सम्पद्यते। ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तु मानसव्यापाररूपा। अतस्तत्रालौकिकमिश्रणस्यानेकस्थलालौकिकत्वे मानसत्वस्वीकारेण लौकिका-

लौकिकोभयविधप्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियमेव कारणम्। प्रत्यक्षप्रमाणपदेनात्र षण्णामेवेन्द्रियाणां ग्रहणम्। सर्वत्र द्रव्यप्रत्यक्षे संयोग एव सन्निकर्षः। प्रथममात्ममनसः संयोगस्ततो मनस इन्द्रियेण सह संयोगस्ततः इन्द्रियस्य विषयेण संयोगस्तदनन्तरं ज्ञानसमुत्पत्तिरिति सर्वत्र सकलविषयकज्ञानोत्पत्तौ नियमः। किन्तु ज्ञानोत्पत्तिक्षणे त्वगिन्द्रियेण सह मनःसंयोगस्यावश्यकता। त्वगिन्द्रियेण मनःसंयोगाभावे ज्ञानं कथमपि नोदियात्। एतदनङ्गीकारे सुषुप्त्यवस्थायामपि ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तदवस्थायां त्वगिन्द्रियशून्यपुरीतन्नाडीमध्ये मनसो विद्यमानतया कथमपि किमपि ज्ञानं नोदेतीति हृदयम्। सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञानाभावं श्रुतिरपि प्रमाणयति। तथा चोक्तं माण्डूक्योपनिषत्पञ्चमानुवाके "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्त"मिति। यत्र यस्यामवस्थायां सुप्तो लोकः किमपि काम्यवस्तु न कामयते, किमपि स्वप्नं न पश्यति सैवावस्था सुषुप्तिरिति श्रुत्यर्थः। पूर्वोक्तदिशा ज्ञानोत्पत्तिविषयकनियमस्तु चाक्षुषादिषड्विधप्रत्यक्षे स्वीकार्य्यः। एवमनुमानोपमानशाब्दप्रमाणान्यपि प्रत्यक्षप्रमाणात्मकेन्द्रियस्यैव कार्य्याणीति ज्ञेयम्। प्रत्यक्षप्रमाणस्य तदितरसर्वप्रमाणज्यैष्ठ्यमङ्गीकर्त्तव्यम्। सर्वविधप्रमाणानामुपजीव्यत्वादर्थात्कारणत्वात्प्रथमप्रवृत्तत्वाच्च। पूर्वोक्तायथार्थानुभवोऽपि त्रिविधः। संशयविपर्य्ययतर्कभेदात्। तत्र 'एकस्मिन्नेव धर्मिणि परस्परविरुद्धधर्माणां विशेषणाकारभानमेव संशयः'। यथैकस्मिन् शाखापत्रादिरहितस्थाणुरूपधर्मिणि 'अयं स्थाणुः पुरुषो वे'त्याकारेण परस्परविरुद्धयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वधर्मयोर्विशेषणाकारेण भानात्संशयः समुत्पद्यते लोकस्येति लक्षणसमन्वयः। विपर्य्ययत्वं नाम मिथ्याज्ञानत्वम्। यथा शुक्तिकायाम् 'इदं रजत'मित्याकारकं ज्ञानम्। तत्र शुक्तिकायां

रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य मिथ्यात्वेन प्रतीतेः । व्याप्यारोपाधीनव्यापकारोपस्तर्कः । यदपेक्षया यस्याल्पदेशवृत्तित्वं तिष्ठति तदभावस्य तदपेक्षया बहुदेशवृत्तित्वेन व्यापकत्वं, यदपेक्षया च यस्य बहुदेशवृत्तित्वमस्ति तदपेक्षया तदभावस्याल्पदेशवृत्तित्वेन व्याप्यत्वमवधेयम् । यथा 'वह्निमान् धूमा'दित्यादौ वह्नेर्महानसगोष्ठचत्वरायोगोलकपर्वतात्मकस्थानपञ्चकेषु, धूमस्य चायोगोलकातिरिक्तप्रोक्तस्थानचतुष्टये विद्यमानत्वेन वह्न्यभावापेक्षया धूमाभावस्य व्यापकत्वं, धूमाभावापेक्षया च वह्न्यभावस्य व्याप्यत्वम् । तथा सति 'यद्यत्र वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्या'दित्युक्तौ तत्र वह्न्यभावात्मकव्याप्यपदार्थेन सह धूमाभावात्मकव्यापकपदार्थस्यारोपात्तर्कलक्षणसमन्वयः । आरोपो नामान्यस्मिन्नन्यधर्मावभासः । शुक्तिकायां रजतज्ञानवत् । पूर्वोक्तस्मृतिरपि द्विविधा । यथार्थायथार्थभेदात् । अत्र प्रमाजन्यस्मृतिर्यथार्था, भ्रमजन्यस्मृतिश्चायथार्था । प्रत्यक्षादिकार्यनिष्पत्तये संयोगगुणात्मकव्यापारविशिष्टचक्षुरादीन्द्रियाणामेव करणत्वम् । तत्र करणत्वं नाम व्यापारवत्साधारणकारणत्वम् । व्यापारत्वं च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् । एतल्लक्षणघटिततत्पदद्वयेन चक्षुरादीन्द्रियपदार्थानां ग्रहणम् । तत्र चक्षुरादीन्द्रियजन्यप्रत्यक्षादिकार्यनिष्पत्तिं प्रति तत्तदिन्द्रियादिभिः सह घटपटादिविषयाणां संयोगादिरूपकार्यमेव व्यापारः । यो हि पदार्थः कारणजन्यो भूत्वा पुनस्तत्कारणजन्यकार्यनिष्पत्तिं प्रत्यपि कारणं भवति स एव व्यापार इति निष्कर्षः । तथा सति 'चक्षुषा घटं पश्यामि' 'कुठारेण काष्ठं छिनत्ति' चेत्यादौ चक्षुःकुठारयोः करणत्वं चक्षुर्घटोभयसंयोगः कुठारकाष्ठोभयसंयोगश्च व्यापारः । पूर्वोक्तव्यापाररहितचक्षुःकुठारयोः स्वस्वकार्यभूतवस्तुप्रत्यक्षद्वैधीकरणात्मकं कार्यनिष्पादकत्वासम्भवेन प्रत्यक्षद्वैधीकरणात्मककार्यनिष्पत्तये संयोगात्मकव्यापारविशिष्टानां

चक्षुरादीन्द्रियाणां कुठारादीनां चासाधारणकारणत्वेन तेषां करणत्वमेवेति निर्णयम् ।

पु०—महोदया ! तिष्ठतु तद्यत्र, साम्प्रतं सुखदुःखस्वरूप-निर्णयेनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स ! प्राणिमात्रस्य प्रवृत्त्यनुकूलमेव सुखं, प्रवृत्तिप्रतिकूलं च दुःखम्। किं च धर्ममात्रासाधारणकारणगुणं सुखम्। अधर्ममात्रा-साधारणकारणगुणो दुःखम्। धर्मात्सुखस्याधर्माच्च दुःखस्योत्पत्तेः सुखेन सह धर्मस्य दुःखेन च सहाधर्मस्य परस्परकार्यकारणभावसत्त्वात्।

पु०—महोदया ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतमिच्छाद्वेषप्रयत्नानां स्वरूपं यथाक्रमं निरूपणीयम्।

पि०—वत्स ! "नित्यं सुखं सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते। इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदी"त्युक्तप्रकारेण सुखादिज्ञाने तत्साधनत्व ज्ञाने च जायमाने 'इदं मे भूया'दित्येवरूपात्मधर्मविशेष इच्छा। अनिष्टसाधनताज्ञानजन्यरागप्रतिबन्धिचित्तवृत्तिभेदो द्वेषः। "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारण"मित्युक्तत्रिविधयत्न एव प्रयत्नः। स च वैशेषिकादिनये आत्मगुणः सांख्यादीनां नये च बुद्धिधर्मः। तथाहि चिकीर्षा प्रति बलवद्निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानस्यैव कारणता, प्रवृत्तिं प्रत्युपादानप्रत्यक्षस्य च कारणता। उपादानपदमात्र समवायिकारणस्यैव ग्रहणम्। यद्विषये लोकः प्रवर्त्तते तस्य तद्विषयकपदार्थस्वरूपज्ञानमन्तरेण तत्र निवृत्त्य-सम्भवात् द्वेषप्रयुक्तशत्रुताज्ञानमन्तरेण च तत्र निवृत्त्यसम्भवाच्च। जीवनयोनिप्रयत्नस्य च शरीरप्राणसञ्चारं प्रत्यर्थात्प्रबलश्वास प्रश्वासात्मकवायुसञ्चारं प्रति कारणता। नास्य प्रत्यक्षयोग्यत्वं सम्भवति। तस्यातीन्द्रियत्वात्। किञ्चेच्छाजन्यगुणः प्रवृत्तिर्द्वेषजन्यगुणो

निवृत्तिर्जीवनादृष्टजन्यगुणश्च जीवनयोनिरिति । प्रोक्तेच्छाद्वेषौ पुनः कथमुत्पद्येते इत्यपेक्षायामुच्यते । तयोरदृष्टफलजन्यत्वेन शरीरानुसारेणैव तदुत्पत्तिः । आजन्म कामिनीसुखमननुभवतः पुरुषस्य यौवने विवाहसङ्कल्पाभावेऽपि विवाहेच्छावत्सर्पदर्शनादु खमननुभवतः सर्पद्वेषवज्जन्मदरिद्रव्यक्ते रिह जन्मनि धनसुखभोगाभावेऽपि धनप्राप्तीच्छावद् व्यक्तिविशेषस्य व्यक्तिविशेषं प्रति निष्कारणप्रीतिद्वेषावुत्पद्येते एव । एतत्सर्वमदृष्टमूलकं पूर्वजन्मसंस्कारमूलकं वेति ज्ञेयम् । एतदुभयं प्रत्यदृष्टस्य मनुष्यत्वादिजातिविशेषस्यापि कारणत्वमस्ति । मनुष्याणामन्नादौ, मृगादिचतुष्पदजीवानां घासादौ, ब्राह्मणादीनां घृतदुग्धादौ, हड्डिकादिम्लेच्छजातीनां च तण्डुलशाकादावनुरागस्य, घासादौ मनुष्याणामन्नादौ मृगादिचतुष्पदजीवविशेषाणां चेत्यादिक्रमेण द्वेषस्यापि दर्शनात् ।

पु०—महोदयाः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं धर्माधर्मस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्यं ।

पि०—वत्स ! वेदादिशास्त्रविहितकर्मजन्यगुणो धर्मः । आदिपदेनागमस्मृतिपुराणादीनां ग्रहणम् । अधर्मेऽतिव्याप्तिवारणाय वेदादिशास्त्रविहितपदोपादानम् । यागादिक्रियायामतिव्याप्तिवारणाय कर्मजन्यपदोपादानम् । वेदादिशास्त्रनिषिद्धकर्मजन्यगुणोऽधर्मः । धर्मेऽतिव्याप्तिवारणाय वेदादिशास्त्रनिषिद्धपदोपादानम् । वेदादिशास्त्रनिषिद्धक्रियायामतिव्याप्तिवारणाय तादृशकर्मजन्यपदोपादानम् । अदृष्टाख्यावेतदुभौ विलक्षणसंस्कात्मकवासनाजन्यौ भवतः । तौ हि जीवात्मनिष्ठगुणावेव । अनयोरदृष्टाख्यत्वमात्मनिष्ठत्वं च कुत इत्यपेक्षायामुच्यते—शास्त्रोक्तपापपुण्यकर्मजन्यसंस्कारविशेष एवादृष्टम् । तादृशसंस्कार आत्मलग्नस्तिष्ठति । इष्टमिष्टसाधनं वा मुख्यगौणभेदनास्य प्रयोजनमिति निगदन्ति । एतद्विविधप्रयोजनमपि द्विविधम् । दृष्टादृष्टभेदात् । तत्र प्राणिनोऽनुभूयमान

सुख, सुखभोगो दुःखाभावो वैव दृष्टमुख्यप्रयोजनम्। सुखदुःखाभावहेतुभूतकृषिवाणिज्यादिकर्माण्येव दृष्टगौणप्रयोजनम्। एषां स्वरूपफलयोर्दृष्टिगोचरत्वेन दृष्टमुख्यगौणप्रयोजनत्व, स्वर्गादेरात्यन्तिकदुःखाभावस्य चार्थाचरमदुःखनिवृत्ते कस्याप्यप्रत्यक्षत्वेन तयोरदृष्टमुख्यप्रयोजनत्वं स्वर्गादिसाधनीभूतयज्ञतपस्यातत्त्वज्ञानादीनां च मुख्यप्रयोजनोद्देश्येनानुष्ठीयमानतया तेषां गौणादृष्टप्रयोजनत्वमवधेयम्। यद्यत्र केनापि प्रष्टव्य चक्षुर्विषयीभूतयागयज्ञादिकर्मणा कथमदृष्टप्रयोजकत्वमिति। अत्रोच्यते—तत्तत्कर्मणि स्वरूपतो दृष्टिगोचरीभूतेऽपि तत्फलादर्शनेन तेषामदृष्टप्रयोजकत्वमेव। गङ्गास्नानोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नियमनक्षत्रनियममन्त्रनियमकालनियमादिकर्मणा दृष्टत्वेऽप्यनित्यतयात्मन्यदृष्टं समुत्पाद्य यथा तानि विनश्यन्ति तथैव तत्तत्कर्माण्यपीति ज्ञेयम्। तत्र गङ्गास्नानं गङ्गादितीर्थस्नानम्, उपवास एकादश्याद्युपवास, ब्रह्मचर्यपालनपूर्वकं गुरुगृहे स्थित्वा वेदस्य स्वस्वशाखाध्ययन समग्रवेदाध्ययन वा ब्रह्मचर्यगुरुकुलवास, गृहस्थाश्रमानन्तर सस्त्रीकतया निस्त्रीकतया वा वनादौ वासो वानप्रस्थ, यज्ञो राजसूयवाजपेयादिरूप, ब्राह्मणेभ्यो दरिद्रेभ्यो वाऽन्नवस्त्रादिवितरण दानम्, वेदादिविहितव्रीह्यादिद्रव्यसंस्कार प्रोक्षणम्, पूर्वाभिमुखेनोत्तराभिमुखेन वा यज्ञाद्यनुष्ठानं भोजनाद्यनुष्ठान वा कर्त्तव्यमित्याकारकनियम एव दिङ्नियम, 'शतभिशानक्षत्रयुक्तत्रयोदश्या वारुणीयोगत्वेन सूर्यादिग्रहणफलवत्त्वेन च गङ्गादितीर्थेषु स्नाया'दित्याकारकनियम एव नक्षत्रनियम, ''आपो हि ष्ठा''दिमन्त्रस्नानमेव मन्त्रनियम, 'शरत्कालादावेव दुर्गोत्सवपूजादिकं कुर्या'दित्याकारकनियम एव कालनियम। एतत्सकलकर्मजातं चक्षुर्गोचरीभूतमप्यदृष्टोत्पत्तिपूर्वकं विनश्याप्रत्यक्षीभूतधर्मस्य कारणं भवतीत्येतत्सकलस्याऽदृष्टप्रयोजकत्वं ज्ञेयम्।

पु०—महोदया ! प्रोक्तकर्मणामदृष्टफलवत्त्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। चण्डीपाठादिकर्मणा विवादादौ जयलाभादिदृष्टफलस्य, पुत्रेष्ट्यादियज्ञाद्यनुष्ठानादिना च पुत्रलाभादिरूपदृष्टफलस्य चोत्पत्तेः ।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तुं युज्यते। दृष्टफलकानामपि चण्डीपाठादिकर्मणामासङ्कल्पदिवसमारभ्यस्थायित्वेन फलोत्पत्तिदिवसपर्यन्तस्थायित्वाभावात्। कारणमन्तरेण कार्यानुत्पत्तेरवश्यमाफलोदयकालस्थायि तत्तत्कर्मजन्यमदृष्टाख्यं किमपि नित्यवस्तु कल्पनीयम्। अतस्तत्तत्कर्माण्यदृष्टप्रयोजनान्यदृष्टफलानि चेति गण्यन्ते। परिशेषेऽयमस्मत्सिद्धान्तो यद्यत् कर्माणि धर्मसाधनानि भवन्ति तत्सकलानि गौणादृष्टप्रयोजनानि, स्वर्गमोक्षादयश्च मुख्यादृष्टप्रयोजनस्वरूपा इति। ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासभेदेनावस्थितमाश्रमचतुष्टयं तावदस्माकं धर्मसाधनीभूतं भवति। तत्तदाश्रमस्थानामुपधानुपधे आदाय पापपुण्यनिर्णयो भवति। उपधा अशुद्धिः, अनुपधा च शुद्धिरित्यर्थः। यो हि यदा यदाश्रमी भवेत्तदानीमसौ स्वस्वाश्रमोचितबाह्याभ्यन्तरशुद्धिमादायान्ते स्वर्गादिसुखभोगं, तदुभयगताशुद्धिं चादाय नरकादिदुःखभोगं लप्स्यत एवेति बोध्यम्।

पु०—महोदया ! पूर्वोक्तबाह्याभ्यन्तरशुद्धिप्रकारः पुनः कीदृशः ?

पि०—वत्स ! शास्त्रोक्तरूपरसगन्धस्पर्शविशिष्टवस्तुजातं तावत्त्रिविधम्। प्रोक्षिताभ्युक्षितन्यायार्जितभेदात्। तत्र समन्त्रकजलसिक्तं प्रोक्षितम्, अमन्त्रकजलसिक्तमभ्युक्षितम्, यजनादिस्वस्वकर्मलब्धधनं च न्यायार्जितम्। ईदृशद्रव्यमेव शुद्धिद्रव्यम्। यथा—"हैमन्तिकशुक्लधान्येन हविष्यं कुर्यात्" "स्वादूनि मधुराणि च" इत्यादिशास्त्रादवगम्यते हैमन्तिकशुक्लधान्येन हविष्यं कुर्यात्स्वाभाविकमधुररससम्पन्नफलं च खादेदिति। सुगन्धपुष्पादिना विष्णुं, बिल्वपत्रादिना च शिवं पूजयेत्।

ब्राह्मणाय सुकोमलशय्यान्नवस्त्रादिदानं च कुर्यात्। इत्यादिशास्त्रोक्तद्रव्याणि मन्त्रजलप्रोक्षितानि शुद्धजलाभ्युक्षितानि वा चेत्तर्हि शुद्धानि भवन्ति, नान्यथा। एतदनङ्गीकारे शास्त्रगर्हितम्लेच्छान्नमद्याद्यशुचिद्रव्याणामपि शुचित्वापत्तेः। स्वाभाविकविशुद्धद्रव्याणामप्यशुचिद्रव्यान्तरमिलनेनाशुचित्वमायाति। यमनियमादिरहितपुरुषस्यासंयतपुरुषस्य वा शुचिभोजनादिकमपि नोपकारकमिति ज्ञेयम्।

पु०—महोदया! भवतु तर्हि, साम्प्रतं प्रोक्तयमनियमस्वरूपनिर्णये नानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्याप्रतिग्रहात्मको यमः, शौचसन्तोषतपस्याशास्त्राध्ययनेश्वरोद्देश्यकसर्वकर्मसमर्पणात्मको नियमश्चेति। तत्र कायमनोवाक्यैः परपीडनाभावोऽहिंसा, सत्यं याथार्थ्यम्, अस्तेयं चौर्यकर्माभावः, ब्रह्मचर्यं मैथुनराहित्यम्, अदृष्टार्थद्रव्यग्रहणं प्रतिग्रहः, शौचं पवित्रता, सन्तोषो धैर्यम्, तपस्या तपश्चरणम्, ब्रह्मचर्यादिनियमपालनपूर्वकं गुरुकुले वसन्नाङ्गादिशास्त्राध्ययनं शास्त्राध्ययनम्, फलाकाङ्क्षारहितस्य ईश्वरे सर्वकर्मफलसमर्पणं चरमार्थः। असंयतव्यक्तेः शुचिभोजनादिकमपि नाभ्युदयकारणमिति काणादा निगदन्ति। अभ्युदयपदेनात्रोन्नतिरेव किन्तु न मोक्षो वा स्वर्गं पारत्रिकमङ्गलम्। असंयमस्योन्नतिबाधाप्रदत्वात्। तथामयमाशयो यत्संयमस्यैकविधोन्नतावशुचिभोजनस्य चापरविधोन्नतौ कारणतेति। एकस्यैव पुरुषस्य संयतत्वे शुचिभोजित्वे च तदुन्नतिः सर्वतोभावेन भवत्येव नान्यथा। असंयतस्य शुचिभोजनप्रयुक्तोन्नतौ सत्यामपि तस्याशुचिभोजनजन्यानिष्टं नैव निवर्त्तते। तस्यैकांशेऽभ्युदयसद्भावसत्त्वेऽप्यपरांशेऽभ्युदयाभावसत्त्वात्। अशुचिद्रव्यभोजिनि समाधिपथाग्रसरत्वं न सम्भवति। तद्भोजनेन तस्य देहमनोविकृत्यालस्यप्रमादादि-

दोषसन्दर्शनात्। पवित्रद्रव्यभोजनेनाशिकचित्तशुद्धिर्घटते, तदुभयसत्त्वे त्वेकस्मिन्नेव जन्मनि स्वर्गादि मोक्षो वावश्यं घटिष्यते, नान्यथा। इच्छाप्रयुक्तशुचिभोजनयमनियममाना धर्मं प्रति, स्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगजन्यसुखज्ञानस्य सुखेच्छां प्रति, सुखेच्छायाश्च सुखसाधनस्नानभोजनादिप्रवृत्तिं प्रति कारणता। दुःखदुःखसाधनयो द्वेषे जाते सुखविरोधिदुःखेऽपि द्वेषो जायते। बहुकालविषयाभ्यासेन दृढतरसंस्कारः समुत्पद्यते, तत्संस्कारादेव सुखस्मरणात् सुखादिविषयिणीच्छा सञ्जायते, तदानीं दुःखस्मरणं प्रति विद्वेषोऽपि जायते। सुखस्वरूपस्य मनोहरत्वेन दुःखस्वरूपस्य च भयङ्करत्वेन जीवः सुखे लालायितो दुःखे च विद्विष्टो भवति। प्राणिमात्रस्य दुःखेऽनिच्छुकतया सुखेऽनुरागस्य दुःखे च द्वेषस्योत्पत्तेः स्वाभाविकत्वात्।

पु०—महोदया! भवतु तर्हि, साम्प्रतं प्रोक्तधर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्युत्पत्तिप्रकार उपवर्णनीयः।

पि०—वत्स! समुत्पन्नाया स्वर्गादिसुखभोगेच्छाया यज्ञादौ, सुरतादिक्षणिकसुखभोगेच्छायां सुरतादिपापकर्मणि वा शत्रुतेच्छाया हिंसादिपापकर्मणि लोकः प्रवर्त्तते, नरकादिदुःखभोगे च विद्वेषवशेनाधर्मकार्येभ्यो निवर्त्तते। ऐहिकोपवासादिधर्मकार्ये सुखव्याघातदर्शनात्ततोऽपि निवर्त्तते। प्रवृत्तिनिवृत्ती तु जीवस्य प्रयत्नविशेषस्वरूपे। शास्त्रविहितकार्यानुष्ठानेन धर्मस्य, शास्त्रगर्हितकार्यानुष्ठानेन चाधर्मस्योत्पत्तिः। शुभाशुभफलारम्भकादृष्टविशेष एव प्रारब्धाख्ययाभिहितः। भोगमन्तरेण प्रारब्धक्षयः कथमपि न भवेत्। "न हि कर्माणि क्षीयन्ते कल्पकोटिशतैरपि। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ"मिति प्राचीनोक्तेः।

पु०—महोदया! भवतु तर्हि, निगद्यतां तावदिदानीमत्र कृपया जीवस्य मोक्षावाप्तिः कथं भवेत् इति।

पि०—वत्स ! श्रवणमननिदिध्यासनादिकर्मभि पदार्थतत्त्वज्ञान-पुर सरात्मतत्त्वज्ञानलाभेन क्रमशो मोक्षमुपलभते जीव । तत्र श्रवण नामात्मस्वरूपज्ञानार्थं पदार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकगुरुमुखादुपनिषदाद्याध्यात्मिक-शास्त्रार्थावगति । मनन विचारमूलकानुमितिद्वारोपनिषदाद्याध्यात्मिक-शास्त्रार्थज्ञानदृढतासम्पादनम् । निदिध्यासन च पूर्वोक्तश्रवणमननाभ्या नि सन्दिग्धाकारेणावगतात्मनो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे सस्थापितान्त -करणपुरुषस्य सदात्मनित्यज्ञानानन्दस्वरूपावधारणविषये 'एकाकारवृत्ति-प्रवाह ', एकाग्रता वा । एतान्यवात्मस्वरूपनिर्णायकानि भवन्ति । एतत्पथप्रसरपुरुषस्य देहादिष्व क्रमश 'अह'मित्याकारकाज्ञानादिविनाशे-नाहमितिज्ञानमूलकदुखादिप्रवृत्तेर्दु खादिविद्वेषस्य च विनाशेनात्मसाक्षात्-कारात् पुनर्धर्माधर्मोत्पत्तिर्न सम्भवति । तदानीम् 'अह'मित्याकारकज्ञाना-भावेन सदैव पूर्वसञ्चितधर्माधर्मयो भृष्टबीजवद्विफलतया नूतनधर्मा-धर्मानुत्पत्ते । ईदृशदु खाभाव चरमदु खनिवृत्तिर्मोक्षो वेति निगदन्ति ।

पु०—महोदया ! तिष्ठतु तर्हि, साम्प्रत गुणान्तर्गत सस्कारस्वरूप-निर्णयेनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स !, 'सामान्यगुणात्मविशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्य-जातिमत्त्व संस्कारत्व'मिति सस्कारलक्षणम् । सामान्यगुणपदेनात्र वेगस्थितिस्थापकयोर्ग्रहणम् । आत्मविशेषगुणास्तावद्बुद्ध्यादिभावनान्ता नवैव । तथा सत्येतदुभयविधगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यसंस्कारत्वरूपजातिमति संस्कारे सस्कारत्वरूपजातिस्तिष्ठतीति तादृशजातिमान् सस्कार इति तल्लक्षणसमन्वय । केवल 'जातिमत्त्व सस्कारत्व'मित्युक्तौ घटादीनामपि जातिमत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिस्तद्वारणाय गुणत्वव्याप्यान्तविशेषणोपादान जाते । घटादेस्तादृशजातिमत्त्वाभावान्न तत्रातिव्याप्ति । संयोगादा-

वतिव्याप्तिवारणायात्मविशेषगुणोभयवृत्तिपदोपादानम्। संयोगादिगुणे साहशोभयविधगुणवृत्तिजातिमत्त्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः। ज्ञानाद्यात्मविशेषगुणेष्वतिव्याप्तेस्तद्वारणाय सामान्यपदोपादानम्। तेष्वात्मविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञानत्वादिरूपजातिमत्त्वदर्शनेनापि सामान्यगुणत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः। तथाविधसंस्कारस्तावत्त्रिविधः, वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्। तत्र द्वितीयादिपतनासमवायिकारणं वेगाख्यसंस्कारः। यत्संस्कारवशादाकृष्टशाखादिपरित्यागेन तच्छाखादीनां पुनर्गमनपूर्वकं स्वस्वशाखावस्थितिर्घटते तत्संस्कार एव स्थितिस्थापकसंस्कारः। स चाकृष्टशाखादिनिष्ठोऽतीन्द्रियश्च। अस्य यत्किमपि स्पन्दनं प्रति कारणता तिष्ठति। उत्तमाकारेण प्रथममनुभूयमाने यस्मिन् कस्मिन्नपि वस्तुनि यो हि संस्कारस्तदनुभवादेवात्मन्यस्तिष्ठति तत्संस्कार एव भावनाख्यसंस्कारः। स चात्मनिष्ठः। अस्य स्मृतिप्रत्यभिज्ञात्मकोभयज्ञानजनकत्वमपि। तत्संस्कारमन्तरेण तदुभयज्ञानानुत्पत्तेः। न चाय संस्कारोऽपलपितव्यः। पूर्वानुभूतवस्तुविषयकस्मरणप्रत्यभिज्ञयोः केनापि व्यापारेण विनानुत्पत्त्या तदुभयप्रकारज्ञानं प्रति भावनाख्यसंस्कारस्यैव व्यापारत्वाङ्गीकारात्। यो हि यत्र व्यापारस्तत्र तद्व्यापाराभावसत्त्वे तदुत्पत्तौ तस्य कारणत्वं न सम्भवति। 'चक्षुषा घटं पश्यामी'त्यादिस्थले चक्षुषि चक्षुर्घटोभयसंयोगात्मकव्यापारासत्त्वे यथा घटप्रत्यक्षं प्रति चक्षुषः कारणता न सम्भवति, तथा यद्यद्वस्तुविषयकस्मरणं यद्यद्वस्तुविषयकप्रत्यभिज्ञा वा भवेत्तत्तद्वस्त्वभावसत्त्वेऽप्यनुभवसमयादारभ्य तत्तद्वस्तुजन्यतत्तत्कार्यसमकालीनात्मस्वरूपः कश्चिदेको धर्म आसीद्येन तादृशज्ञानं समुत्पद्यत इति कल्प्यते। तादृशकल्पितधर्म एव भावनाख्यसंस्कारः। पूर्वोक्तवेगाख्यसंस्कारोऽपि द्विविधः; कर्मवेगजवेगभेदात्। तत्र शरीरनोदनजन्य-

वेगात्मक कर्म कर्मजनेगाख्यसस्कारो, वेगविशिष्टकपालादिवेगजन्यघटादिवेगश्च वेगजवेगाख्यसस्कार । नोदन कम्पनमित्यर्थ स च वग पृथिवीजलतेजोवायुमनोमात्रवृत्ति , स्थितिस्थापकसस्कारस्तु कटादिपृथिवीमात्रवृत्ति ।

पु०—महोदया ! तिष्ठतु तर्हि, साम्प्रतमत्र विविदिषामि यत्साधारणेषु विशेषेषु च गुणेषु किमात्मकद्रव्ये कति ? किमात्मकाश्च ? गुणास्तिष्ठन्तीति ।

पि०—वत्स ! रूपरसगन्धस्पर्शसख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वगुरुत्ववेगाख्या साधारणगुणाश्चतुर्दश, रूपरसगन्धस्पर्शाश्च विशेषगुणाश्चत्वार पृथिव्याम् , गन्धेतरावशिष्टपृथिवीनिष्ठत्रयोदशगुणै सह स्नेहो मिलित्वा चतुर्दश साधारणगुणा रूपरसस्पर्शस्नेहसासिद्धिकद्रवा पञ्च विशेषगुणाश्च जले, रूपस्पर्शसख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्ववेगा एकादश साधारणगुणा द्वौ च रूपस्पर्शात्मकविशेषगुणौ तेजसि, स्पर्शसख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागपरत्वापरत्ववेगाख्यसस्कारा नव साधारणगुणा द्वौ च रूपस्पर्शात्मकविशेषगुणौ वायौ, सख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागशब्दा षट् साधारणगुणा एकश्च शब्दात्मकविशेषगुण आकाशे, सख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागा साधारणगुणा पञ्चैव कालदिशो , बुद्धिसुखदु खेच्छाद्वेषप्रयत्नसख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागभावनाख्यसस्कारधर्माधर्माख्याश्चतुर्दश साधारणगुणा बुद्धिसुखदु खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसस्कारात्मकाश्च नव विशेषगुणा आत्मनि, सख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागबुद्धीच्छाप्रयत्नाख्या अष्ट साधारणगुणास्त्रयश्च बुद्धीच्छाप्रयत्नाख्यविशेषगुणा परमात्मनि, सख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागपरत्वापरत्ववेगाख्यसंस्कारा अष्टावेव साधारणगुणाश्च मनस्येवावतिष्ठन्ते । "वायोर्नवैकादश

तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृता चतुर्दश। दिक्कालयो पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च"ति प्राचीनोक्तेः ।

इति गुणनिरूपणम् ॥

अथ कर्मनिरूपणम् ।

पु०—पितर ! भवतु तर्हि, साम्प्रत पूर्वोक्तकर्मस्वरूपनिरूपणेनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स ! 'युगपदेकाधिकद्रव्यावृत्तित्वे सति गुणशून्यत्वे सति सयोगिभिन्नत्वे च सति सयोगविभागासाधारणनिमित्तकारणत्व कर्मत्व'मिति कर्मलक्षणम् । अत्र प्रथमविशेषणमात्रोपादाने आकाशादावतिव्याप्तेस्तद्वारणाय द्वितीयविशेषणोपादानम् । गुणशून्यपदोपादानेन कुत्राप्यविद्यमानानामाकाशादिव्यापकद्रव्याणामेकाधिकद्रव्यावृत्तित्वेऽपि तेषा गुणवत्तया तच्छून्यत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः । यत्पदार्थे गुणो न तिष्ठति तमेव गुणशून्यो निर्गुणो वेति वदन्ति । रूपरसादिगुणानां युगपदेकाधिकद्रव्येष्वविद्यमानतया 'गुणे गुणो न तिष्ठती'ति नियममादाय तेषा च गुणशून्यत्वेन तेष्वतिव्याप्तेस्तद्वारणाय 'सयोगविभागासाधारणकारणत्व'मिति पदोपादानम् । तेषा सयोगादिकारणत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः । किमपि कारणान्तरमनपेक्ष्यैव यत्कारण भवति तदेवासाधारणकारणम् । अदृष्टेऽतिव्याप्तिवारणायासाधारणपदोपादानम् । तस्य सकलजन्यवस्तुमात्र प्रति कारणतया सयोगविभागौ प्रत्यपि कारणत्वसम्भवेन स्पन्दनात्मककर्माभावेन सयोगविभागाद्यसम्भवतया तत्र कारणान्तरसापेक्षत्वेन तस्यैवादृष्टस्यासाधारणकारणत्वाभावात्तत्र नातिव्याप्तिः । हस्तपुस्तकादावतिव्याप्तिवारणाय सयोगिभिन्नपदोपादानम् । संयोगात्मकगुणस्योभयपदार्थवृत्तित्वेन तत्र सयोगित्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।

घटादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यांशोपादानम्। तत्र तादृशकारणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। तच्च कर्म पञ्चविधम्। उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्। तत्र 'ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलासाधारणनिमित्तकारणव्यापारविशेष उत्क्षेपणम्। अधोदेशसंयोगानुकूलासाधारणनिमित्तकारणव्यापारविशेषोऽपक्षेपणम्। यस्य कस्यापि वस्तुनः शरीरादिसन्निकृष्टसंयोगापादकासाधारणनिमित्तकारणक्रियाविशेष एवाकुञ्चनम्। वक्रतापन्नवस्तुन ऋजुत्वापादकासाधारणनिमित्तकारणक्रियाविशेषः प्रसारणम्। उत्तरदेशसंयोगानुकूलासाधारणनिमित्तकारणक्रियाविशेषो गमनं चेति। उत्तरदेशः स्थानान्तरमित्यर्थः। भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यगमनानामपि गमनान्तर्गतत्वमेवेत्यवधेयम्। भ्रमणं घूर्णनं, रेचनं रुद्धवायुपरित्यागः, स्यन्दनं क्षरणम्, तिर्यग्गमनं च वक्रगतिरित्यर्थः।

इति कर्मनिरूपणम्॥

अथ सामान्यनिरूपणम्।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं सामान्यस्वरूपं निरूपणीयम्।

पि०—वत्स! "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यत्व"मिति सामान्यलक्षणम्। तत्रानेकसमवेतत्वं नामानेकपदार्थेषु समवायसम्बन्धेनार्थान्नित्यसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं, न तु समवायवत्त्वम्। सामान्यादौ कस्यापि वस्तुनः समवायसम्बन्धेनावृत्तेः। सामान्यं जातिरित्यर्थः। तच्चैकमनेकं द्वित्वादिसंख्याविशिष्टमपि। संयोगादिगुणानामपि समवायसम्बन्धेनानेकद्रव्यनिष्ठतया तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणाय नित्यपदोपादानम्। तेषामनित्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। गगनादिनित्यद्रव्यगतपरिमाणादीनां नित्यत्वेन समवायसम्बन्धवृत्तित्वेन च तत्रातिव्याप्तेस्तद्वारणायानेकपदोपादानम्। गगनादीनामेकत्वेन तद्गतपरिमाणादीनामप्येकस्थतयानेकत्वा-

भावान्न तत्रातिव्याप्ति । अत्यन्ताभावस्यानेकत्वेनानेकत्र विद्यमानत्वन्च तत्रातिव्याप्तस्तद्वारणाय समवेतपदोपादानम्। तस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव विद्यमानतया समवायसम्बन्धेन वृत्तित्वाभावान्न तत्रातिव्याप्ति । यथा द्रव्यत्वादिक नित्य सदनेकत्वविशिष्टद्रव्यादिपदार्थेषु समवायसम्बन्धेन विद्यमानतया जातिपदवाच्य भवति, तथा घटत्वपटत्वादयोऽपि जातिपदवाच्या भवन्ति। किन्तु व्यक्तेरभेदादीना षण्णा जातिबाधकत्वमवधेयम्। "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व सङ्करोऽथानवस्थिति । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रह" इति द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैरुक्तत्वात्। तत्रैकव्यक्तिकत्व भेदरहित व्यक्तिवृत्तित्वम्। यथा—गगनत्वकालत्वादय । तुल्यत्व तुल्यव्यक्तिवृत्तित्व समानव्यक्तिनिष्ठत्वमिति यावत्। अथवा स्वभिन्नजातिसमनियतत्व स्वभिन्नजातिसमानस्थानवृत्तित्वमित्यर्थ । यथा—घटत्वकलशत्वरूपजाति । एकपदार्थयोर्घटकलशयोस्तदुभयजातिवृत्ते । स्वपदेनात्र कलशत्व तद्भिन्नजाति घटत्व तस्य समानस्थानमात्रे घटे विद्यमाने कलशत्व स्वभिन्नजातिसमानस्थानवृत्तित्वसम्भवान्नास्य जातित्वम्। परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सत्येकाधिकरणवृत्तित्व सङ्करत्व'मिति सङ्करलक्षणम्। परस्परयोर्द्वयो पदार्थयोरत्यन्ताभावस्य यत्समानाधिकरण मर्थादेकाधिकरण तद्वृत्तित्व तत्र तयोरेकत्र समावेश स्थितिरित्यर्थ । यथा—भूतत्वमूर्तत्वरूपा जाति । क्षितिजलतेजोवाय्वाकाशात्मकपदार्थपञ्चकस्य भूतपदार्थत्वेन तत्र भूतत्व तिष्ठति, क्षितिजलतेजोवायुमनोरूपपदार्थपञ्चकस्य च मूर्त्तपदार्थत्वेन तत्र मूर्त्तत्व तिष्ठति। मूर्त्तत्व नाम न्यूनपरिमाणवत्त्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्व वा। गगने मूर्त्तत्वाभावभूतत्वे मनसि च भूतत्वाभावमूर्तत्वे तिष्ठत । मूर्तत्वस्य 'भूतत्व नास्ती त्याकारकात्यन्ताभाववति मनसि, भूतत्वस्य च 'मूर्तत्व नास्ती त्याकारकात्यन्ताभाव-

वत्याकाशे विद्यमानतया तदुभयधर्मे एकाधिकरणवृत्तित्वनिबन्धन सामानाधिकरण्य तिष्ठति। पुनश्च पृथिव्यप्तेजोवायुषु भूतत्वमूर्त्तत्वयोरुभयो विद्यमानत्वेन तदुभयधर्मे एकाधिकरणवृत्तित्वमपि तिष्ठति। सुतरा भूतत्वमूर्त्तत्वयो साङ्कर्यनिबन्धनजातिमत्त्व नैव सम्भवति। पुन-पुनराकाङ्क्षात्मकानवस्थादोषविशेष एवानवस्थिति। यथा जातौ जात्यन्तरानङ्गीकार, जातौ पुनर्जात्यन्तराङ्गीकारे तज्जातौ पुनर्जात्यन्तर तत्रापि पुनर्जात्यन्तरमित्थमाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावात्तत्रानवस्थादोषापत्त। रूपहानि स्वरूपहानि। यथा विशेषपदार्थे जात्यनङ्गीकार, स्वतो व्यावर्त्तकविशेषपदार्थे व्यावर्त्तकान्तरजातिपदार्थाङ्गीकारे तस्य स्वतो-व्यावर्त्तकतास्वरूपस्य हाने॰। व्यावर्त्तकत्व नाम परस्परभेदकत्वम्। असम्बन्धश्च प्रतियोगितानुयोगितासम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन समवायसम्बन्धा-भाव। अत्र प्रतियोगिपदेनाधेयोऽनुयोगिपदेन चाधारो ज्ञय। तत्र प्रतियोगिनि प्रतियोगितानुयोगिनि चानुयोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेषणाव-तिष्ठते। जातिस्तु समवायसम्बन्धनैव तिष्ठति न तु सम्बन्धान्तरेण। तेन समवायाभावयोर्नात्यनङ्गीकार। ताभ्या सह समवायसम्बन्धेन जातेरसम्बन्धात्। अत समवायत्वाभावत्वयोर्जातित्वाभाव। जातिस्तु द्रव्यगुणकर्मस्वेव समवायसम्बन्धेन तिष्ठति। तच्च सामान्य द्विविधम्। परापरभेदात्। तत्र यत्सामान्य बहुदेशे तिष्ठति तत्परसामान्य परजातिर्वा, यच्च सामान्यमल्पदेशे तिष्ठति तदपरसामान्यमपरजातिर्वा। परजातिस्तु सत्ताख्ययाप्यभिहिता भवति। सा च सत्ता द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्ति। सत्ताया द्रव्यादित्रयेषु, द्रव्यत्वस्य क्षित्यादिनवद्रव्यमात्रे, गुणत्वस्य रूपादिचतु र्विंशतिगुणेषु, कर्मत्वस्य चोत्क्षेपणादिकर्मपञ्चकमात्रे विद्यमानत्वेनैषा प्रत्येक सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वनिबन्धनव्याप्यजातित्वमपरजातित्व वा

बोध्यम्। द्रव्यत्वादिजातीनामपि घटत्वादिजात्यपेक्षया परजातित्वम्। द्रव्यत्वस्य नवद्रव्येषु, घटत्वस्य च घटमात्रे, गुणत्वस्य चतुर्विंशतिगुणेषु रूपत्वस्य रूपमात्रे, कर्मत्वस्य कर्मपञ्चके उत्क्षेपणत्वस्य चोत्क्षेपणमात्रे विद्यमानत्वेन घटत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वात्। सामान्यविशेषभावमादायैव पूर्वोक्तजातिविभागो न कृत, किन्तु क्वचित्सर्वजातिव्यापकत्वेन क्वचिच्च तद्भिन्नजातित्वरूपेणैव कृत। एतद्विभागमध्ये इत्थं बोद्धव्यं यत्केवलसत्ता सर्वजातिव्यापिका परा जातिर्वा तद्भिन्नसकलजातिरपरा, विशेषसामान्यं वा। द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वरूपजाति सत्ताभिन्नेति। परजातिं सामान्यजातिं वा साधारणजातिरपरजातिं विशेषजातिरिति वदन्ति। यथा प्राणित्वं साधारणजातिर्मनुष्यत्वपशुत्वादयश्च विशेषजातिरिति ज्ञेयम्।

पु०—पितः! विविदिषाम्यत्र सत्ताजातिविषयेऽस्या कश्चिद्विशेषभावोऽस्ति? न वेति।

पि०—वत्स! सत्ताया आपेक्षिकविशेषभावो नास्तीति तां सामान्यजातिं परा जातिर्वेति वदन्ति। नेयं जातिरपलपितव्या। वक्ष्यमाणविभागासम्भवात्। तथाहि कस्यचिद्वस्तुनो विभागकाले विभज्यमानवस्तुविभागो तद्गतासाधारणधर्म्मेणैव भवति, न तु केनचित्सामान्यधर्म्मेण। सकलजात्यधिकदेशवृत्तित्वमेव सत्ताया असाधारणधर्म्मं। यथा पण्डितमूर्खभेदेन द्विविधो मनुष्य इति विभागकाले पण्डितमूर्खयोर्विभाग पण्डितगतासाधारणधर्म्मपण्डितत्वेन मूर्खगतासाधारणधर्म्ममूर्खत्वेनैव च भवति, न तु तदुभयगतसाधारणधर्म्ममनुष्यत्वेन। किं वा पण्डितत्वं मूर्खत्वं वा मूर्खस्य पण्डितत्वमसाधारणधर्म्मौ न भवतीति तदुभयगतासाधारणधर्म्मपण्डितत्वमूर्खत्वे आदायैव तदुभयोर्विभाग-

सम्भवति न तु मनुष्यत्वमादाय। तस्य पण्डितमूर्खोभयनिष्ठतया साधारणधर्मत्वेनासाधारणधर्मत्वाभावात्। विभज्यमानवस्तुगतधर्मान्तरेण सद्वाविद्यमानधर्म एवासाधारणधर्मो विद्यमानधर्मश्च साधारणधर्म। अस्या विशेषभावास्तित्व नाङ्गीक्रियते। सदस्तित्वस्वीकारे पूर्वोक्तदिशा तद्विभाजयितुमशक्यत्वात्। द्रव्यत्व गुणत्व कर्मत्वस्वरूपजातीना सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वेन तासामपरत्व क्षुद्रत्व वा सत्तायाश्च पृथिवीत्वादिसकलजात्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेन तस्या परत्व महत्त्व वा ज्ञेयम्।

पु०—पूज्यपादा ! सत्ताया पदार्थान्तरत्व मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। सत्सत्तयोरेकपदार्थत्वमङ्गीकृत्य तस्या सत्पदार्थभूतद्रव्यगुणकर्मस्वरूपत्वाङ्गीकारे किमप्यहाने। न च सत्सत्तयोर्विभिन्नपदार्थत्व सम्भवति। घटपटयो परस्परपृथक्त्वानुभववद् द्रव्य गुण कर्मभ्योऽपि तस्या पृथक्त्वानुभवापत्ते।

पि०—वत्स! न चैव वक्तु युज्यते। अतीतानागतवर्त्तमानकालीनघटपटादिसकलसाधारणपदार्थेषु 'सदि'त्यनुगतप्रतीतये सदव्यवहाराय च सत्पदार्थस्वीकारात्। अन्यथा वर्त्तमानकालीनघटपटादिपदार्थास्तित्वमादायैतद्घटादिषु 'सदि'तिव्यवहारवदतीतानागतघटादिपदार्थेषु तथाविधानुगतप्रतीतिस्तद्व्यवहारादयश्च न स्यु। 'सदि'त्याकारकप्रतीतिकालेऽतीतानागतकालीनघटादिपदार्थानामसत्त्वात्। कालसम्बन्धपर्यवसितास्तित्वस्य प्रत्येकघटादिरूपाश्रयभेदेन विभिन्नतया 'सदि'त्याकारकानुगतप्रतीतिस्तदव्यवहारो वा तथाविधास्तित्वावलम्बनेनैवोत्पद्यत इति सत्ताजाति स्वीक्रियते। न च सत्पदार्थद्रव्यादित्रयाणा सत्तापदार्थस्वरूपत्व वक्तव्यम्। "द्रव्य सदि'त्याकारकव्यवहारवद् 'द्रव्यमेव गुण' इत्याकारकव्यवहारापत्ते, सत्ताया अपि गुणोऽपृथगित्यङ्गीकारापत्तेश्च। अतो द्रव्यादिपदार्थत्रयभिन्ना

सत्तेति निर्णेयम्। द्रव्यादित्रयाणां सत्ताभिन्नपदार्थत्वेन यथा 'द्रव्यं न गुण' इति प्रतीतिस्तथा 'तत्सत्तापि ने'ति प्रतीतिरिति ज्ञेयम्।

पु०—महोदयाः! सत्तायाः सत्पदार्थद्रव्यादित्रयस्वरूपत्वं मया-ङ्गीकर्तव्यम्। एकस्या एव 'सदि'त्याकारकासाधारणसंज्ञाया द्रव्यादि-पदार्थत्रयस्य साधारणधर्मत्वेऽकस्या अपि सत्तायास्तत्साधारणधर्मत्वात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। तथात्वे द्रव्यादित्रयस्या-नेकत्ववत्सत्ताया अप्यनेकत्वापत्तेः। अनेकत्वविशिष्टद्रव्यादिपदार्थेष्वेक-त्वसंज्ञाया एकाकारज्ञानस्य च व्यवहारासम्भवेनैकत्वविशिष्टसत्ताया द्रव्यादिपदार्थत्रयभिन्नत्वमेव। सत्ताया गुणकर्मणोर्विद्यमानत्वेन गुण-वृत्तित्वकर्मवृत्तित्वरूपधर्मद्वयं तस्या एव साधारणधर्म', न तु द्रव्यादी-नाम्। वस्तुभेदमादायैव तद्गतधर्मवैषम्यदर्शनादेतद्धर्मवैषम्यमेव सत्तया सह द्रव्यादिपदार्थत्रयस्य वैषम्यं साधयतीति बोध्यम्। किञ्च सामान्य-जातिं परा जातिर्विशिष्टजातिं चापरा जातिरित्यपि वदन्ति। या च जातिः कस्याश्चिज्जातेरपेक्षया परा कस्याश्चिज्जातेरपेक्षया चापरा भवति सैव परापर-जातिः। तादृशजातिस्तु द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वस्वरूपव। सत्ताया द्रव्यादित्रयस्वरूपत्वाङ्गीकारे तत्र द्रव्यत्वादिजातीनामपि विद्यमानत्व-शङ्कया 'सत्तैव द्रव्यगुणकर्माणी'ति व्यवहार आपद्येत, किन्तु तादृशव्यव-हाराभावेन 'सत्ताया द्रव्यादिपृथक्पदार्थत्व'मिति निर्णेतव्यम्। तत्सत्त-योरसमानाकारानुभवस्तदुभयभेदप्रयुक्तो न भवति, किन्तु समवाय-सम्बन्धप्रयुक्त एव। किञ्च तत्सामान्यस्यानेकद्रव्यवत्त्वमप्यस्ति। अनेक-द्रव्यवत्त्वं चात्र द्रव्यभिन्नावृत्तित्वे सति सकलद्रव्यवृत्तित्वम्। द्रव्यत्व-स्यापि परापरजातित्वेनानेकद्रव्यवत्त्वम्। न चतावता द्रव्यत्वसत्तयो-रेकजातित्वमाशङ्कनीयम्। द्रव्यत्वस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वेन सत्तायाश्च

द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तितया तयोर्विभिन्नजातित्वात्। सत्तावद्गुणत्वकर्मत्वयोरपि पृथग्धर्मत्वमवधेयम्। तयोरनेकद्रव्यवत्त्वासम्भवात्।

पु०—पितः! द्रव्यत्वसत्तयोरतिरिक्तपदार्थत्वेऽपि द्रव्यद्रव्यत्वयोः पृथक्त्वमङ्गीकृत्य द्रव्यत्वस्यातिरिक्तजातित्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। तयोः पृथक्स्वरूपत्वानुभवात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। द्रव्यत्वस्य द्रव्यस्वरूपत्वाङ्गीकारे तत्रापि परापरजातिमत्त्वापत्तेः। द्रव्यपदार्थ एव द्रव्यत्वसत्ता-पृथिवीत्वादिपरापरजातयः सन्ति, न तु द्रव्यत्वे। द्रव्यत्वस्य स्वयं जातिपदार्थत्वेन तत्र तद्वृत्तित्वाङ्गीकारेऽनवस्थादोषापत्तेः। द्रव्यत्वं पृथिवी, पृथिव्येव द्रव्यत्वं वे'त्याकारकव्यवहारो नैव दृश्यते कुत्रापि। किन्तु 'पृथिव्येव द्रव्य'मिति व्यवहारः सर्वत्र। अतो द्रव्यद्रव्यत्वयोर्नैकपदार्थत्वम्। तस्य नापि गुणकर्मस्वरूपत्वमस्ति। एकस्यैव तस्य सदा सकलद्रव्येष्वविद्यमानत्वप्रसङ्गात्। यदि त्वया वक्तव्यं गुणत्वस्यापि सत्तास्वरूपत्वमस्त्विति। तस्य गुणमात्रवृत्तित्वात्। गुणमात्रवृत्तित्वं गुणभिन्नपदार्थावृत्तित्वे सति गुणवृत्तित्वम्। गुणमात्रवृत्तित्वं न द्रव्यगुणकर्मणां सत्ताया वा धर्मः, किन्तु गुणत्वस्यैव। द्रव्यादीनां सत्तायाश्च गुणत्ववैधर्म्यसंदर्शनेन गुणत्वसत्तयोः परस्परविभिन्नत्वात्।

यद्यत्र त्वया वक्तव्यं गुणगुणत्वयोर्विभिन्नाकारत्वानुभवात्तयोरेकत्वमङ्गीकर्त्तव्यमिति, तन्न। गुणेषु गुणत्वसत्तात्मकपरापरजातिद्वयाङ्गीकृतिवद्गुणत्वस्वरूपजातावपि तादृशपरापरजातिद्वयाङ्गीकारापत्तेः। नापि तस्य द्रव्यादिस्वरूपत्वम्। द्रव्यादौ परापरजातिमत्त्वदर्शनात्। न च कर्मत्वस्यापि सत्तास्वरूपत्वं वाच्यम्। तस्यापि कर्ममात्रवृत्तित्वात्। कर्ममात्रवृत्तित्वं नाम कर्मभिन्नपदार्थावृत्तित्वे सति कर्ममात्रवृत्तित्वम्।

कर्मत्वे सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वद्रव्यादित्रयसमवायादीनामविद्यमानत्वेन कर्मत्वेन सह सत्तादीनां कर्ममात्रवृत्तित्वरूपधर्ममादाय वैधर्म्यदर्शनात्तेषां परस्परभेदो वर्त्तत एव। किञ्चोत्क्षेपणत्वादिपरापरजातीनां कर्मवृत्तित्वेन कर्मत्वस्योपरि कस्याश्चिदपि परापरजातेरवृत्तितया च तस्य द्रव्यगुणकर्म-स्वरूपत्वमपि न सम्भवतीति ज्ञेयम्।

पु०—पितर ! प्रागुक्तं यद्भवद्भिः सत्ताया एकत्वं न द्रव्यादि-स्वरूपत्वमपीति, तन्मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। तस्या द्रव्यादित्रयवृत्तित्वेन द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वैरवच्छिन्नानां तिसृणां सत्तानां विभिन्नतया द्रव्यादि-पदार्थत्रयस्वरूपत्वे किमप्यहाने।

पि०—वत्स ! सत्ताया विभिन्नत्वं नैव सम्भवति। द्रव्यादि-पदार्थत्रये 'इदं सदि'त्याकारकज्ञानस्य व्यवहारस्य वा समानाकारेणैव परिलक्षितत्वात्, तत्र 'एकैव सत्ते'त्याकारकज्ञानस्य व्यवहारस्य वा सम्भवाच्च ज्ञानस्य व्यवहारस्य वा भेदो विषयभेदमन्तरेण नैव सम्भवतीति युक्तिबलेनैव सत्ताया एकत्वनिरूपणमभूत्। न चास्या युक्तेर्दुर्बलत्वं शक्यम्। अस्या अनेकत्वविषयकानुकूलयुक्त्यभावेनाबाधकयुक्तित्वाङ्गी-कारात्। यच्चात्र त्वया प्रष्टव्यं घटाद्यनित्यपदार्थवृत्तिजातेरपि नित्यत्वे तत्तत्पदार्थविनाशानन्तरं तदवस्थितिः क्वेति, तत्र ब्रूमः। महाप्रलयानङ्गी-कर्तॄणां नये तत्तज्जातीयापरापरपदार्थेषु तदङ्गीकर्तॄणां च नये काल एव स्थास्यति। जन्यवस्तुमात्रं प्रति कालस्यैव कारणत्वाङ्गीकारात्। पुनः सृष्टिदशायां 'आकृतिग्रहणा जाति'रिति नियमेन पुनस्तदवस्थानाच्च।

पु०—मान्या ! तिष्ठत्वत्र सामान्यविषयकविचारः, साम्प्रतं पूर्वो-क्तविशेषपदार्थस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्य।

पि०—वत्स ! निःसामान्यत्वे सत्युभयासमवेतत्वे सति समवेतत्वं

विशेषत्व'मिति विशेषलक्षणम्। यो हि पदार्थः सामान्यशून्यो भूत्वो-भयोः पदार्थयोः युगपत्समवायसम्बन्धेनाविद्यमान सन् स्वतो व्यावर्तक-रूपेण निरवयवपरमाण्वादिद्रव्यव्यावृत्त्यर्थं तत्तद्द्रव्येषु समवायसम्बन्धेनैव तिष्ठति, तादृशपदार्थ एव विशेषपदार्थ इत्यर्थः। स च तादृशद्रव्यपर-माण्वादीनां परस्परभेदक एव। उभयासमवेतगगनपरिमाणादावतिव्याप्ति-वारणाय निःसामान्यपदोपादानम्। तेषु सामान्यस्य विद्यमानतया सामान्यशून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। सामान्येऽतिव्याप्तिवारणायोभया-समवेतत्वपदोपादानम्। सामान्यस्योभयपदार्थे समवायसम्बन्धेन विद्य-मानतयोभयासमवेतत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः। गगनत्वादावतिव्याप्तिवार-णाय समवेतत्वपदोपादानम्। तस्य स्वरूपसम्बन्धेन विद्यमानत्वेऽपि समवायसम्बन्धेनाविद्यमानतया न तत्रातिव्याप्तिः। स्वरूपसम्बन्धस्तु स्वात्मकसम्बन्ध एव। निरवयवानां पार्थिवपरमाणूनां समत्वेऽपि जलीयपरमाणुभिः सह तेषां वैजात्यमस्त्येव। तदुभयपरमाणुगतभेद-सत्त्वेन तदारब्धपृथिवीजलस्वरूपयोर्वैजात्योपलब्धेः। यदत्र त्वया पृच्छ्येत पार्थिवपरमाणुसमूहस्य समत्वे तादृशसमानपरमाणुभ्यो विविधा-कारगुणक्रियाविशिष्टधान्यमुद्गनारिकेलपनसादिपदार्थोत्पत्तिः कुतः सम्प-द्यते? तुल्यानामेव पार्थिवपरमाणूनां तत्सकलपदार्थान् प्रत्यविशेषकार-णत्वे कुतो वा विचित्रगुणक्रियादिविशिष्टविभिन्नपदार्थाः समुत्पद्यन्ते? कुतो वैकस्मादेव वृक्षादेकविधपरमाणुसमुत्पन्नानां बहूनां फलानामाकृत्या यथावदेकविधत्वं न घटते? कुतो वा तेषु रूपरसगन्धादिगुणगतभेदः परिलक्ष्यत इति। अत्र ब्रूमः—पार्थिवादिपरमाणुषु यथास्वं पृथिवीत्वा-द्यतिरिक्तायाः कस्याश्चिदप्यवान्तरजातेः समवायस्यानभ्युपगमेऽपि तादृश-परमाणुभ्य एव विचित्राणि द्रव्याण्यारभ्यमाणानि दृश्यन्ते। नह्यत्र किमप्य-

समञ्जसम्। आकृतेर्जातिलिङ्गत्वाद्दवयवसन्निवेशरूपायास्तस्या भेदसत्त्वेन सदभिव्यङ्ग्याना द्रव्यगतानामवान्तरजातीनां भेदस्याप्यङ्गीकरणीयत्वम्। तथाच पार्थिवपरमाणुषु पृथिवीत्वादिरिक्तजातिसमवायाभावेऽपि तदारब्धकार्येष्ववान्तरनानाजातीयत्वमविरुद्धमेव। किञ्च तत्तत्परमाणुनिष्ठतत्तद्विशेषेण तत्तत्परमाणौ परमाण्वन्तराद्व्यावृत्तिसम्भवेऽपि पार्थिवपरमाणुषु बहुषु प्राक्तनपाकानुसारं विविधपाकजविशेषाणामप्यनुवृत्तिदर्शनात्तादृशपाकजविशेषानुविधायिन्येव विचित्रा सृष्टिप्रक्रिया व्याख्येया। अत उभयोराम्रपनसयोः समानेऽपि परमाणुभिरारब्धत्वे पूर्वसर्गीयाम्रपाकजातसंस्कारानुविद्धपरमाणूना यथाम्रजनकत्वं तथा पनसपाकजविशेषवता परमाणूनामपि पनसोपादानत्वमिति रहस्यम्। एतेन प्राक्तनाम्रावयवभूतेभ्य पार्थिवपरमाणुभ्य आम्रोत्पत्ति, पनसघटकावयवेभ्य परमाणुभ्यश्च पनसोत्पत्तिरिति सिद्धम्। इत्थं सर्वत्रावधेयम्। अनादौ खल्वस्मिन् संसारे न कस्यचिदपूर्वोपजनो नामेति न किमप्यत्रासङ्गतम्। वस्तुतस्तु परमाणूना सस्थानभेदेनैव मुख्यतया तत्तत्कार्येषु गुणक्रियादिवैचित्र्यमप्युपपादनीयम्। ये खलु विशेषा मुद्गारम्भकपरमाणुषु तिष्ठन्ति, न ते धान्याद्यारम्भकपरमाणुष्ववतिष्ठन्ते, ये च पुनर्धान्याद्यारम्भकपरमाणुषु सन्ति ते न मुद्गारम्भकपरमाणुष्विति बोध्यम्। एतद्विशेषपदार्थस्वीकारादेवास्य दर्शनस्य वैशेषिकदर्शनसंज्ञालाभ। अयं विशेषपदार्थो गौतमादिदार्शनिकैर्नाङ्गीक्रियते। अस्मन्मते विशेषशब्दाद् द्विविधोऽर्थ प्रतिभाति। तत्रैकैकपरमाणुमात्रवृत्ति पदार्थद्वयाव्यावृत्तिर्गुणभिन्ननित्यधर्म इति प्रथमपक्षार्थो द्वितीयपक्षार्थश्चापरजातिरूपार्थः। तस्य प्रथमपक्षार्थकरणे स्वतन्त्रपदार्थत्वं, द्वितीयपक्षार्थकरणे च सामान्यपदार्थान्तर्गतत्वम्। स चासङ्गत।

पु०—पितर ! भवतु तर्हि, साम्प्रतं समवायपदार्थनिरूपणेनानुग्राह्य ।

पि०—वत्स ! नित्यसम्बन्धत्व समवायत्वमिति समवायलक्षणम् । असौ अयुतसिद्धद्रव्यवृत्ति । यत्पदार्थद्वयमध्ये एकैकविनाशेनापरस्य विनाशोऽवश्य घटते तत्पदार्थद्वयमेवायुतसिद्धद्रव्यमिति निगदन्ति । अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतो र्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यत्सम्बन्धेन विद्यमानता घटते तत्सम्बन्ध एव समवायसम्बन्ध । स चैक एव । यदत्र केनचिदुक्तव्य समवायसम्बन्धस्वरूपाननुभवात्तस्य द्रव्यादिपदार्थस्वरूपत्वमस्त्विति, तन्न । द्रव्यादिभ्य सत्ताया पृथक् स्व निर्णययुक्स्यैव समवायस्यापि द्रव्यादिपृथक्पदार्थत्वनिर्णयात् । तथाहि "समवायो द्रव्य'मित्याकारकज्ञानं व्यवहारो वा नैव भवति । 'द्रव्य'मित्याकारके ज्ञाने व्यवहारे वा द्रव्यत्वसमवाययोर्विषयत्वभावात् । तज्ज्ञाने द्रव्य क्वचिद्विषयो भवेत्क्वचिद्वा विषयो न भवेत । तज ज्ञानस्य प्रमात्वे विषयो भवेदप्रमात्वे च विषयो न भवेत् । यथा 'अन्धकारो द्रव्य'मिति भ्रमात्मकज्ञानस्य विषयो द्रव्य न भवति । समवायस्य द्रव्यस्वरूपत्वे 'द्रव्य'मित्याकारकज्ञान भ्रमात्मकम् ? उत प्रमात्मकम् ? उभयविधज्ञाने द्रव्यद्रव्यत्वयोर्विषयत्वेन भ्रमप्रमाज्ञानयो किमपि वैलक्षण्याभावात् । यदत्र त्वया वक्तव्यं विशेष्यपदगतवैलक्षण्यमादायैव ज्ञानगतवैलक्षण्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति, तन्न । द्रव्यस्य ज्ञानविषयत्वाङ्गीकारे तस्य विशेष्यत्वसम्भवात् । तथाहि 'द्रव्य'मितिज्ञाने द्रव्य विशेष्यं, द्रव्यत्वं विशेषणं, समवायश्च सम्बन्ध । 'द्रव्य'मित्याकारकभ्रमज्ञाने तु द्रव्यत्व विशेषण सम्बन्ध समवायो, विशेष्यं च द्रव्यातिरिक्तपदार्थोऽपि भवेत् । समवायस्य द्रव्यस्वरूपत्वे तज्ज्ञानस्य विषयार्थं यद्यदुपयो-

गिद्रव्यं तत्सकलद्रव्यस्य विद्यमानताङ्गीकर्त्तव्या। तत्सकलसत्त्वेऽपि द्रव्यं ज्ञानविपर्यीभूत न भवति। समवायस्य तदभ्रमविपयीभूतत्वेऽपि द्रव्यस्य तद्भ्रमविपयत्ते कारणाभावात्। यत्र समवायः पृथक्पदार्थ एवेति निर्णीत भवति तत्र द्रव्यस्य विपयत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वोपस्थितिमूलक-भ्रमो भवितुं न पारयेत्। सुतरां समवायसम्बन्धो द्रव्यातिरिक्तपदार्थ एवेति बाध्यम्। नाप्यस्यानेकत्व सम्भवति। गौरवदोषापत्तेः। विशे-ष्यविशेषणभेदमन्तरेण समवायभेदमादाय ज्ञानवैलक्षण्यबोधाभावाच्च। गौतमीयास्तावत्समवायस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, वैशेषिका-स्त्वस्यातीन्द्रियत्वेनानुमेयत्वमिति वदन्ति।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, साम्प्रतं पूर्वोक्ताभावपदार्थनिर्णयेनानु-ग्राह्यः।

पि०—वत्स! भावपदार्थानामभाव एवाभावपदार्थ इति केचित्। तन्मतेऽसावेक एव। किञ्च 'द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वमभावत्व'मित्य-भावलक्षणम्। 'द्रव्यं न' 'गुणो ने'त्याद्याकारेण यत्र पदार्थषट्कस्यान्यो-न्याभावस्तिष्ठति स एवाभावपदार्थः। स च द्विविधः। संसर्गाभावा-न्योन्याभावभेदात्। तत्र 'अन्योन्याभावभिन्नत्वं संसर्गाभावत्वमि'ति संसर्गाभावलक्षणम्। एतदभावोऽपि त्रिविधः। प्रागभावप्रध्वंसाभावा-त्यन्ताभावभेदात्। तत्र 'कार्योत्पत्तिपूर्वकालावच्छेदेनानादित्वे सति सान्तत्वे च सत्यभावत्वं प्रागभावत्वमि'ति प्रागभावलक्षणम्। सादि-घटादिद्रव्यमात्रेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तपदोपादानम्। तेषां सान्तत्वेऽप्यनादित्वाभावात्तत्र नातिव्याप्तिः। परमाण्वादावतिव्याप्ति-वारणाय द्वितीयसत्यन्तपदोपादानम्। तेषामनादित्वेऽपि सान्तत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः। कार्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारण एवासाव-

भावस्तिष्ठति। घटरूपकार्योत्पत्ते प्राक घटसमवायिकारणकपालयोर्घटा-भावस्य वस्त्रादिरूपकार्योत्पत्तश्च प्राक वस्त्रसमवायिकारणसूत्रेषु घटाभावस्य सत्त्वात्। स्वपदेनात्र प्रागभावस्तत्प्रतियोगी घटादिस्तत्समवायिकारणं कपालादिस्तत्रैव प्रागभावस्तिष्ठतीति सदर्थ। घटादिकार्यनिर्माणानन्तरं कपालादिकारणगततत्तदभावो नश्यत्येव। "सादित्व सत्यनन्तत्व प्रध्वस-त्व"मिति प्रध्वसाभावलक्षणम्। सादिघटादिपदार्थेऽतिव्याप्तिवारणाया-नन्तत्वपदोपादानम्। तेषामनित्यत्वनानन्तत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्ति। आत्मादिनित्यपदार्थेष्वतिव्याप्तिवारणाय सादिपदोपादानम्। तथा नित्य-त्वेनानन्तत्वेऽपि सादित्वाभावान्न तत्रातिव्याप्ति। स चाभावो घटो ध्वस्त इत्यादिरूप। असौ घटादिध्वसरूपकार्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगि-घटादिसमवायिकारणकपालादावप्यवतिष्ठते। घटादिकार्यभङ्गाद्यनन्तरं कपालयोर्घटाभावस्य पटचीवरानन्तरं च तत्कारणसूत्रेषु पटाभावस्य पट प्रध्वसस्य चोत्पत्तेस्तत्रैव तत्सत्त्वाङ्गीकारात्। प्रागभावप्रध्वसाभावयोरनित्य-त्वमवधेयम्। 'नित्यससर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्व'मित्यत्यन्ताभावलक्षणम्। स च 'भूतले घटो नास्ती'त्यात्मक। न चास्य प्रागभावप्रध्वसाभावयो-रतिव्याप्ति। तयोरनित्यत्वात्। न च प्रथमोक्तप्रागभावोऽपलपितव्य। घटादिकार्योत्पत्त प्राक कपालादौ तदभावप्रत्यक्षात्। घटादिकार्योत्पत्ते प्राक घटाद्यस्तित्व नाङ्गीकर्तव्यम्। तदानीं तत्तन्निष्ठगुणक्रियादिप्रत्यक्ष-प्रसङ्गात्तेनैव जलानयनादिकार्यनिष्पत्तिप्रसङ्गाच्च। नापि प्रध्वसाभावो-ऽपलपितव्य। परिदृश्यमाणघटपटादौ यष्ट्याद्याघातादिना तत्तद्वस्तुन-श्चूर्णीभावादिदर्शनात्। सत्पदार्थभूतवादी सत्पदार्थासद्वस्त्वात्मकप्रध्वसस्य तदानीं तत्रानुभवात्। यदत्र वक्तव्यं प्रागभावप्रध्वसाभावौ घटादिकार्या-णामेकैकावस्थाविशेषावेवेति। तन्न। अवस्थाया कार्यधर्मत्वेन कार्य-

पि०—वत्स ! "तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्व"मित्यन्योन्याभावलक्षणम् । तादात्म्यसम्बन्धपदेन स्वस्मिन् स्ववृत्तिनियामकसम्बन्धो ज्ञेय । स्वस्मिन् निजस्योपरि स्वस्य निजस्य वृत्तिरवस्थानं तत्र यो नियामकसम्बन्धो निश्चितसम्बन्धोऽर्थात्स्वनिजस्योपरि स्वयं यत्सम्बन्धेन तिष्ठति सत्सम्बन्ध एव तादात्म्यसम्बन्ध । एतेन घटो घटे, पटः पटे, मनुष्यश्च मनुष्ये तादात्म्यसम्बन्धेन तिष्ठतीति 'घटः पटो न, मनुष्यो न गौ'श्चेत्याद्याकारेण घटभेदः पटे, मनुष्यभेदश्च गवि तिष्ठतीति तादृशाभाव एव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव इति लक्षणसमन्वय । अन्योन्याभावपदेन भेदो ज्ञेय । अन्योन्यस्मिन् परस्परेऽन्योन्यस्य परस्परस्याभावो भेदोऽन्योन्याभाव इति सम्पद्निरुक्ते । यथा घटः पटस्य भेद सदा तिष्ठति तथा पटे घटभेदोऽपि, ममगाभाव नैवं सम्भवति । घटादौ भूतलाभावे विद्यमानेऽपि भूतले घटादि कदाचित्सत्त्वसम्भवेन सदाभावाभावात् ।

रूपेण गृहीततया तत्तत्कार्यं प्रति दण्डादीनां कारणत्वेऽपि तद्गतदण्डत्वादिधर्माणां निष्प्रयोजनत्वेनान्यथासिद्धत्वात्। 'यत्कार्यं' प्रति यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकाभावेऽपि तत्कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकसम्भवोऽसौ द्वितीयान्यथासिद्धः। यथा घटादिकार्यं प्रति दण्डादिगतरूपादिकम्। घटादिकार्यनिष्पत्तौ तेषां स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकाभावेऽपि तद्गतरूपादिकारणीभूतदण्डादिकमादाय 'रूपादिविशिष्टदण्डादिकारणसत्त्वे घटादिकार्यसत्त्व'-मित्यन्वयेन 'तादृशदण्डादिकारणाभावे घटादिकार्याभाव' इति व्यतिरेकेण च तेषां तत्तत्कार्यपूर्ववृत्तित्वसम्भवात्। "यस्यान्यकार्यं प्रति प्रथमं पूर्ववृत्तित्वग्रहणानन्तरं पश्चात्तत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तत्कार्यं प्रति तदन्यथासिद्ध"मिति तृतीयान्यथासिद्धः। यथा घटादिकार्यं प्रत्याकाशं। 'शब्दसमवायिकारणत्वमाकाशत्व'मित्याकाशलक्षणानुसारेण तस्य शब्दं प्रति प्रथमं कारणत्वग्रहणानन्तरं पश्चात् घटादिकार्यं प्रति कारत्वाङ्गीकरणस्य निष्प्रयोजनत्वात्। कारणमात्रस्य कार्यमात्रं प्रति येन केनापि सम्बन्धेन नियतपूर्ववृत्तित्वस्य वक्तुं शक्यतयाकाशस्यापि घटादिकार्यनिष्पत्तौ कारणत्वाभ्युपेयत्वेऽप्यन्यथासिद्धत्वमेव। "यत्कार्यजनकं प्रति यस्य प्रथमं पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव पश्चात् पुनस्तस्य कार्यान्तरं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते असौ तत्कार्यान्तरं प्रत्यन्यथासिद्ध" इति चतुर्थान्यथासिद्धः। यथा घटादिकार्यं प्रति कुलालजनकादिः। तस्य कुलालादिजनकत्वरूपेण कुलालं प्रति प्रथमं कारणत्वाङ्गीकारानन्तरं परवात् पुनर्घटादिकार्यं प्रति तस्य कारणत्वाङ्गीकरणस्य निष्प्रयोजनत्वात्। नास्य कुलालादिस्वरूपेणान्यथासिद्धत्वम्। कुलालादिमात्रस्य घटादिकार्यनिष्पत्तौ कारणत्वाङ्गीकारात्। घटादिरित्यत्रादिपदेन पटादीनां कुलालादिरित्यत्रादिपदेन

च तन्तुवायादीनां ग्रहणम्। अवश्यक्लृप्तनियतावश्यकपूर्ववृत्तिपदार्थभिन्नयावत्पदार्थाश्च पञ्चमान्यथासिद्धाः। यथा घटादिकार्यनिष्पत्तौ रासभादयः। कार्योत्पत्तौ तेषां कदाचिद्घटनिर्माणकाले नियतपूर्ववृत्तित्वसम्भवेऽपि घटमात्रनिर्माणकाले नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात्। आदिपदेनात्र प्रत्यक्षं प्रत्यनेकद्रव्यत्वस्य ग्रहणम्। महत्त्वमन्तरेण प्रत्यक्षानुपपत्त्यात्रावश्यं महत्त्वं कल्पनीयम्। प्रत्यक्षात्प्राक् नियतपूर्ववृत्तिमहत्त्वमन्तरेण प्रत्यक्षासम्भवात्। अतः प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्याऽपि कारणता। न च महत्त्ववदनेकद्रव्यत्वस्यापि प्रत्यक्षकारणताङ्गीकर्त्तव्या। अनेकद्रव्यत्वकल्पनायां गौरवान्महत्त्वरूपजातेः कारणतावच्छेदकत्वाङ्गीकारे च लाघवात्। पूर्वोक्तपञ्चविधान्यथासिद्धेष्वन्तिमस्यैवावश्यकता नेतरेषाम्। तेनैवापरापरचतुर्विधानां चारितार्थ्यात्। यथा घटकार्योत्पत्तौ दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलालजनकानेकद्रव्यत्वरासभा अन्यथासिद्धास्तथापरापरकार्येष्वप्यन्यथासिद्धपदार्था अनुसन्धेयाः।

पु०—पितरः !—संक्षेपतः—प्रागुक्तद्रव्यादिपदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यप्रकारः साम्प्रतमत्र विस्तरेणोपवर्णनीयः।

पि०—वत्स ! द्रव्याणां समवायिकारणत्वं, गुणकर्मणामसमवायिकारणत्वं, परमाण्वाकाशादिनित्यपदार्थानामनाश्रितत्वं, क्षित्यादिनवद्रव्याणां द्रव्यत्वगुणवत्त्वे, क्षितिजलतेजोवायुमनसां परत्वापरत्वमूर्तत्वक्रियावत्त्ववेगवत्त्वानि, आकाशकालदिगात्मनां व्यापकत्वपरममहत्परिमाणवत्त्वे, क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम्नां भूतत्वं, क्षित्यप्तेजोमरुतां स्पर्शवत्त्वद्रव्यारम्भकत्वे, आकाशजीवात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं, पृथिवीजलतेजसां रूपवत्त्वद्रवत्ववत्त्वप्रत्यक्षविषयत्वानि, पृथिवीजलयोर्गुरुत्वरसवत्त्वे, पृथिवीतेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं, पृथिवीजलतेजो-

* वाय्वाकाशकालजीवात्मनां च विशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यम्। समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्मः। विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्मश्चेति फलितार्थः। आश्रितत्वं समवायादिसम्बन्धेन वृत्तित्वं, मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं क्षुद्रवृद्धन्यतरपरिमाणविशिष्टत्वमिति यावत्, अव्याप्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणैकदेशवृत्तित्वं, क्षणिकत्वं तृतीयक्षणविनाशित्वं, भूतत्वं च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः। अत्र यद्यत्पदार्थानां यद्धर्माः साधारणधर्माकारेणोक्तास्तद्धर्मा एव तदितरपदार्थानां वैधर्म्याणि विरुद्धधर्मा वेति ज्ञेयम्।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, निगद्यतां तावदिदानीमत्र कृपया, कया रीत्या क्षित्यादिद्रव्यचतुष्टयस्य द्रव्यारम्भकत्वं स्वीक्रियत इति।

पि०—वत्स! परिदृश्यमानस्यास्य जगत उपादानकारणासमवायिकारणयोः प्रदर्शनार्थं पदार्थमात्रस्य नित्यानित्यभेदेन द्विधाविभागः कृतः कणादमहर्षिणा। तत्र स्थूलद्रव्यमात्रस्योपादानकारणीभूतपरमाणुसमूहो नित्यस्तदितरसकलश्चानित्यः। क्षित्यप्तेजोवायूनामेव परमाणूनङ्गीकृत्य तेषामतीन्द्रियत्वेनेन्द्रियाग्राह्यत्वमन्त्यावयवत्वेनाविभाज्यत्वं, द्व्यणुकादिक्रमेण वृद्धवयवसमूहात्स्थूलपृथिव्यादिपदार्थोत्पत्तिदर्शनेन च कार्यानुमेयत्वमङ्गीकृतं तेन। तथाहि वायुवेगसन्ततचालितपरमाणुपुञ्ज ईश्वरेच्छया क्रमशः सम्मिलितः सन् द्व्यणुकादिक्रमेण मृत्पिण्डाद्याकारान् धत्ते। असौ परमाणुपुञ्जोऽस्मत्समीपेऽधऊर्द्ध्वं प्रदेशे निरन्तरं घूर्णन्नप्यस्मद्दृष्टिगोचरो न भवति, नाप्यस्माकमुपरि पतति। परमाणुसम्मेलनविषयकेश्वरप्रयत्नस्य फलोन्मुखीनत्वाभावे तत्तत्परमाणुसम्मेलनेन तेषां वृद्धाकारधारणाभावात्। स्थूलपृथिव्यादिकार्यद्वारैव नित्यपरमाणूनामीश्वरस्य चानुमानं भवति। येन केनापि कार्येणैव नित्यसत्पदार्थानुमानात्।

इत्थं जलीयादिपरमाणुष्वपि तत्तत्स्थूलद्रव्यारम्भकत्वं निर्णेतव्यम्। किञ्च परिदृश्यमानजलगतशुक्लरूपादिदर्शनेन जलीयपरमाणुषु शुक्लरूपादिकमप्यनुमेयम्।

पु०—पितर ! तथापि परमाणूना जगदारम्भकत्वं मया नाङ्गीकर्त्तव्यम्। बीजध्वंसादेवाङ्कुरादिकार्योत्पत्तिसदर्शनेनाभावस्यैव जगदारम्भकत्वाङ्गीकारे कार्यसिद्धेः।

पि०—वत्स ! बौद्धैकदेशिदार्शनिकमतानुसारेण यदुक्तं त्वया, तदसत्। नित्यसत्पदार्थस्य कारणत्वानङ्गीकारे कार्यस्य नित्यसत्पदार्थानुमापकत्वहाने। अभावपदार्थस्य जगत्कारणत्वं नैव सम्भवति। अभावस्वरूपे इतरविशेषत्वाभावयज्जगति स्वरूपत किमपीतरविशेषत्वानवस्थानप्रसङ्गात्। कपालध्वंसेन घटस्य, बीजध्वंसेन चाङ्कुरस्योत्पत्तिर्भवत्येव। पदार्थानामसत्त्वैवाभावपदार्थ। तत्र किमपीतरविशेषो नैव परिलक्ष्यते। यथा प्रथमं किमप्येकं निर्जनस्थानं गतवतो पश्चात्प्रस्थापृत्तयो पुरुषयोस्तत्र यत्तयोरसत्ताभावो वा तिष्ठति, तदुभयाभावस्य किमपि विशेषत्वाभावात्तत्र कार्यवैलक्षण्यं किमपि न दृश्यते। अस्मन्मते तु कार्यगतवैलक्षण्यं प्रति कारणगतवैलक्षण्यस्यैव कारणत्वम्। पृथिव्यादिकारणपरमाणुगतरूपरसादियावद्गुणानां स्थूलपृथिव्यादौ याथातथ्येन विद्यमानत्वदर्शनात्। आधुनिकवैज्ञानिकैर्वायोरपि गुरुत्वमङ्गीक्रियत इति यत्तद्वयं नाङ्गीकुर्मः। तत्र जलीयपरमाणुसंयोगस्य विद्यमानत्वेनैव तत्परमाणुपुञ्जगतगुरुत्वमादाय वायावपि गुरुत्वानुभवात्। वस्तुतस्तत्र गुरुत्वं नास्ति। पृथिवीजलयोरेव गुरुत्वगुणवत्त्वात्। अभावस्य शून्यस्य वा जगत्कारणत्वाङ्गीकरणमनुचितमेव। कारणगुणादेव कार्यगुणस्यावयववैचित्र्यादद्रव्यविचित्र्यस्य, जगत्कारणपरमाणुगतगुणभेदमादाय तत्कार्य-

स्थूलपृथिव्यादेर्विभिन्नद्रव्याणां चोत्पत्तेः। यद्यत्र वक्तव्यं प्रदर्शितकारणभूतसत्त्वेऽप्यभावस्यैव जगत्कारणत्वमङ्गीकर्त्तव्यमिति। तन्न। कार्यमात्रस्याकस्मिकत्वापत्तेः। तादृशाकस्मिकतायाः सर्वत्र समत्वेन मृत्पिण्डादेः सौवर्णकटककुण्डलादीनां, सुवर्णादेश्च पार्थिवघटपटादीनामुत्पत्तिप्रसङ्गात्। अत्र कारणपदेनोपादानकारणस्य कार्यपदेन चोपादेयकार्यस्य ग्रहणम्।

पु०—पितरः! तथापि परमाणूनामनित्यत्वेन तेषां जगत्कारणत्वमनङ्गीकृत्याभावस्य शून्यस्य वा जगत्कारणत्वं मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। अनित्यपदार्थस्य जगत्कारणत्वाङ्गीकारे तथाविधकारणानामपि कारणान्तरापेक्षासम्भवेनानवस्थादोषापत्तेः। अङ्कशास्त्रेऽविभाज्यपदार्थस्यांशासम्भवेन यत्राविभाज्यभागस्तत्रैव 'शून्य'मिति स्वीकारात्तादृशशून्यपदार्थस्यात्र जगत्कारणत्वाङ्गीकारे न कापि हानिरिति ज्ञेयम्।

पि०—वत्स! बौद्धमतानुसारेण यत्पूर्वपक्षीकृतं त्वया तदस्माभिर्नाङ्गीक्रियते। त्वदुक्तानवस्थाभियात्र विवेचकैरस्माभिः परमाणूनामेवाविभाज्यत्वनित्यत्वे स्वीकृत्य तेषामेव जगत्कारणत्वाङ्गीकारात्। शून्यस्यैव जगत्कारणत्वमिति बौद्धमतानुसारेण यदुक्तं त्वया तदसत्। असदर्थबोधकत्वेनासद्वस्तुभूतशून्यपदार्थस्य नित्यत्वाङ्गीकरणस्यात्र भ्रमत्वात्। शून्यमेवासत्पदार्थः। सद्वस्तुन एव निषेधः सम्भवति नासद्वस्तुनः। आकाशकुसुम-शशविषाणादीनामसत्पदार्थत्वेन यथा तेषां निषेधो न सम्भवति, तथा सद्वस्तुशून्यपदार्थस्यापि। शून्यात्मकासत्पदार्थात्परिदृश्यमानघटपटादियावत्पदार्थानामुत्पत्तिः कदाचित्कथंचनापि नैव सम्भवति। अतः परमाणूनामेव जगत्कारणत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। सद्वस्तुभ्यस्तेभ्य एव तथाविधसद्वस्तूत्पत्तिसम्भवात्। अङ्कविषये यदुद्दिङ्कितं त्वया

तदप्यसत्। द्रव्याणामुपादानोपादेयभावस्य शून्यपदार्थविभागस्य चैकत्वासम्भवात्। अङ्गदृष्टान्तेन परमाणुपदार्थालपनमयुक्तम्। तत्राङ्गेऽविभाज्यत्वं तिष्ठतु न तिष्ठतु वा, तस्मात्किमप्याकृतिविशिष्टपदार्थानुत्पत्ते। दार्ष्टान्तिकस्थले पृथिव्यादिपदार्थचतुष्टयस्याविभाज्यांशालपनमयुक्तम्। पर्वतसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणापत्ते। तदुभयपदार्थावयवानामानन्त्येन न तदपराप। किञ्च शून्यात्मकपदार्थाज्जगदुत्पत्तिस्वीकरणमयुक्तमेव। तदुत्पन्नवस्तुन किमपि वैचित्र्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्सर्वत्र सर्वविधकार्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। अत शून्यस्य नित्यत्व परमाणूनां चानित्यत्वमित्यङ्गीकरणमनुचितमित्यवधेयम्।

पु०—पूज्यपादा। यदुक्तं प्राग् भवद्भि परमाणूनां नित्यपदार्थत्वेन सत्पदार्थत्वेन च तेभ्य एव स्थूलपृथिव्याद्युत्पत्तिरिति, तत्राह विरचयिषामि 'कारणतयावद्धर्माणां कार्यमात्रनियतपूर्ववृत्तित्व'मिति नियमबलेनाप्रत्यक्षीभूतपरमाणूत्पन्नस्थूलपृथिव्यादिकार्याणामप्यप्रत्यक्षत्वं युक्तिसिद्धम्। अप्रत्यक्षीभूतपदार्थं एवासत्पदार्थं। तथा सति भवन्मतेऽप्रत्यक्षपरमाणूनां कारणत्वाङ्गीकृतिवद् बौद्धमतेऽप्यप्रत्यक्षशून्यपदार्थस्य जगत्कारणत्वाङ्गीकारे न कापि हानि। परमाणुशून्ययोरप्रत्यक्षत्वसाम्यादिति।

पि०—वत्स! प्रत्यक्षयोग्यत्वं तु न गुणपदार्थं, किन्तु धर्म एव। अस्माभि कार्येषु कारणगतसकलगुणानामस्तित्वमङ्गीक्रियते। कार्यकारणोभयगतभेदानुपलम्भापत्ते। किन्तु कतिपयाने कार्यकारणयोराकारगतभेददर्शनेन तयो कियन्मात्र परस्परभेदसत्त्वेऽपि न कापि हानि। किञ्च प्रत्यक्ष प्रति महत्त्वस्योद्भूतरूपस्य च कारणतेति साङ्गीक्रियतेऽस्माभि। अप्रत्यक्षीभूतपरमाणुशून्ययोरुभयोरकारणत्वापत्ते। एवं सम्भवति कथञ्चित् 'चाक्षुषं वस्त्वावयवाधिकावयविगतं भवति, तद्गुणाभावपरित्यागेनोद्भूत-

रूपादिगुणविशिष्टं सचक्षुरादीन्द्रियग्राह्यं 'भवति नान्यथे'ति नियमात्। नैव निरवयवानां परमाणूनां प्रत्यक्षयोग्यत्वं सम्भवति। महत्परिमाणो-द्भूतरूपाभ्यामन्तरेण कस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्षत्वाभावात्। नास्त्येवं परम्पर-साम्यं परमाणुशून्ययोः। द्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्पर्शमहत्परिमाणानामेव कारणत्वेनासत्पदार्थस्य शून्यस्योद्भूतरूपादिविशिष्टत्वासम्भवात्। यथान्ध-काराद्यावृतस्थलगतोद्भूतरूपादिविशिष्ट-घटपटादियावत्पदार्थानामप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्तत्स्थलेषु तत्तद्वस्तुसत्तास्वीकारस्तथा सत्पदार्थपरमाणूनां विद्यमानत्वेन तेषूद्भूतरूपादिगुणासत्त्वात्तत्प्रत्यक्षाभावेऽपि तदस्तित्वस्वीकार इति दिक्।

पु०--पितरः! परमाणूनां महत्परिमाणाभावमादायाप्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतरूपरसादिगुणानां प्रत्यक्षत्वं मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। 'आश्रयाप्रत्यक्षे तद्गतगुणानामप्यप्रत्यक्षत्व'मित्यत्र वायोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतस्पर्शस्य, लवणशर्करादिमिश्रितजलादिगततत्तद्द्रव्याप्रत्यक्षेऽपि तज्जलादिगतरसस्य, रक्तनीलपीतादिवर्णविशिष्टद्रव्यादिमिश्रितजलादौ तत्तद्द्रव्यसत्ताप्रत्यक्षाभावेऽपि तत्तद्रक्तादिवर्णमात्रस्य च प्रत्यक्षवत्परमाण्वात्मकाश्रयद्रव्यप्रत्यक्षाभावेऽपि तद्गतरूपरसादिप्रत्यक्षसम्भवात्।

पि०--वत्स! केषांचित्प्राचीनानां नये द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति महत्परि-माणोद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शानां कारणता, तत्परवर्त्तिग्रन्थकाराणां नये प्रत्यक्षं प्रति महत्परिमाणस्य सामान्यकारणता, चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्य, त्वाचप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतस्पर्शस्य च कारणतास्मन्मते च पृथिवीप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शयोः, पृथिवीतरद्रव्याणां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूत-रूपस्य, स्पार्शनप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतस्पर्शस्य च कारणताङ्गीकृतास्ति। तेन त्वदुक्तदिशा परमाणुगतरूपरसादिगुणानां प्रत्यक्षयोग्यत्वमस्मन्मते न सम्भवति। तथाहि रूपाद्याश्रयस्य महत्परिमाणविशिष्टत्वे रूपादीनां

चोद्भूतत्वे सत्प्रत्यक्षं भवति नान्यथा। उद्भूतत्वमेव रूपादीनां विशेष-धर्मः। तत्तु सकलरूपादौ नैव तिष्ठति। वायुः पुष्पादीनां क्षुद्रक्षुद्र कणिकामाहृत्य सौरभं वितरतीति दृष्टचरम्। नीरूपवस्तुनः पृथिव्यशत्वा-सम्भवनादवश्यं तत्कणिकासु रूपाद्यस्तित्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। किन्तु तद्गत रूपादीनां प्रत्यक्षं न भवतीति। अत्र मम—तथात्वे तद्गतगन्धस्यापि घ्राणजप्रत्यक्षं न स्यात्। अलक्तकादिमिश्रितजलेऽलक्तकादिपदार्थक्षुद्रा-शप्रत्यक्षेऽपि तेषां पार्थिवपदार्थत्वेन तद्गतरूपादिप्रत्यक्षं भवत्येव। किन्तु तत्रोद्भूतस्पर्शो नास्ति। पृथिव्याश्चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतस्पर्शस्यापि कारणताङ्गीकृतास्ति। चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतस्पर्शस्य कारणत्वमनङ्गी-कुर्वता नवे स्वल्पकालमकपार्थिवांशस्य जलेन सह मिश्रणेन तस्य जलाभि भूततया तत्प्रत्यक्षं नैव भवति। मिश्रणेन सति जलाभिभूते दुग्धे सदापि जलदुग्धयो पृथक्त्वाप्रत्यक्षवत्तेनाप्यभिभूतवस्तुनः पृथक् प्रत्यक्षत्वा भावात्। अतः परमाणुषु महत्परिमाणविशिष्टत्वाभावादेव तद्गतरूपादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षयोग्यत्वाद्यभावो न रूपाद्यभावप्रमादायेति निर्णयम्।

पु०—पितः! परमं महत्परिमाणविशिष्टद्रव्यस्यापि क्रियावत्त्व मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। 'एतद्दिकस्थवृक्षादयः कम्पन्ते' इत्याकारकज्ञान सदर्शनेनैतस्या एव दिशो वृक्षादिकम्पाद्याश्रयत्वानत्वात्।

पि०—वत्स! दिशां कम्पाद्याधयत्वमादाय क्रियावत्त्वं नाङ्गी-नीयम्। 'दक्षिणस्यां दिशः सुगन्धिर्वहती ति वाक्यात् 'दक्षिणा दिक् सुगन्धिविशिष्टे'त्याकारकशाब्दबोधस्याप्युचितत्वापत्तेः। दिशां सुगन्धि-विशिष्टत्वं कथमपि न सम्भवति। सुगन्धस्य पार्थिवपुष्पादिद्रव्यनिष्ठत्वेन तमद्रव्यधर्मत्वाङ्गीकारात्। अतः स्पन्दनात्मिका क्रिया न दिङ्निष्ठा, किन्तु वृक्षादिनिष्ठैव। तत्तद्दिक्षु कम्पनाद्यधिकरणज्ञानस्य दैशिकसम्बन्ध

मूलकत्वेन समवायसम्बन्धमूलकत्वाभावात्। क्रिया द्रव्येषु समवाय-सम्बन्धेनैव तिष्ठति, नान्येन केनाप्यपरसम्बन्धेन। दिशो द्रव्यत्वेऽपि तत्र कम्पनादिक्रिया न सम्भवति। तस्या व्यापकद्रव्यत्वात्।

पु०—पितर ! मास्तु वा क्रियावत्त्व दिश, किन्तु कालस्य क्रिया-वत्त्व मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। 'तत्काल एतत्काले वा मलयपवनो वाती' त्यादौ तत्कालस्यैतत्कालस्य वा गमनादिक्रियाकारणत्वेन तत्र तद्वत्त्व सम्भवात्।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु शक्यते। कालिकसम्बन्धेन काले स्पन्दनादिक्रियासम्भवेऽपि समवायसम्बन्धेनासम्भवतया तस्य व्याप कत्वेन च निष्क्रियत्वाङ्गीकारात्।

पु०—पितर ! तिष्ठतु तत्रैत्र, साम्प्रत विवदिषामि—यदुक्त प्राक् भवद्भि गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वं साधर्म्यमिति तन्मया नाङ्गीकर्त्त व्यम्। ज्ञानादिगुणानामसमवायिकारणत्वाभावेन तस्य तेष्वव्याप्ते।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु शक्यते। तत्रासमवायिकारणत्व पदस्य 'असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्व'मित्यर्थकरणेन तद्दोष-निरासात्। य कमप्यसमवायिकारणगुण धृत्वा तन्निष्ठसत्ताभिन्नगुणत्व-जाते सकलगुणेषु विद्यमानतया ज्ञानादिष्वपि तद्वृत्तेरिति लक्षण समन्वय।

पु०—पितर ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतमत्र मामकीनेय विपृच्छिषा जागर्ति, यत्पृथिव्यादिद्रव्यचतुष्टयस्यानित्याशे पार्थिवादिशरीराणामुत्पत्ति-प्रकार सक्षेपतो यदुक्त प्राक् तस्य विस्तृतिभावप्रकार पुन कीदृश इति।

पि०—वत्स ! शरीरोत्पत्तिमुपजीव्य कतिपयविषयास्तत्तत्स्थलेषु प्रद-र्शिता, साम्प्रतमत्रावशिष्टविषया प्रदर्श्यन्ते। यथात्राहुर्वैदान्तिन ते खलु

वक्ष्यमाणदिशा पञ्चमहाभूतानां पञ्चीकृतत्वं, भूतत्रयस्य त्रिवृत्कृतत्वं चाङ्गीकृत्य तत एव स्थूलद्रव्योत्पत्त्या तत्तद्भूतानामेव स्थूलद्रव्यसमवायिकारणत्वमङ्गीकुर्वन्ति। एतद्विषये पञ्चदश्यां विद्यारण्यस्वामिपादैरुक्तम्। "द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते" इति। अपञ्चीकृतानामभिश्रीकृतानां चाकाशाग्निवायुजलपृथिव्यात्मकपञ्चमहाभूतानां मध्यादेकैकमप्येकभूतं प्रथमं द्विधा विभज्य तत एकभागं निजार्थं संरक्ष्य पराद्धांशं पुनश्चतुर्धा विभज्य तत एकैकभागमपरापरभूतचतुष्टये विमिश्रयेत्। यथाकाशं द्विधा विभज्य निजार्थं संरक्षितेन स्वार्द्धांशेन सहाग्निवायुजलपृथिव्यात्मकापरापरभागचतुष्टयात्प्रत्येकैकैकांशमादाय सम्मेलनेनासौ पृथिवी यथा सम्पूर्णतामापद्यते, तथान्यान्यभूतानामपि पूर्णता निर्णेया। सकलभूतेषु स्वस्वार्द्धांशेऽपरापरभूतानामेकैकांशस्तिष्ठतीति ज्ञयम्। न चाकाशादिभूतेषु तदितरप्रत्येकभूतस्यैकैकांशविद्यमानतामादाय निजनिजसत्ताव्याघात शङ्कनीयः। तत्र प्रत्येकमपरापरभूतांशसत्त्वेऽपि स्वस्वांशाधिक्य सत्त्वात्। यस्मिन् भूते यदंशाधिक्यमस्ति तद्भूतं तदंशाधिक्येन तत्संज्ञां लभते। अस्मत्स्थूलशरीरमन्नमयकोष इति वेदान्तिनो निगदन्ति। अन्नमयकोषस्तु पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः समुत्पद्यते। तस्य कोषं यच्छरीरस्याच्छादकत्वेन कोषसंज्ञालाभः। यथा कोषकारकीटः कोषं निर्माय तत्कोषाच्छादितः सन् बहुक्लेशमनुभवति, तथाऽविद्यावशेन पञ्चकोषाच्छादितो जीवात्मा स्व-स्वरूपविस्मरणेन सांसारिकविविधक्लेशमनुभवति। स च कोषः पञ्चविधः। अन्नमय प्राणमय-मनोमय विज्ञान-मयानन्दमयभेदात्। तत्रान्नमयकोषस्तूक्त, लिङ्गशरीरमध्यगतरजोगुण-विकारभूतवाक्पाणिपादपायूपस्थात्मककर्मेन्द्रियपञ्चकेन सह प्राणादिनिर्मितं कोषं प्राणमयकोषः, सत्त्वगुणकार्यभूतचक्षुघ्राण

कर्मेन्द्रियात्मकज्ञानेन्द्रियपञ्चकेन सह रुशयात्मकमन सम्मेलनेन निर्मित कोषो मनोमयकोष । पूर्वोक्तज्ञानेन्द्रियपञ्चकेन सह निश्चयात्मकबुद्धिसम्मेलनेन निर्मित कोषो विज्ञानमयकोष , कारणशरीरभूताविद्यानिष्ठप्रीत्यामोदादिमिश्र सह मलिनसत्त्वगुणसम्मेलनेन निर्मित कोष आनन्दमयकोषश्चेति । जीवात्मा यदा यत्कोषाभिमानी भवत्तदानीं तत्कोषमयो भवति । तथाप्यसौ कोषपञ्चकात्पृथगेव । एकत्रीभूत प्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोषत्रयमेव लिङ्गशरीर सूक्ष्मशरीर वेति वदन्ति । प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिदशेन्द्रिययुक्तमपञ्चीकृतभूतसमुत्पन्न परलोकगमनशील तदेव लिङ्गशरीरं मोक्षपर्यन्तावस्थायि भवति । तच्च लिङ्गशरीर द्विविधम् । परापरभेदात् । तत्र हिरण्यगर्भस्य शरीर परलिङ्गशरीरमस्मदादीनां शरीरं चापरलिङ्गशरीरम् । हिरण्यगर्भलिङ्गशरीर महत्तत्त्व मदादिलिङ्गशरीर चाहङ्कारतत्त्वमिति वदन्ति । महत्तत्त्व तु साङ्ख्यमते प्रकृतिकार्यभूताहङ्कारादिकारणनिश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टतत्तदभेद । लिङ्गशरीरलक्षण त्वाह विद्यारण्यस्वामी पञ्चदश्याम् "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं योगसाधनम्"मिति ।

पु०—पितर ! वदान्तिनये भवदुक्तदिशा पञ्चीकरणप्रकारो मया नाङ्गीकर्त्तव्य । "तासां त्रिवृतमेकैका करवाणी"ति छान्दोग्योपनिषत्षष्ठप्रपाठकतृतीयखण्डतृतीयानुवाकात्मकश्रुत्या त्रिवृत्करणेनैव स्थूलशरीरोत्पत्त्यङ्गीकारात् । तासामग्निजलपृथिवीनामित्यर्थ । तथाहि प्रथममग्निं त्रिधा विभज्य ततो निजार्धमेकांश रक्षित्वापरापरांशद्वयं जलपृथिव्यो , जल त्रिधा विभज्य ततो निजार्धमेकांश रक्षित्वापरांशद्वयमग्निपृथिव्यो पृथिवीं च त्रिधा विभज्य ततो निजार्धमेकांशं रक्षित्वापरांशद्वयमग्निजलयोर्विमिश्रणेन प्रत्येकभूतस्य त्रिवृत्करण भवतीति बोध्यम् ।

टि०—वत्स! न चैतावता तत्र श्रुतिगतविरोधः शङ्कनीयः। "त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वा"दिति ग्रन्थांशेन सदानन्दयतिना तद्गतविरोधपरिहारात्। पूर्वोक्तपद्धतिः जगदुत्पत्तौ स्वीकर्त्तव्या। स्थूलशरीरेऽग्निजलपृथिवीनामंशत्रयं स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरभेदेन तिष्ठतीति छान्दोग्योपनिषदि परिदृश्यते। यथा—तत्राग्नेः स्थूलांशो मज्जा, सूक्ष्मांशोऽस्थि, सूक्ष्मतरांशश्च रेतः। जलस्य स्थूलांशो मूत्रम्, सूक्ष्मांशो रक्तम्, सूक्ष्मतरांशश्च प्राणः। पृथिव्याश्च स्थूलांशो मलः, सूक्ष्मांशो मांसम्, सूक्ष्मतरांशश्च मन इति। एतद्वेदान्तिमतं वयं नाङ्गीकुर्मः। प्रत्यक्षीभूतघटपटादिवस्तुभिः सहाप्रत्यक्षीभूताकाशकालादीनां परस्परसंयोगत्वात् प्रत्यक्षत्ववत्प्रत्यक्षीभूतपृथिव्यादिभिः सहाप्रत्यक्षीभूताकाशवायुमिश्रणात्वत्स्थूलशरीरस्याप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेर्द्वित्राधिकविजातीयवस्तुपरस्परसंमिश्रणात्मकपदार्थे एकजातीयरूपादिगुणावस्थानासम्भवाच्च। अवयवद्वयनिष्ठद्वित्रादिगुणैरवयविनि गुणोत्पत्तिर्न सम्भवति। विभिन्नावयवनिष्ठगुणसमुदायादेवावयविगुणोत्पत्तेः। इतरथा स्थूलवस्तूनां रूपादिगुणशून्यत्वमापतेत्। अवयविगुणान् प्रत्यवयवगुणानां कारणत्वेन विजातीयावयवद्वयनिष्ठगुणैः कस्याप्यन्यगुणस्यानुत्पत्तेः। तथा सति स्थूलद्रव्याणां त्रिवृत्कृतत्वं त्रिभूतात्मकत्वं चेति वक्तुं न पारयेत्। यथा संयोगाभावे अन्यवस्तूत्पत्तिः, संयोगनाशे च अन्यवस्तुविनाशो घटते, तथा शरीरेण सहोपादानकारणभिन्नभूतत्रयसंयोगास्वीकारे यज्जातीयपदार्थसंयोगेन घटकाद्यवयविनदव्यद्वारमुत्पद्यते तादृशपदार्थसंयोगस्वीकारः श्रेयानेव। पार्थिवशरीरेषु क्लेदतापवाय्वाकाशात्मकभूतचतुष्टयसम्बन्धसत्त्वेऽपि केवलपृथिव्या एव तस्योपादानकारणत्वेन समवायिकारणत्वेन वा तदितरसकलभूतानां च निमित्तकारणत्वेन तच्छरीरोत्पत्तौ पार्थिवपरमाण्वादिसंयोगस्यैव कारणत्व

मङ्गीकर्त्तव्यम्। तत्सयोगविनाशेनैव तच्छरीरविनाशात्। अत्र जलीयपरमाण्वादिसयोगस्य कारणत्व नाङ्गीकर्त्तव्यम्। पार्थिवशरीरं प्रति पृथिव्या एव समवायिकारणत्वेन तत्र गन्धकाठिन्यशीतलस्पर्श-विविधवर्णात्मकगुणाना विद्यमानत्वात्। तत्र क्लेदादीनां निमित्तकारण-गतगुणत्वमवधेयम्।

पु०—पितर ! पार्थिवादिशरीरं प्रति क्षित्यादिपञ्चमहाभूतानां समवायिकारणत्व मयाङ्गीकर्त्तव्यम्। तैरेव भूतैस्तत्तच्छरीरोत्पत्ते।

पि०—वत्स ! न चैव वक्तु शक्नोषि। तथात्वाङ्गीकारे विरुद्ध गुणसम्पन्नावयवनिचयघटितशरीराणा रूपादिशून्यत्वप्रसङ्गात्। अत कस्मिन्नपि शरीरे पञ्चमहाभूतानामुपादानकारणत्व न तिष्ठेत्। तत्त ज्जातीयशरीर प्रति तत्तन्मूलभूतस्यैव समवायिकारणत्वमुपादानकारणत्व वा तदितरापरापरभूताना च निमित्तकारणत्वमवधेयम्, इत्थ सकल *द्रव्येष्वप्यनुसन्धेयम्।*

पु०—पितर ! तर्ह्यत्र कृपया वक्तव्य किमात्मकेन्द्रियं प्रति कस्य भूतस्य द्रव्यस्य वोपादानकारणतेति।

पि०—वत्स ! घ्राणेन्द्रिय प्रति पृथिव्या एवोपादानकारणता नान्ये षाम्। 'निर्गन्धेन वस्तुना गन्धवद्वस्तु नैवारभ्यत' इति नियममाश्रित्य स्वेतरानभिभूतपार्थिवावयवैरेव घ्राणेन्द्रियस्यारब्धत्वाद्गन्धवत्वाच। गन्धप्रत्यक्ष प्रति घ्राणेन्द्रियस्यैव कारणता। 'बहिरिन्द्रियाणा स्वस्व-ग्राह्यसजातीयवस्तुगुणवत्त्व'मिति नियमात्। नास्येन्द्रियस्य पार्थिवत्व-मपलपितव्यम्। 'यदिन्द्रियस्य परकीयरूपादिप्रत्यक्षाहेतुत्वे सति गन्ध प्रत्यक्षहेतुत्व तदिन्द्रियस्यैव कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत्पार्थिवद्रव्यत्वा-ङ्गीकारात्। रसप्रत्यक्षकारणीभूतरसनेन्द्रिय प्रति जलस्यैवोपादानकार-

णत्वम्। यदिन्द्रियस्य परकीयरूपादिप्रत्यक्षाकारणत्वे सति रसप्रत्यक्षं प्रति कारणत्वं तस्यैव जलीयद्रव्यत्व'मित्यनुमानात्। यथा जले सक्तुगतस्याभिव्यञ्जकत्वस्यानुभवकारणत्वस्य वानुभवः। चक्षुरिन्द्रियं प्रति तेजस एवोपादानकारणत्वम्। यदिन्द्रियस्य परकीयस्पर्शादीनामनभिव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपमात्राभिव्यञ्जकत्वमस्ति तस्यैव तैजसद्रव्यत्व'मित्यनुमानात्। त्वगिन्द्रियं प्रति वायोरेवोपादानकारणत्वम्। 'यदिन्द्रियस्य रूपाद्यनभिव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शमात्रस्यैवाभिव्यञ्जकत्वं तस्यैव वायवीयद्रव्यत्व'मित्यनुमानात्। श्रोत्रेन्द्रियं प्रति कस्याप्युपादानकारणत्वं न सम्भवति। विशिष्टदृष्टोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशात्मकस्य तस्य नित्यद्रव्यत्वात्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेष्वन्यत्र स्थले यादृशा गन्धरसरूपस्पर्शशब्दास्तिष्ठन्ति तादृशा एव ते घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्कर्णेन्द्रियेष्वप्यवतिष्ठन्ते। घ्राणादीन्द्रियचतुष्टयं प्रति यथाक्रमं पृथिव्यादिचतुष्टयस्योपादानकारणत्वमन्यान्यद्रव्याणां च यथासम्भवनिमित्तकारणत्वमात्रमिति ज्ञेयम्।

पु०—पितरः! जीवस्यायोनिजशरीरं यदङ्गीकृतं प्राक् साम्प्रतं तदुत्पत्तिप्रकारोपवर्णनेनानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! पार्थिवशरीरस्यैव योनिजायोनिजोभयविधत्वं तदितरसकलविधशरीराणां त्वयोनिजत्वं, पापपुण्योभयमूलकत्वं चावधेयम्। जलीयाद्ययोनिजशरीराणां पुण्यजन्यत्वेऽपि वायवीयायोनिजशरीराणां पापपुण्योभयमूलकत्वमेव। तेषु वायुलोकगतशरीराणां पुण्यमूलकत्वं, पिशाचादिशरीराणां च पापमूलकत्वमवधेयम्। अयोनिजशरीरोत्पत्तिः कथमिति चेदुच्यते। असंख्यास्त्रसरेणुपरमाणुपुञ्जो देवमनुष्यपिशाचाद्युपयोगिपुण्यपापफलवशेन क्रमतोऽनुकूलवायुमभिमिलितः सद्ययोनिजशरीरमुत्पादयति।

तत्तच्छरीरेण सह सति मन सयुक्तात्मसम्बन्धे ते ते जीवास्तत्तच्छरीराणि स्वीकुर्वन्ति। देवशरीरोत्पत्तिस्तु—इतस्ततोविक्षिप्तपरमाणुपुञ्जोऽनुकूलवायुस्पन्देन परस्पर सयुज्यते। धर्मसम्पन्नात्ममना सह तत्परमाणुपुञ्जस्य तादृशसयोगलाभादेव तत्र तादृशस्पन्दन घटते, नान्यथा। तादृशात्मसयोगलाभस्पन्दितपरमाणुपुञ्जादेवानामयोनिजशरीर समुत्पद्यते। नारकिणामयोनिजशरीरस्य पापसम्पन्नात्मसयोगलाभस्पन्दितपरमाणुजन्यत्वमेव। मनुष्येष्वपि केषांचिदयोनिजशरीरमस्तीति प्रागुक्तमेव।

पु०—पितर! यदुक्त प्राक भवद्भिर्नवैव द्रव्याणीति। तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम्। मीमांसकै "तम खलु चल नील परापरविभागवत्। प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हती"त्यनेन अन्धकारस्य नवद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वाङ्गीकारात्। तथा हि नास्य क्षितित्व सम्भवति। गन्धवत्त्वाभावात्। नास्य जलतेजसोरन्तर्गतत्वम्। शीतोष्णस्पर्शवत्त्वाभावात्। नापि वाय्वाकाशकालदिगात्ममनस्स्वन्तर्गतत्वमस्य। तस्य नीलरूपवत्त्वात्तेषु च तदभावात्। यद्यत्र भवद्भिर्वक्तव्य जन्यद्रव्यमात्रस्यावयवादिक्रमेणोत्पत्तिविनाशदर्शनादन्धकारस्य च निरवयवत्वेन तथाविधोत्पत्त्यसम्भवात्तस्य नित्यद्रव्यान्तर्गतत्वमस्त्विति। तन्न। घटादिकार्यस्य कपालादिकारणसापेक्षत्ववद्रात्रौ शतशतालोकेषु निर्वापितेषु किमपि कारणनैरपेक्ष्येणैवासौ तत्क्षणात्समुत्पद्य तस्य सकलवस्त्वाच्छादकत्वदर्शनात्। किं चास्य गुणादिपदार्थान्तर्गतत्वमपि न दृश्यते। गुणोत्पत्तिमात्रेऽवयवगुणकर्ममन संयोगसापेक्षत्वदर्शनात्, कर्मोत्पत्तिमात्रे वेगगुरुत्वप्रयत्नसयोगाग्निगुणसापेक्षत्वसत्त्वात् रूपगतिविशिष्टत्वाच्च। अत पूर्वोक्तदिशोत्पत्तिवैषम्यदर्शनेन द्रव्यादिपृथक्त्वं रूपगत्युभयसन्दर्शनेन च न गुणाद्यन्तर्गतत्वमिति निश्चित्य तस्य कलृप्तपदार्थानन्तर्गतत्व स्वीकर्तव्यम्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं युज्यते। अन्धकाराभिलक्षितोत्पत्तिविनाशशीलरूपगमनादिधर्माणामस्वाभाविकत्वात्। अन्धकारानुभूयमानोत्पत्तिविनाशशीलरूपगमनादीनामालोकापसारणप्रसारणप्रयुक्तत्वेनालोकाभाव एवान्धकार इति सिद्धान्तः।

पु०—पितरः! तथापि भवदुक्तदिशा द्रव्यादयः सप्त एव पदार्था इति मया नाङ्गीकर्तव्यम्। वह्निसंयुक्तेन्धनादौ चन्द्रकान्तमणियोगेन दाहानुकूलवह्निगतशक्तिविनाशेन, तन्मणिनिरसनेन वा तदानीमेव सूर्यकान्तमणिसमवधानेन पुनस्तत्र दाहानुकूलशक्त्युत्पत्त्या च तादृशपदार्थाल्पनासम्भवात्।

पि०—वत्स! न चैवं वक्तुं शक्यते। सूर्यकान्तमण्यभावविशिष्टचन्द्रकान्तमणेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वेन सूर्यकान्तमण्यभावविशिष्टचन्द्रकान्तमण्यभावस्य कारणत्वाङ्गीकारेण चन्द्रकान्तमणेः सत्त्वासत्त्वाभ्यां दाहकार्यनिर्वाहेऽनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनायां निष्प्रयोजनत्वात्।

इति श्रीजगन्नाथदेवपुरोहितायुर्वेदोपाध्यायविद्याविनोद-पण्डित-
श्रीदामोदर-महापात्र-शास्त्रि-काव्य-मीमांसा-स्मृतितीर्थ-
विरचिते न्यायादर्शे प्रमेयपरिच्छेदः।

अथ प्रमाणपरिच्छेदः

—:०:—

पु०—पितरः! संक्षेपतः प्रत्यक्षस्योक्तत्वेनानुमानस्य स्वरूपमत्र विस्तरेण प्रतिपादनीयं कृपया।

पि०—वत्स! अनुमानविषये साध्यहेतुपक्षसपक्षविपक्षव्याप्तिज्ञान-पक्षतापरामर्शाः पूर्वोपकारिणो हेत्वाभासादयश्चापकारिणः। पक्षता-

हेत्वाभासातिरिक्तपदार्था प्राक् प्रदर्शिता एव। अत्र प्रथममनुमान तत पक्षता ततश्च हेत्वाभासान् निरूपयिष्याम । तत्रानुमान द्विविधम्। स्वार्थपरार्थानुमानभेदात्। तत्र स्वार्थानुमितिकारण स्वार्थानुमान परार्थानुमितिकारण च परार्थानुमानम्। व्याप्तिविशिष्टहेतो पक्षवृत्तित्व-निश्चयेनैव निश्चयात्मकानुमानं भवति। तत्र साध्यहेत्वोरेकाधिकरण-वृत्तित्वमेव व्याप्ति । हेतो पक्षे निश्चयेनावस्थिति परामर्श । अनुमितौ पक्षस्याद्देश्यत्वं साध्यस्य च विधेयत्वमवधेयम्। अवगतवस्तुनि यदि कस्यापि सन्दिग्धवस्त्वन्तरस्य ज्ञानापेक्षा तिष्टेत्तर्हि तदवगतवस्तुन एवो द्देश्यत्व तिष्ठति, तादृशसन्दिग्धवस्त्वन्तरस्य च विधेयत्वम्। 'साध्य-सन्देहाधिकरणत्व सति साध्यानुमित्युद्देश्यत्व पक्षत्व'मिति पक्षलक्षणम्। अनुमितरनुद्देश्येऽपि यत्र साध्यसन्देहस्तिष्ठति स पक्षसम । हेतो पक्षवृत्तित्वमेव पक्षधर्मता पक्षवृत्तिर्वा यदा हेतौ साध्यव्याप्ति पक्षधर्मतयोरु भयोरेव ज्ञान समुत्पद्यते तदा तज्ज्ञानमेव व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान वेति वदन्ति। तज्ज्ञान परामर्श इत्यपि वदन्ति। परामर्शस्यानुमितिचरमकारणत्वेन प्राय परामर्शानन्तरमे-वानुमितर्जायमानतया साधारणकारणतादृष्ट्या परामर्श एवानुमिति-कारणमिति' केचिन्निगदन्ति। अनुमानस्थले प्रथम धूमादिरूपहेतु-दर्शनानन्तर 'धूमो वह्निव्याप्य' इत्याकारकज्ञाने पूर्वानुभूतधूमादिहेतुभि सह वह्न्यादिसाध्यस्य व्याप्तिस्मरणानन्तरं हेतो 'वह्निव्याप्यधूमवानय पर्वत' इत्याकारकसाध्यव्याप्तिप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञाने जाते 'पर्वतो वह्निमा'-नित्याकारकानुमितिरुत्पद्यते। परामर्शात्प्रागपि व्याप्तिस्मरणस्यावश्यक-तयानुमितौ व्याप्तिज्ञान करणं, परामर्शश्च व्यापार । पूर्वोक्तव्याप्तिरपि द्विविधा। अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिभेदात्। तत्र 'यद्यत्स्थले हेतुस्तिष्ठति

तत्तत्स्थल एव साध्यस्तिष्ठती'त्याकारकव्याप्तिरेवान्वयव्याप्तिः। 'यत्तत्स्थले साध्यो न तिष्ठति तत्तत्स्थले हेतुरपि न तिष्ठती'त्याकारकव्याप्तिश्च व्यतिरेकव्याप्तिः। स्थूलत इदमेव वक्तव्यं यत् 'साध्यस्य हेतुना सह नियतसाहचर्यं वाऽव्यभिचरितसामानाधिकरण्य वा साध्याधिकरणे हेतोर्नियमेन विद्यमानत्वं व्याप्तित्व'मिति। सैव व्याप्तिः शास्त्रीयपरिभाषया 'अविनाभावनियम' 'अनौपाधिकसामानाधिकरण्य' वा नित्याख्यया व्यवह्रियते शास्त्रैरिति। साध्यहेत्वोरेकाधिकरणवृत्तित्वमेव तदुभयोः सामानाधिकरण्यं साहचर्यं वेति ज्ञेयम्, पक्ष एव पक्षता तिष्ठति। सैव पक्षता 'सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव पक्षते'त्यात्मिका। 'पर्वतादौ मे वह्न्यनुमितिर्जायता'मित्याकारकेच्छात्मिकैव सा। यत्र साध्यनिश्चयसिषाधयिषयोरुभयोर्विद्यमानत्वमस्ति, वा यत्र साध्यनिश्चयसिषाधयिषयोरुभयोरविद्यमानत्वमस्ति, किं वा यत्र सिषाधयिषास्ति साध्यनिश्चयो नास्ति सर्वत्र पक्षता तिष्ठति। किन्तु यत्र सिषाधयिषा नास्त्यथ च साध्यनिश्चयोऽस्ति अत्र पक्षता कथमपि न तिष्ठेत्। सिद्धिर्नाम साध्यनिश्चयः। अत्र सिषाधयिषाविरहो विशेषणं, सिद्धिश्च विशेष्यं, तदभावश्च पक्षतेत्यर्थः। तद्घटकविशिष्टाभावस्त्रिविधः। विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावो, विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावो, विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावश्चेति। तेषु यत्र स्थले सिद्धिसिषाधयिषयोरुभयोर्विद्यमानतास्ति तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्तिष्ठति। तत्र सिषाधयिषाविरहात्मकविशेषणस्याभावात्। यत्र सिद्धिसिषाधयिषयोरुभयोरविद्यमानता आस्ति तत्र विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्तिष्ठति। तत्र सिद्ध्यात्मकविशेष्यस्याभावात्। यत्र च सिषाधयिषास्ति किन्तु सिद्धिर्नास्ति तत्र विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्त, सिषाधयिषाविरहात्मकविशेषणस्य सिद्ध्यात्मक-

विशेष्यस्य चासत्त्वात्। अतस्तत्तत्स्थलेषु पूर्वोक्तत्रिविधाभावात्मकपक्षताया विद्यमानत्वेनानुमानं भवतीति निर्णेयम्। यथा पर्वतादौ यत्र कुत्रापि स्थले प्रथमं सिद्धेः साध्यनिश्चयस्य वा विद्यमानत्वेऽप्यनुमित्सोः पुरुषस्य यदि कदाचिदिच्छा जायते, वानुमित्सा नास्ति, वा सिद्ध्यभावो नास्ति, किम्वानुमित्सास्ति सिद्धिर्नास्ति, चेत्तर्हि तदानीं तत्रानुमितिर्भवत्येव। साध्यनिश्चयस्थलेऽनुमित्सासत्त्वेऽनुमितिर्भवति। तत्र साध्यनिश्चयसत्त्वेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यासत्त्वात्। पूर्वोक्तकारणकलापस्य स्वार्थपरार्थोभयविधानुमितिकारणत्वमवधेयम्। महानसादौ भूयोभूयो वह्निसाहचर्यसन्दर्शनेन 'धूमो वह्निकार्यतयासौ वह्निं त्यक्त्वा स्थातुं न पारये'दिति पर्यालोचनेन धूमे वह्निं निश्चिन्वन् पुरुषः कदाचिदरण्यमध्ये वह्निमनुसन्धित्सुः स्वयं पर्वते धूमं पश्यन् तस्य पूर्वानुभवबलेन 'धूमो वह्निव्याप्य' इत्याकारकव्याप्तिस्मरणानन्तरमेव 'पर्वतो वह्निमा'नित्याकारेणानुमिनोत्येव। यत्र पूर्वोक्तप्रकारेण धूमादिहेतुसन्दर्शनेन स्वानुमित्यनन्तरं परानुमित्यर्थं पञ्चावयवात्मकं वाक्यं न्यायं वा प्रयुनक्ति तत्रैव तादृशानुमानमेव परार्थानुमानम्। यथाक्रमं प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकमेव 'न्याय' इति वदन्ति। तादृशन्यायस्यैकैकं वाक्यमवयवः। तदुभयमेलनेन 'न्यायावयवो' भवति। न्यायावयवस्य क्रमभङ्गं न्यूनाधिक्यं वा 'न्यायाभास' इति निगदन्ति। पूर्वोक्तावयवस्तावत् पञ्चविधः। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात्। तत्र 'पर्वतो वह्निमा'नित्याकारेण पक्षे साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, 'धूमा'दित्याकारेण पक्षे हेतुनिर्देशो ज्ञापकोपन्यासो वा हेतुहेतुवाक्यं वा, 'यो यो वह्निमान् स स धूमवान् यथा महानस'मित्याकारेण व्याप्तिप्रदर्शनमेवोदाहरणम्, 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत' इत्याकारेण साध्यव्याप्यहेतोः पक्षधर्मताप्रदर्शनमेवोपनयः, 'तस्मादयं वह्निमा'नित्याकारेण पक्षे साध्यव्याप्यहेतुसत्त्वेन साध्यवत्त्वख्यापनं च निगमनमिति। निगमनमुपसंहार

इत्यर्थः । एतत्पञ्चावयवात्मकवाक्यानामाकाङ्क्षाबलेन क्रमिकोपन्यस्तेभ्यस्तद्वाक्येभ्य एव श्रोतुरेकविधमहावाक्यज्ञानमुदेति तज्ज्ञानेन च पर्वतादिपक्षे साध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुज्ञानात्मकालौकिकपरामर्शे जायमानेऽनायासेन तच्छ्रोतुः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यकानुमितिर्भवति । तामेव परार्थानुमितिरिति वदन्ति । तदनुमितौ तादृशलिङ्गपरामर्शस्यैव कारणत्वम् । तल्लिङ्गपरामर्श एव परार्थानुमानम् । व्याप्तिज्ञानकारणत्ववादिनयेऽपि पूर्वोक्तन्याये समुत्पन्ने महावाक्यार्थबोधे व्याप्तेरपि विषयतया तद्रूपव्यानुमितिं प्रति पूर्वोक्तमानसपरामर्शद्वारा व्याप्तेरेव कारणत्वमवधेयम् ।

पु०—पितरः ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतं हेतुगतभेदः कश्चिदस्ति चेत् कृपयात्र प्रदर्शनीयः ।

पि०—वत्स ! ओम्, असौ हेतुर्द्विविधः । सदसद्भेदात् । तदुभयलक्षणमस्य प्राक् प्रतिपादिततया साम्प्रतमत्र तद्गतभेदमात्रं प्रदर्श्यते । यथा—सद्धेतुस्तावत्क्वचित्क्वचित्स्थलेषु 'संयोग्येकसमवायी' 'एकार्थसमवायी' चेति संज्ञाद्वयं लभते । यस्मिन् हेतौ जन्यजनकभावाभावेऽपि संयोगाधीनव्याप्तिविशिष्टत्वेन साध्यानुमापकत्वं परिलक्ष्यते तादृशहेतुरेव संयोगिहेतुः । यथा—'शरीरं त्वग्विशिष्टं भवितुमर्हति, शरीरत्वा'दित्यत्र शरीरं पक्षः, त्वक् साध्यं, शरीरत्वं च हेतुः । अत्र शरीरेण सह त्वचः कार्यकारणभावाभावेऽपि तेन सह तस्या नियतसंयोगसत्त्वात्सा शरीरत्वव्यापिकैव भवति । तद्गतव्यापकतायाः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन तद्व्याप्तिरपि संयोगाधीनैव । यस्य हेतोर्व्याप्तिविशिष्टाकारेणानुमापकत्वं स हेतुः व्याप्तिः साध्यो वा समवायघटितश्चेत्तदसौ हेतुः समवायिहेतुः । तथासति साध्यव्यापकत्वांशेऽप्यव्याप्यत्वे यदि समवायसम्बन्धावच्छिन्ने स्यातां तर्ह्यसौ हेतुरेकार्थसमवायिहेतुः । यो हि हेतुर्विपक्षमनुपरितव्याप्ते-

व्यापकतया वा ज्ञानस्य विषयो भूत्वाऽनुमितिजनको भवति स विरोधि हेतु । फलतोऽव्याहतव्याप्ते पक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानस्य चानुमितिहेतुत्व भवति। यथा—'जलगतरूपं तदीयस्पर्शानुमापक भवितुमर्हति, शीत-स्पर्शवत्त्वा'दित्यत्र पक्षो जल, तदीयस्पर्शानुमापकत्व साध्य, शीतस्पर्शश्च हेतु । अत्र जलनिष्ठाभास्वरशुक्लरूपस्य तद्गतशीतस्पर्शानुमापकत्वेन स्पर्शानुमापकहेतुभूतरूपस्य चैकार्थसमवायितया रूपनिष्ठव्यापकत्वस्पर्शनिष्ठ व्याप्यत्वे उभे समवायसम्बन्धावच्छिन्न भवत । प्रोक्तशुक्लरूपस्य यावतीयशीतस्पर्शाधिकरणवृत्तित्वव्यापकतया 'गुणो द्रव्ये समवायसम्बन्धेनैव तिष्ठती'ति समवायसम्बन्ध एवात्र व्यापकतावच्छेदकसम्बन्ध । तत्र शीत स्पर्शस्य समवायसम्बन्धेन वृत्तितया तन्निष्ठव्याप्यतापि समवायसम्बन्धा-वच्छिन्ना। वस्तुतस्तु तत्र साध्यहेत्वो समवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वा देव तत्रैवैकसमवायिहेतुरित्यवगन्तव्यम्। व्याप्तिलक्षणे साध्यहेत्वो रेकाधिकरणवृत्तित्वमेकेनैव सम्बन्धेनोचितम्। विविधसम्बन्धवृत्तित्व स्वीकारेऽनेकत्र दोषसम्भवात्। तथा हि यत्र हेतु साध्याभाववति न विद्यतेऽथ च साध्याधिकरणे तिष्ठति तत्रैव साध्येन सह हेतोर्व्याप्तिरूप सम्बन्धस्तिष्ठति नान्यथा। 'वह्निमान् धूमा'दित्यादिसद्धेतुकानुमानस्थले ऽव्याप्ते । तत्र समवायसम्बन्धेन वह्निमान् घटावयवस्तदन्ये महानसादौ धूमस्य विद्यमानत्वेन साध्यवद्विस्थले हेतुसम्बन्धस्याघटनात्तत्र व्याप्ति लक्षणस्याव्याप्ति । अत्र साध्यहेत्वोर्वृत्तित्वमेकेनैव सम्बन्धेन स्वीकर्त्तव्यम्। तथा सति पर्वतादिपक्षे वह्निधूमात्मकसाध्यहेत्वो संयोगसम्बन्धेन विद्य मानतया पूर्वोक्तदिशा नाव्याप्तिदोष । स च सद्धेतु पुनस्त्रिविध । केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्। तेषु यत्र हेतौ केवल साध्यस्यैवान्वयव्याप्तिर्गृह्यते स केवलान्वयिहेतु । यथा 'घटोऽभिधेय प्रमेयत्वा'दित्यादौ घट पक्ष, अभिधेयत्व नामविशेषवोध्यत्व वा साध्य,

प्रमेयत्वं यथार्थानुभवविषयत्वं वा च हेतुः। परिदृश्यमानब्रह्माण्डस्थसकलपदार्था अभिधेयाः प्रमेयाश्च भवन्ति। 'अभिधेयपदार्था एव प्रमेयपदार्थाः, यथा घटादय' इत्याकारकान्वयव्याप्तिसत्वात्, 'योऽभिधेयो न भवति स प्रमेयोऽपि न भवती'त्याकारकव्यतिरेकव्याप्त्यप्रसिद्धत्वाच्च तादृशव्याप्त्यमानेऽपि घटे प्रमेयत्वहेतुद्वाराभिधेयत्वसाध्यं प्रति तादृशहेतोः केवलान्वयित्वं बोध्यम्। 'सर्वत्र विद्यमानत्वं केवलान्वयित्व'मिति केवलान्वयिलक्षणात्। यस्मिन् हेतौ केवलं व्यतिरेकव्याप्तिमात्रं गृह्यतेऽसौ केवलव्यतिरेकिहेतुः। यथा 'पृथिवी पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वा'-दित्यत्र पृथिवी पक्षः, पृथिवीतरभेदः साध्यः, गन्धवत्त्वं च हेतुः। अत्र 'यत्र गन्धोऽस्ति स पृथिवीतरपदार्थभिन्न' इत्याकारकान्वयव्याप्तिं प्रदर्शयितुं न शक्नुयात्। गन्धवत्त्वस्य पृथिवीमात्रनिष्ठत्वात्। पृथिवी पृथिवीतरपदार्थभिन्नापि पक्षभूतायां तस्यामवश्यं साध्यसंदेहस्य विद्यमानतया पृथिव्या दृष्टान्तरूपेण कस्यापि वस्तुनो व्याप्तिप्रदर्शनस्थानमित्यनिर्दिश्यमानत्वेन सर्वं केवलव्यतिरेकव्याप्तिमात्रस्यैवोदाहर्त्तुं शक्नुयात्। अस्यायमभिप्रायः 'पृथिवीभिन्नसकलपदार्थो गन्धशून्यो जलव'दित्येवंरीत्या साधनाभावस्य साध्याभावमुखेन प्रदर्शनात्तत्र केवलव्यतिरेकिहेतुस्तिष्ठतीति ज्ञेयम्। केवलव्यतिरेकिण्यपि हेतुमुखेन साध्यस्य प्रदर्शनं चेदसौ सदन्वयव्याप्तिग्रहणपक्षे उपयोगी भवति, साध्याभावमुखेन हेत्वभावप्रदर्शनं चेदसौ व्यतिरेकव्याप्तेरेव ग्राहको भवति। अन्वयव्याप्तिं सपक्षे व्यतिरेकव्याप्तिं च विपक्षे प्रदर्शयन्ति। यस्मिन् हेतावन्वयव्यतिरेकव्याप्तिद्वयस्यैकत्रैव ग्रहणं भवत्यसावन्वयव्यतिरेकिहेतुः। यथा 'वह्निमान् धूमा'दित्यत्र 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानस'मित्याकारकान्वयव्याप्तिवत् 'यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा जलह्रदादि'रित्याकारकव्यतिरेकव्याप्तेरपि सत्त्वाद्धूमस्यान्वयव्यतिरेकित्वम्। पूर्वोक्तव्याप्तिगतभेदमाश्रित्य हेतोर्यथा त्रैविध्यं संसाधितं

तथानुमानस्यापि त्रैविध्य साधयेत्। यथा तदनुमानं त्रिविधम्। केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेक्यनुमानभेदात्। अनुमितिदशाया हेतुष्वनुमित्यनुकूलतर्कात्मकाना पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वा सत्प्रतिपक्षिकत्वाना पञ्चानामेवास्तित्वमावश्यकम्। तेषु पक्षे हेतोर्विद्यमानता पक्षसत्त्वम्, सपक्षे हेतोर्विद्यमानता सपक्षसत्त्वम्, विपक्षे साध्याभाववति वा हेतोरविद्यमानता विपक्षासत्त्वम्, पक्षे साध्याभावस्याविद्यमानत्वे वाबाधितत्वम्, साध्याभावव्याप्यधर्मान्तरानुपस्थितित्व वासत्प्रतिपक्षितत्वमिति। तत्र पक्षसत्त्वमेव पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपधर्मत्रयस्यान्तरङ्गस्वरूपम्। तदेव पक्षधर्मतापदेन पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वव्याप्तिपदेन च व्यवह्रियते। सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वव्याप्तिरव्यभिचरितसाहचर्यमित्यर्थ। अतो हेतोरावश्यकीभूत व्याप्तिपक्षतापदार्थद्वय पक्षसत्त्वादिद्वयस्य नामान्तरमात्रमिति ज्ञयम्। अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षिकत्वपदार्थद्वय हेतोर्बहिरङ्गस्वरूपम्। तत्पदार्थद्वयस्य साध्यादेव हेतुसम्पादकत्वात्। तेन पक्षसत्त्वादिधर्मपञ्चकविशिष्टहेतुरेव सद्धेत्वाख्यया गमकहेत्वाख्यया वाभिहित। स्वार्थानुमानस्थल एवाध्यात्मिकप्रक्रियानुसारेणैतत्पञ्चकज्ञानं हेतोरुपरि स्वत एव जागर्त्ति, परार्थानुमानस्थले तु पञ्चावयवात्मकन्याय वाक्यबलेनैव तत्सुलभमिति ज्ञयम्।

पु० —पितर! अस्तु तर्हि, साम्प्रतमसद्धेतो स्वरूपमनुमितिप्रतिबन्धकत्व च निर्णयमत्र कृपया।

पि०—वत्स! साध्याधिकरणावृत्ति, साध्याधिकदेशवृत्ति, साध्याभावाधिकरणवृत्तिर्वा हेतुरसद्धेतु। स च हेत्वाभासाख्ययाप्यभिहित। 'हेतुवदवभासमानत्वेऽपि वस्तुतोऽहेतुत्व हेत्वाभासत्वमिति हेत्वाभासलक्षणम्। स च हेतुगतदोष। असद्धेतुस्तु पूर्वोक्तपक्षसत्त्वादिधर्मपञ्चकाभावादयमा

व्यभिचारविरोधासिद्धबाधसत्प्रतिपक्षभेदेन पञ्चविध । हेत्वाभासोऽपि पञ्चविध । सव्यभिचारविरुद्धासिद्धबाधितसत्प्रतिपक्षभेदात् । तत्र सव्यभिचारोऽनैकान्तिकसञ्ज्ञ बाधितश्च कालात्ययापदिष्टोऽतीतकालश्चेति सञ्ज्ञा लभते । तत्र व्यभिचार साध्याभाववदवृत्तित्व विपक्षसत्त्वमिति यावत् । स च पूर्वोक्तविपक्षासत्त्वाभावरूप । विरोध साध्यासामानाधिकरण्य साध्याभाववदवृत्तित्वं सपक्षावृत्तित्वमिति यावत् । स च सपक्षसत्त्वाभावरूप । पक्षे हेतोरवृत्तित्वमसिद्धि । सा च पक्षासत्त्वाभावरूप । पक्षे साध्याभावो बाध । स चाबाधितत्वाभावरूप । पक्षे साध्यसाध्याभावसाधकहेत्वन्तरयोर्मेलन सत्प्रतिपक्ष । स च फलतोऽसत्प्रतिपक्षितत्वाभावरूप । अथानुमितौ सत्कारणीभूतपरामर्शे च पूर्वोक्तव्यभिचारादिदोषप्रतिबन्धकता प्रदर्श्यते—यथा—तत्र परामर्शे व्याप्तिभाने व्यभिचारविरोधात्मकदोषद्वय ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तद्व्याप्तिमध्ये नियमसामानाधिकरण्योभयात्मकभागद्वयस्य विद्यमानत्वात् । नियमोऽव्यभिचार साध्याभावाधिकरणे हेतोरवृत्तित्वमिति यावत् । पूर्वोक्तव्यभिचारस्य (साध्यशून्यदेशवृत्तित्वस्य) नियमस्य (अव्यभिचारस्य) अस्तित्वेऽव्यभिचारज्ञानं प्रति व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेन प्रतिबन्धकता स्वाभाविक्येव । हेतौ साध्यसामानाधिकरण्य वा साध्यसाहचर्य्यमेवात्र साध्यवद्वृत्तित्वमिति यावत् । तच्च सपक्षवृत्तित्वस्वरूपम् । अत एवात्र साध्यसामानाधिकरण्याशस्य वा सपक्षावृत्तित्वस्याभावविषयता विरोधित्वेन विरोधज्ञानस्य साहचर्य्यज्ञानं प्रति सामानाधिकरण्यादज्ञानं प्रति वा प्रतिबन्धकतया व्यभिचार विरोधात्मक-दोषद्वय ज्ञानं परामर्शनिष्ठव्याप्तिमानप्रतिबन्धकमित्यवधासक्त्वमिति जानीयात् । यत्तु हेतुपरामर्शयो साध्यव्याप्त्यंशभिन्नान्यांशमानं तत्तु पक्षधर्मताविषयकम् । पक्षधर्मता पक्षवृत्तित्वं पक्षसत्त्वं वेत्यर्थः । असिद्धिः पक्षे हेतोरवृत्तित्वं पक्षासत्त्वमिति

यावत्। अस्या अभावविषया पक्षसत्त्वविरोधित्वेन परामर्शनिष्ठपक्षधर्मताभानप्रतिबन्धकत्वमिति व्यभिचारविरोधज्ञानव्याप्तिभानेऽसिद्धिज्ञानपक्षधर्मताभाने च प्रतिबन्धकत्वमप्यस्तीति। स्थूलतोऽत्रेदमेवावधेयं यत् प्रोक्तदोषत्रयज्ञानस्य सामान्यतः परामर्शप्रतिबन्धकत्वमबाधितत्वं पक्षे परामर्शप्रतिबन्धकत्वमिति। पक्षे साध्याभावासत्त्वमबाधितत्वं, पक्षे साध्यावृत्तित्वं च बाधः। अतएव पक्षे साध्यस्य साध्यवत्तापर्यवसिताबाधितत्वरूपधर्मं प्रत्यभावविषया विरोधित्वेन यज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्तापर्यवसिताबाधितत्वज्ञाने यदा प्रतिबन्धकत्वं दृश्येत तदा पक्षे साध्यानुमितौ प्रतिबन्धकतावश्यमेव घटिष्यतेऽत्र न कश्चित्सन्देहः। पक्षे साध्याभावव्याप्यधर्मान्तरस्यानुपस्थितत्वमसत्प्रतिपक्षितत्वम्। यथावदसत्प्रतिपक्षितत्वविपरीतस्तावत् सत्प्रतिपक्षदोषः। सत्प्रतिपक्षः साध्यभावव्याप्यधर्मान्तरोपस्थितिर्भावविषया विरोधीति यावत्। तथा सति तस्योपस्थितिकाले हेतावसत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन सत्प्रतिबन्धकत्वेन सदैवानुमितावपि प्रतिबन्धकत्वमुत्पादयिष्यत इति सम्भाव्यते। अस्यायमभिप्रायः पक्षे साध्याभावव्याप्यहेत्वन्तरज्ञाने जायमाने पक्षे पुनः साध्यं नानुमिनुयात्। येषु केष्वपि वस्तुषु वस्तुद्वयस्यैव निर्णयात्। यथा भावस्याभावोऽभावस्य च भावो विरोधित्वेन निर्णीतस्तथा भावस्याभावव्याप्तिवस्तु अभावस्य च भावव्याप्तिवस्त्वपि विरोधित्वेन निर्णेयम्। यदा पर्वते वह्निव्याप्यधूमज्ञानं भवति तदा तत्र वह्न्यभावज्ञानं न भवति! स्वस्वव्याप्ययोरुभयोरेव स्वस्वाभावविरोधित्वात्। तथा सति जाग्रत्के वह्न्यभावव्याप्यजलादिज्ञाने पर्वतादौ वह्निज्ञानमात्रस्योत्पत्तिरप्यसम्भाविनी। स्वाभावस्य स्वाभावव्याप्यस्य चोभयोरेव स्वविरोधित्वात्। तथा सति पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयात्मकसत्प्रतिपक्षनिश्चयकाले साध्यानुमितेः प्रतिबन्धकत्वं स्वाभाविकमेव। तदानीमनुमितिर्नोत्पद्यत इत्यर्थः। सुतरां

सत्प्रतिपक्षनिश्चय एव पक्षे साध्यानुमितिप्रतिबन्धक सन् हेतौ पूर्वोक्ता-सत्प्रतिपक्षितत्वात्मकज्ञानमपि बाधते। अतो निर्णीयते हेत्वाभासमात्र-ज्ञानस्यैव यथायथमनुमितितत्कारणीभूतपरामर्शयोरुभयोरेव प्रतिबन्धक त्वमिति। एव हेतौ पूर्वोक्तपञ्चविधज्ञाने बाधा दापयन् तज्ज्ञान दुर्बलयति, अनुमानक्षमबलहीनं करोतीत्यर्थ। हेतुगतदोषाणां स्वत स्वार्थानुमिति-बाधाजनकत्वेऽपि परार्थानुमितौ तेषु प्रतिवादिकर्त्तृकोद्भावितेषु सत्सु वादि-निग्रहकर्त्तृत्वसन्दर्शनेनोभयविधानुमितौ हेत्वाभासवर्जनमावश्यकमिति निर्णयम्। निग्रह पराजय इत्यर्थ। पूर्वोक्तव्यभिचारदोषस्तावत्त्रिविध। साधारण्यासाधारण्यानुपसंहारित्वभेदात्। एतत्त्रिविधदोषमादाय पूर्वोक्त सव्यभिचारहेतुरनैकान्तिकहेतुर्वापि त्रिविध। साधारणासाधारणानुप-संहारिभेदाम्। तेषु 'सपक्षविपक्षोभयनिष्ठहेतु साधरणानैकान्तिकहेतु'। यथा 'पर्वतो धूमवान् वह्ने'रित्यत्र पर्वत पक्षो, धूम साध्यो, वह्निश्च हेतु। अत्र वह्न्यात्मकहेतोर्महानसादिसपक्षे विपक्षीभूतायोगोलके च विद्यमान-त्वेन साधारणानैकान्तिकत्वम्। सपक्षविपक्षयोरुभयत्राविद्यमान केवल साध्यसन्देहस्थल एव विद्यमानो हेतुरसाधारणानैकान्तिकहेतु। यथा 'शब्दोऽनित्य शब्दत्वादि'त्यत्र शब्दत्वरूपहेतु। अत्र शब्द पक्षो-ऽनित्यत्व साध्य, शब्दत्व च हेतु। अत्र शब्दत्वहेतोरनित्यत्वविशिष्ट-घटपटादिसपक्षे नित्यत्वविशिष्टगगनादिविपक्षे चाविद्यमानत्वेन केवल साध्यसन्देहाधिकरणपक्षभूतशब्द एव विद्यमानत्वेन चासाधारणानैकान्तिक हेतुत्वम्। यस्य हेतोरन्वव्यतिरेकोभयविधदृष्टान्तदौर्लभ्यं घटतेऽसावनुप संहारिरूपानैकान्तिकहेतु। यथा 'सर्वोऽनित्य प्रमेयत्वा'दित्यत्र सर्वत्वप्रकारेण सर्व पक्ष, अनित्यत्व साध्य, प्रमेयत्व च हेतु। अत्र सर्वस्य पक्षत्वेन साध्यसन्देहस्थलत्वेन वा साध्यस्य साध्यसन्देहस्य वा निश्चयार्थं सपक्षविपक्षयोरप्रसिद्धत्वेन सपक्षेऽन्वयव्याप्तिप्रदर्शनाय विपक्षे

च व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनाय दुर्लभतया प्रमेयत्वादिकेवलान्वयिहेतुना-मनुपसंहारिरूपानैकान्तिकहेतुत्वमवधेयम्। यस्य हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यं सपक्षावृत्तित्वं वास्त्यसौ विरुद्धहेत्वाभासहेतुः। साध्यासामानाधिकरण्यं नाम साध्येन सह हेतोरनवस्थानम्। यथा 'वह्निमान् जला'दित्यत्र वह्निः साध्यो जलत्वं च हेतुः। अत्र वह्न्यात्मकसाध्येन सह जलत्वात्मकहेतोरविद्यमानत्वेन साध्याधिकरणावृत्तितया तस्य विरुद्धहेतुत्वमेव। पूर्वोक्तासिद्धिरपि त्रिविधा। आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभेदात्। अस्यास्त्रैविध्येनासिद्धहेत्वाभासोऽपि त्रिविधः। आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धव्याप्यत्वासिद्धभेदात्। तत्राश्रयासिद्धः पक्षासिद्धाख्ययाभिहितः। यस्य हेतोः पक्षे पक्षतावच्छेदकधर्मस्याभावस्तिष्ठति स एवाश्रयासिद्धो पक्षासिद्धो वा हेतुः। यथा 'काञ्चनमयपर्वतो वह्निमान् धूमा'दित्यत्र काञ्चनमयपर्वतः पक्षो, वह्निः साध्यः, धूमो हेतुः, काञ्चनमयपर्वतत्वं च पक्षतावच्छेदकम्। पक्षे विशेषणीभूतधर्मः पक्षतावच्छेदकधर्मः, साध्ये विशेषणीभूतधर्मः साध्यतावच्छेदकधर्मो, हेतौ विशेषणीभूतोधर्मश्च हेतुतावच्छेदकधर्मः। अत्र काञ्चनमयपर्वतात्मकपक्षस्याप्रसिद्ध्या हेतोराश्रयासिद्धत्वं वा पक्षासिद्धत्वमेव। यस्य हेतोः पक्षावृत्तित्वमस्ति स स्वरूपासिद्धहेतुः। यथा 'पर्वतो वह्निमान् महानसत्वा'दित्यत्र पर्वतः पक्षो, वह्निः साध्यो, महानसत्वं च हेतुः। अत्र तादृशहेतोर्महानसमात्रवृत्तित्वेन पर्वतात्मकपक्षे तस्याविद्यमानतया स्वरूपासिद्धत्वम्। यस्मिन् हेतौ हेतुतावच्छेदकधर्मो न तिष्ठत्यसौ साधनासिद्धिहेतुः। यथा 'पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमत्वात्, जलीयधूमात्वा'द्वेत्यत्र काञ्चनमयधूमो जलीयधूमो वा हेतुः, काञ्चनमयधूमत्वं जलीयधूमत्वं वा हेतुतावच्छेदकम्। अत्र धूमस्य पार्थिवपदार्थत्वेन तत्र काञ्चनमयत्वादिधर्माणां हेतुतावच्छेदकत्वासम्भवेनाप्रामाणिकत्वेन च तादृशहेतोः साधनासिद्धत्वमेव। यद्धेतु-क

योगित्वं साधनाव्यापकत्वम्। यद्वस्तुद्वयमध्ये एकस्याधिकरणेऽपरस्याभावो न तिष्ठति तदुभयवस्तुमध्ये क्रमशो व्याप्यव्यापकभावस्तिष्ठत्येव। 'तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं' 'तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्याप्यत्वं' चेति तदुभयलक्षणात्। अत्र व्यापकत्वलक्षणघटिततत्पदेन व्याप्यपदार्थो धर्त्तव्य। तेन वह्निधूमयोर्मध्ये तत्पदेन धूमस्तद्वान् पर्वतादिस्तन्निष्ठो 'घटो नास्ती'त्याद्याकारको योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगी घटादिरेवाप्रतियोगी तु वह्निस्तत्त्वं वह्नौ तिष्ठतीति व्यापकलक्षणसमन्वय। तादृशाभावस्य प्रतियोगी वह्निर्भवितुं नार्हति। हेतुभूतव्याप्यपदार्थधूमाधिकरणे पर्वतादौ वह्नेर्विद्यमानत्वेन तत्र तदभावासत्त्वात्। तत्र व्याप्यलक्षणघटिततत्पदेन व्यापकपदार्थो धर्त्तव्य। तत्रैव वह्निधूमयोर्मध्ये तत्पदेन वह्निस्तद्वान् पर्वतादिस्तदधिकरणभूतायोगोलके 'धूमो नास्ती'त्याकारकात्यन्ताभावसत्त्वेन तदभावप्रतियोगिनो धूमस्य वह्न्यपेक्षया व्याप्यत्वमिति व्याप्यलक्षणसमन्वय। तथा सति धूमसाध्यकवह्निहेतुकानुमितौ आर्द्रेन्धनसंयोग एवोपाधि। धूमविद्यमानतास्थले आर्द्रेन्धनसंयोगसम्भवात्, वह्न्यधिकरणायोगोलके तत्संयोगाभावाच्च। धूमं प्रत्यार्द्रेन्धनसंयोगस्यान्यतमकारणत्वमस्ति। धूमाधिकरणपर्वतादिचतुष्ट्ये आर्द्रेन्धनसंयोगेन धूमापेक्षया तस्य व्यापकत्वं, हेतुभूतवह्न्यधिकरणायोगोलके च तदभावसत्त्वेन वह्न्यपेक्षया तस्य व्याप्यत्वमवधेयम्। यत्र यद्वस्तुद्वयमध्येऽन्यतरस्य क्वचिदपरस्याधिकरणेऽविद्यमानता सम्भाव्यते, तत्र तद्वस्तुद्वयस्य वह्निवृक्षयोरिव परस्परव्याप्यव्यापकभावो न तिष्ठेत्। वह्न्यधिकरणगोष्ठादौ वृक्षावस्थानासम्भवाद्वह्ने सर्वत्र वृक्षवृत्तित्वसम्भवेऽपि वह्निवृत्तित्वसम्भवाच्च। यथा वह्निवृक्षस्य व्याप्यो व्यापको वा न भवति, तथा वृक्षोऽपि वह्नेर्व्याप्यो व्यापको वा न भवेत्। प्रकृतस्यार्द्रेन्धनसंयोगस्य वह्निव्यापकत्वं नास्त्येव। तस्य धूमं प्रति कारणतासत्त्वेऽपि वह्निं प्रति कारणत्वासत्त्वात्। वह्न्यधि-

करणमात्रे नियताकारेणार्द्रेन्धनसंयोगाभावेन वह्निहेत्वपेक्षया साद्दशोपाधिर-व्यापक एव। तस्य धूमात्मकसाध्यापेक्षया व्यापकत्वासिद्धहेत्वाभासत्व-मप्यवधेयम्। यद्धेतो साध्याभाव प्रमाणान्तरनिश्चितोऽभूत्स एव बाधित हेतु। यथा 'वह्निरनुष्णो, द्रव्यत्वा'दित्यत्र वह्नि पक्षोऽनुष्णत्व साध्यो, द्रव्यत्व च हेतु। अत्र 'अनुष्णत्व नास्ती'त्याकारकसाध्याभावस्योष्णत्व-स्वरूपत्वेन तस्य स्पर्शप्रत्यक्षसम्भवादसौ बाधितहेतु। किञ्च यत्र पक्षे साध्यो न तिष्ठति ताद्दशसाध्यानुपाकहेतुरेव बाधितहेतु। अस्योदाहरण तु पूर्ववत्। यस्यानुमानायानुकूलपरामर्शस्तद्विरोधानुमापकपरामर्शश्चो-भावेवैकत्र मिलित्वा तदानीं तिष्ठेतां चेत्तर्हि तयोरन्यतरस्य कस्यचित्परा-मर्शस्य फलाभावेन युगपदेव विरोधिद्वयस्योत्पत्तौ सत्या तदानीमसावेव हेतु सत्प्रतिपक्षहेतु। किञ्च 'यत्र युगपदेव विरुद्धहेतुद्वयपरामर्शो घटते स सत्प्रतिपक्षहेतु'। यथा 'ह्रदो वह्निमान् धूमा'दित्यत्र ह्रद पक्षो, वह्नि साध्यो, धूमश्च हेतु। अत्र 'वह्निव्याप्यधूमवानय ह्रद' इत्याकारकपरामर्श-काले "वह्न्यभावव्याप्यजलवानयं ह्रद" इत्याकारकपरामर्शश्चेत्तर्हि उक्त-हेतुद्वयस्य सत्प्रतिपक्षितत्वम्। प्रतिपक्षो विरोधीत्यर्थ। यत्समये यदनु-मानार्थं परामर्श क्रियते तत्समये परामर्शविरोधित्वसूचकपरामर्शस्तिष्ठति चेत्तर्हि तदानीं कस्यचिदपि परामर्शस्य फलाभावेन समकालोत्पन्नविरोधि-परामर्शद्वयस्थले यो हेतुस्तिष्ठति स एव सत्प्रतिपक्षित सत्प्रतिपक्षश्चेति संज्ञाञ्च लभते। बाधितहेतो द्वितीयलक्षणोदाहरण यथा—'उत्पत्तिकालीन-घटो गन्धवान् पृथिवीत्वा'दित्यत्रोत्पत्तिकालीनघट पक्षो, गन्ध साध्य, पृथिवीत्व च हेतु। अत्र 'कारणमन्तरेण कार्यानुत्पत्ति'रिति नियममुप जीव्य घटोत्पत्ते प्राक् घटाभावसत्त्वेनोत्पत्तिकालीनघटे गन्धसत्त्वासम्भवा-त्पक्षे साध्याभावस्याप्यनुमानात्ताद्दशहेतुर्बाधितदोषदुष्ट इति ज्ञेयम्। वैशेषिकनयेऽसौ हेत्वाभासस्त्रिविध। अप्रसिद्धासत्सन्दिग्धभेदात्। तेषु

साध्य साध्यतावच्छेदकधर्मो न निष्ठत्यसौ साध्यासिद्धहेतुः । यथा 'पर्वतो मणिमयवह्निमान् धूमा'दित्यत्र मणिमयवह्निः साध्यं, साध्यतावच्छेदकञ्च मणिमयवह्नित्वम् । अत्र तैजसद्रव्यात्मकवह्नौ मणिमयत्वाद्यभावेन तद्धेतोः साध्यासिद्धत्वमेव । इत्थं पार्थिववह्निसाध्यके जलीयवह्निसाध्यके वा ऽनुमानेऽपि बोध्यम् । तत्र पार्थिववह्नित्वजलीयवह्नित्वयोः साध्यतावच्छेदकधर्मत्वात् । साध्यासिद्धसाधनासिद्धयोर्व्याप्यत्वासिद्धान्तर्गतत्वमेव । हेतौ व्याप्त्यभावस्यैव व्याप्यत्वासिद्धत्वात् । 'साधनेन सह साध्यस्य नियतसाहचर्यमव्यभिचरितसाहचर्यमेव वा व्याप्ति'रिति प्रागुक्तत्वेनावश्यं व्याप्तिमध्ये साध्यसाधनयोरुभयोर्निविष्टतया यत्स्वरूपेण तयोस्तत्रोपन्यासस्तेनैव स्वरूपेणायात्साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकरूपेण व्याप्तिमध्ये तदुभयोर्निवेशः कर्तव्यः । किन्तु तद्धर्मस्य हेतौ साध्ये वा वस्तुतोऽविद्यमानता यत्र हि प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्ये वा व्याप्तेस्तदुपन्यासानुरूपमविद्यमानतया तादृशव्याप्तेरत्र व्याप्यत्वासिद्धहेतुरिति निर्णयम् । साध्यासिद्धसाधनासिद्धव्यतिरिक्तस्थानद्वयेऽपि व्याप्यत्वासिद्धिः सम्भवति । यथा—यत्र साध्यस्य व्याप्तिग्रहणस्थ हेतुतावच्छेदकरूपेण काचित्

त्वात्। 'धूमो वह्निव्याप्य' इत्याकारेण हेतुतावच्छेदकधूमत्वविशिष्टधूमेन सहैव वह्नेर्व्याप्तिज्ञानं भवति न तु नीलधूमत्वविशिष्टधूमेन साकम्। गौरवभिया तत्र प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वानङ्गीकारात्। अतस्तस्य व्याप्यत्वा सिद्धत्वमेव। अथ द्वितीयलक्षणोदाहरणं यथा—'धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूम साध्यो, हेतु वह्निर्हेतुतावच्छेदकञ्च वह्नित्वम्। अत्र हेतुतावच्छेदक वह्नित्वविशिष्टहेतुर्धूमात्मकसाध्याभाववत्ययोगोलकेऽपि विद्यमानत्वात् धूमेन सह वह्नेः, 'वह्निर्धूमव्याप्य' इत्याकारकव्याप्त्याभावात् प्रकृत हेतुतावच्छेदकवह्नित्वमादाय धूमेन सह वह्निहेतोर्व्याप्तिसम्पन्नासम्भवात् तस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वम्। धूमेन सह वह्नेर्नियतसाहचर्यं नैव सम्भवति। वह्नेर्धूमाभाववत्ययोगोलकेऽपि विद्यमानत्वात्। शुद्धवह्नेर्धूमापेक्षया व्यापकत्वऽप्यार्द्रेन्धनसयोगमादाय धूमापक्षया व्याप्यत्वमपि सम्भवत्। शुद्ध-वह्निविशिष्टवह्निहेतुकधूमसाध्यकानुमितौ हेतौ साधारणानैकान्तिक रूप यभिचारित्व सम्भवत, किन्त्वार्द्रेन्धनसयुक्तवह्नित्वप्रकारकधूमसाध्य कानुमितौ तादृशवह्निना सह धूमो नियतसाहचर्यं लभते। तथा सत्यवरीत्या तदुभययोर्व्याप्तिलाभेऽपि तत्र प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर सुलभा। सर्वत्र हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वमिति वक्तु पारयेत्। अत्रेद विवेचनीय यत्र हेतौ साध्यस्य व्याप्ति प्रकृतधर्मपुरस्कारेण नैव तिष्ठति, किन्त्वन्यवस्तुसम्पर्केणैव कथचित्सम्भवति सा तत्रौपचारिक्यवेति ज्ञयम्। यथा स्वाभाविकशुक्लस्फटिकादिमणेर्जवाकुसुमादिसन्निधानेन लौहित्यादि धर्मावभासो घटते, न वस्तुतस्तथार्द्रेन्धनसयुक्तवह्नित्वविशिष्टवह्निहेतुकानु-मितिस्थलेऽप्युपाधिवशेनैव तथा घटते। स्फटिकवह्निस्थले जवाकुसुम एवोपाधिरत्रार्द्रेन्धनसंयोग एवोपाधि। 'साध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वमुपाधित्व मित्युपाधिलक्षणम्। तत्र साध्यसमानाधिकरणात्यन्ता-भावाप्रतियोगित्व साध्यव्यापकत्वम्। साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-

यस्मिन् हेतौ पक्षवृत्तित्वं नास्ति, वा यस्य हेतोराश्रयीभूतपक्षे पक्षतावच्छेदकधर्मो न तिष्ठति, वा येन हेतुना सह साध्यस्य व्याप्तिर्न तिष्ठति तादृशलक्षणत्रयघटितहेतुरेवाप्रसिद्धहेतुः। साध्याधिकरणावृत्तिहेतुरसद्धेतुर्विरुद्धहेतुर्वा। साध्यसन्देहजनकहेतुः सन्दिग्धहेतुर्व्यभिचारिहेतुर्वा। किञ्च यो हि हेतुर्विरुद्धवस्तुघटितपक्षमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य च विषयः सन्ननुमितिं जनयेदसौ विरोधिहेतुः। अन्यच्च 'यद्धेतुसत्त्वेऽपि कार्योत्पत्तिः कथमपि न सम्भवेदसावपि विरोधिहेतुः। यथा वृष्टिं प्रति प्रबलवायुवहनस्यैकविधविरोधित्वं सन्दृश्यते। समकाले समस्थाने च वृष्टेः प्रबलवायुसञ्चालनस्य चाभावात्। अपरं च यस्य हेतोरविद्यमानत्वेऽपि कार्यानुमापकत्वमस्ति सोऽपि विरोधिहेतुः। यथा प्रच्छन्नवनभूमावास्फालनकारिसर्पो-नकुलश्च तिष्ठतः। सर्पस्य भयसम्भ्रमक्रोधास्फालनोभयकर्मदर्शनात्। अयमप्येकविधविरोधिहेतुः। अथ पूर्वोक्तत्रिविधहेतूनामुदाहरणान्यत्र यथाक्रमं प्रदर्श्यन्ते। यथा—कदाचित्कस्यचित्स्थानस्याभिमुखेन गतवतोः पुरुषयोः कस्मिंश्चित्स्थाने दूरादेकं गर्दभं दृष्ट्वा तयोरेकः प्रथमं गर्दभस्य कर्णद्वयं शृङ्गाकारेणापरश्च कर्णाकारेण निश्चित्य पश्चात्कथंचित्तदुच्छावलोकनेन परस्परविवदमानौ तौ 'दूरस्थोऽयं पशुः किञ्जातीयो भवे'दित्याकारेण तं पशुमनुमातुमप्रवर्त्तेताम्। इत्यवसरे तत्र कश्चित्तृतीयपुरुष' समुपस्थाय पश्यति। तदानीं तयोः प्रथमं कर्णौ शृङ्गाकारेण निश्चिन्वन् पुरुषोऽन्वमिनोत् 'अयं पशुरश्वो भवितुमर्हति, शृङ्गवत्त्वा'दिति। तच्छ्रुत्वा कर्णौ कर्णाकारेण निश्चिन्वन् पुरुषो हसित्वाकथयत् 'भोः कर्णौ शृङ्गाकारेण निश्चित्य गर्दभं 'अयमश्व' इत्यनुमानं तवानुचितम्। अश्वस्य शृङ्गवत्त्वाभावात्। तच्छ्रवणेन पुनर्विवादोद्यतं तमसौ तृतीयपुरुषोऽवदत्कथं विवदसे ? भोः, गर्दभत्वेन निश्चिन्वतस्तस्य वचसो यथार्थत्वात्तवद्वयरूपायथार्थत्वात्। इत्यादिस्थलेषु तद्वयतिरिक्तप्रदर्शितहेतूनामप्रसिद्धत्वं

विरुद्धत्व वा बोद्धव्यम्। शृङ्गेण सहाश्वस्य 'यत्र यत्र शृङ्गं तिष्ठति, तत्र तत्राश्वत्वमपि तिष्ठती'त्याकारकव्याप्त्यात्मकनियमस्याभावात्। तत्र व्याप्तिर्दूरे तिष्ठतु, शृङ्गाधिकरणे कुत्राप्यश्वत्व स्थातु नैव पारयत। ईदृश हेतोरप्रसिद्धत्वमेव। तद्दूरस्थपक्षौ शृङ्गाभावेन पक्षवृत्तित्वासम्भवात्। अत्राश्वत्वरूपसाध्यस्याधिकरणेऽश्वे शृङ्गात्मकहेतोरविद्यमानत्वनासौ हेतु विरुद्धहेतुरपि भवेत्। असिद्धहेतो प्रकारान्तरोदाहरणं यथा सुवर्णमय प्रस्तरस्य पक्षत्वाङ्गीकारे तत्राश्रयासिद्धि। पक्षतावच्छेदकसुवर्णमयप्रस्तर त्वरूपधर्माप्रसिद्धे। तस्य साध्यस्वरूपत्वे हेतुस्वरूपत्वे वाङ्गीकारे तदुभय विशेषणीभूतधर्मस्य साध्यतावच्छेदकस्य हेतुतावच्छेदकस्य वाऽप्रसिद्धया तत्र साध्यासिद्धत्वं हेत्वसिद्धत्वं वा बोध्यम्। साध्यनिश्चयार्थं हेतु साध्ययोरुभयोरेवावश्यकतया तयो कियदंशेनालीकत्वे व्याप्तरप्यलीकत्व मप्रसिद्धत्व वेति कथनेन साध्यासिद्धिहेत्वसिद्ध्यो पृथक्पृथकत्वमङ्गीकृत्य केवल व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्गतत्वमङ्गीकृतमित्यवधेयम्।

पु०—पितर! तिष्ठतु तद्यत्र हेत्वाभासविषयकविचार, इत प्रागा त्मनिरूपणावसरे सक्षेपत प्रदर्शितस्यानुमानस्य भेदादिकमत्र विस्तरेण प्रदर्शनीयम्।

पि०—वत्स! तस्मिन् स्थले पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टभेदेनानु मानस्य त्रैविध्यमुक्त्वा तत्तल्लक्षणान्यपि सक्षेपत प्रदर्शितानि। तानि साम्प्रतमत्र विस्तरेण प्रतिपाद्यन्ते। यथानुमानात्प्राक् साध्यस्य साध्यता वच्छेदकपुरस्कारेण प्रसिद्धि क्वचिद्दृश्येत तत्र तादृशानुमानमेव पूर्वव दनुमानम्। यथा 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यत्र पक्षभूतपर्वते वह्नित्व पुरस्कारेण वह्न्यनुमानात्प्रागपि महानसादौ तद्धर्मपुरस्कारेण गृहीततया तत्र पूर्ववदनुमानम्। यत्रानुमानात्प्राक् पक्षादौ साध्य केनापि रूपणा प्रसिद्धोऽपि केवलमनुमानप्रमाणबलेनैव पक्षेऽनुमितो भवति तथाविधानु

मानमेव शेषवदनुमानम्। एतदनुमानमवीतानुमानं परिशेषानुमानं चेत्यपि वदन्ति। यथा 'पृथिवी पृथिवीतरेभ्योऽपि भिद्यते, गन्धवत्त्वा' दित्यादि। अत्र पृथिवीतरजलादिद्रव्ये गुणादिपदार्थषट्के च प्रत्यक्षतो गन्धात्मकगुणासत्त्वेन जलादिसकलपदार्थभिन्नपृथिवीरूपद्रव्ये गन्धस्यानुमितिर्भवत्येव। किन्त्वनुमानात्प्राक्कचिदपि तद्भेदेऽनिश्चितेऽपि केवलमनुमानबलेनैव पृथिव्यात्मकपदार्थलाभात्तादृशानुमानं शेषवदनुमानमिति वदन्ति। यत्रानुमानात्प्राक् साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यप्रसिद्धौ सत्यामपि किमप्येकसामान्यधर्मपुरस्कारेणान्यत्र साध्यप्रसिद्धिरनुमीयते तत्र तादृशानुमानमेव सामान्यतोदृष्टानुमानम्। यथा 'रूपादिप्रत्यक्षे इन्द्रियं करणं भवितुमर्हति, क्रियावत्त्वा'दित्यत्रेन्द्रियं पक्षः, करणत्वं साध्यः, क्रियावत्त्वं च हेतुः। अत्रेन्द्रियत्वरूपधर्मस्य साध्यविशेषणत्वेन साध्यतावच्छेदकधर्मस्वरूपतयाऽनुमानात्प्रागपीन्द्रियत्वपुरस्कारेणेन्द्रियं न कथमपि निश्चिनुयात्। कस्मिंश्चिद्वस्तुनीन्द्रियमिति ज्ञानं प्रसिद्धि र्वा न सम्भवतीत्यर्थः। तथापि करणत्वरूपसकलसाधारणधर्मपुरस्कारेण कुठारादीनां सामान्यतश्छेदनादिरूपक्रियासु करणत्वप्रसिद्धिरस्ति। या या क्रियास्ता सर्वाः करणसाध्या भवितुमर्हन्ति, च्छेदनादिक्रियाणां कुठारादिरूपकरणैर्गमनादिक्रियाणामश्वपदादिरूपकरणैर्भोजनादिक्रियाणां च हस्तमुखादिरूपकरणैः सिद्धिदर्शनात्। इत्थं व्याप्तिनिश्चये रूपादिदर्शनक्रियायां च करणत्वसिद्धये कारणान्तरासम्भवात् 'इन्द्रियमेव करण'मित्याकारकानुमानाच्च तस्मिन् स्थले सामान्यतोदृष्टानुमानम्। एतदनुमानत्रयं केचनान्यथा व्याचक्षन्ते। यथा कारणलिङ्गकानुमानं पूर्ववदनुमानं, कार्यलिङ्गकानुमानं शेषवदनुमानं कार्यकारणभिन्नलिङ्गकानुमानं च सामान्यतोदृष्टानुमानमिति। तन्मते मेघोन्नतिदर्शनेन वृष्टेरनुमानम्, नृपादिकोपदर्शनेन च भविष्यदपकारानुमानमेव पूर्ववदनुमानम्। मेघाच्छन्नादिकारणदर्शनेन वृष्ट्यादिरूपकार्यस्य, नृपादि

कोपकारणदर्शनेन चानिष्टात्मककार्यानुमानात्। कार्यद्वारा कारणानुमानमेव कार्यलिङ्गकानुमानम्। यथा नदीवृद्ध्यादिदर्शनेन पार्वत्यादिप्रदेशेषु वृष्ट्यनुमान, कस्यचित्पाण्डित्यसन्दर्शनेन तस्याध्ययनाद्यनुमान, धूमादिदर्शनेन च वह्न्याद्यनुमानम्। यद्वस्तु यस्य न कार्य, नापि कारण तद्वस्तुदर्शनेन यत्र वस्त्वन्तरानुमान तत्र तदनुमान सामान्यतोदृष्टानुमानम्। यथोड्डीयमानवलाकादिपरिदर्शनेन दूरत एव तन्निकटवर्त्तिजलाशयानुमानं, निजोदरदर्शनेन स्वपृष्ठानुमानं, मनुष्यादिजन्मदर्शनेन च तन्मरणानुमानम्। अत्र वलाकाजलाशयोरुदरपृष्ठयोर्जन्ममरणयोश्च कार्यकारणभावासत्त्वेऽपि वस्तुगत्या वक्जलाशययोरुदरपृष्ठयोश्च नियतसाहचर्यदृष्ट्या 'मनुष्यादिजीवो मरणशीला भवितुमर्हति, जन्मवत्त्वा"दित्यनुमानेन चात्र सामान्यतो दृष्टानुमानमित्यवधेयम्। ईदृशव्याख्यानुसारेण जगत्प्रकार्यं दृष्ट्वा "क्षित्यङ्कुरादिक कर्त्तृजन्य, कार्यत्वाद्घटादिव"दित्यात्मकानुमानेनेश्वरानुमानमपि शेषवदनुमानान्तर्गतम्। प्रथमव्याख्यानुसारेणास्य सामान्यतोदृष्टानुमानान्तर्गतत्वमप्यवधेयम्। ईश्वरस्य पूर्वतोऽसिद्धत्वेऽपीश्वरत्वरूपसाध्यतावच्छेदकधर्मपुरस्कारेण तदनुमानात्। एतदनुमान पूर्वोक्तदिशा शेषवत्पूर्ववदुभयविधानुमान नेति वक्तु पारये। तत्रान्वयव्यतिरेकोभयविधव्याप्त्यभावात्। एतदनुमाने क्षित्यङ्कुरादिकं पक्ष, कर्त्तृजन्यत्वं साध्य, कार्यत्व च हेतु। अत्र "यद्यत्कार्यं तत्तत्कर्त्तृजन्य, यथा घटादि"रित्याकारकान्वयव्याप्त, "यत्कर्त्तृजन्य न भवति तत्कार्यं न भवति गगनादिव"दित्याकारकव्यतिरेकव्याप्तेश्च सत्वात्। केवल व्यतिरेकव्याप्तिस्थले तदनुमान शेषवदनुमानमवीतानुमानं वावधेयम्। ईश्वरत्वप्रकारेणेश्वरस्य साध्यस्याप्रसिद्धत्वेऽपि सामान्यतो जगत्कर्त्तृत्वपुरस्कारेण तत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमिति बोध्यम्। अनुमितिम्ताथत्कुत्रचित्स्थले प्रमा? क्वचिद्वा स्थलेऽप्रमा? इत्यपक्षायामुच्यते। यत्र स्थले साध्यव्याप्य-

हेतुनिश्चयस्य परामर्शप्रतिबन्धकीभूतपदार्थस्य वा विद्यमानता तत्र भ्रमानुमिति, यत्र च स्थले साध्यव्याप्यपक्षे साध्यव्याप्यहेतोर्निश्चयोऽस्ति, किम्वा तत्र तद्रूपपरामर्शसत्त्वेऽनुमितिर्भवति सत्रैव प्रमानुमितिरित्यवधेयम्।

इति श्रीदामोदरमहापात्रशास्त्रिकृतन्यायादर्शेऽनुमानखण्ड।

अथोपमानखण्ड।

पु०—पितर! भवतु तर्हि, साम्प्रतमत्र पूर्वोक्तोपमानप्रमाणनिरूपणे नानुगृह्णन्तु माम्।

पि०—वत्स! "उपमितिकरणमुपमान"मित्युपमानलक्षणम्। तत्त 'अतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकम्'। अतिदेशस्तावदितरधर्मस्येतरस्मिन् प्रयोगाय प्राप्ति। तत्प्रतिपादकवाक्यमेवातिदेशवाक्यम्। पदपदार्थसम्बन्ध ज्ञानविशेष एवोपमिति। पदपदार्थयो सम्बन्ध शक्तिरित्यर्थ। घट पटादियावत्पदार्थाना सादृश्यज्ञानमेवात्रोपमितौ करणम्। गवयादिपदाना तत्पदनिष्पन्नपशुविशेषसज्ञिभि सह वाच्यवाचकभावसम्बन्ध। गवयादि सज्ञाभ्यो गवयादिपशुविशेषरूपोऽर्थोऽवगम्यत एव। तादृशसज्ञासज्ञिनोर्वाच्य वाचकभावात्मकशक्तिज्ञानमेवोपमितिप्रमा। गवयपशौ गो सादृश्यस्य साधर्म्यस्य वा दर्शनमेवोपमितिकरणमुपमानप्रमाण वा। 'गोसदृशो गवय' इत्याकारकातिदेशवाक्यार्थस्मरणमेवात्र व्यापार।

किञ्चातिदेशो नाम "यथा तथे" त्याकारकशब्दप्रयोगवशेनैकवस्तुगत धर्मस्यापरवस्तुनि व्यक्तीकरणम्। स च 'यथा गोस्तथा गवय" इत्याकारवाक्यात्मक। यथा कश्चिद्ग्रामीण केवल गामवलोकितवान्, किन्तु गवयपशु कदाचिदपि नावलोकितवानसौ कदाचित्कस्माचिदरण्यकपुरुषात् "गोसदृशो गवय" इति श्रुतवान्। अथ कदाचिदरण्य गतवतस्तस्य गवय

पशुदर्शनानन्तरं पूर्वोक्तातिदेशवाक्यस्मरणेन गवयसंज्ञया गवयपिण्डरूप-संज्ञिनि तादात्म्यसम्बन्धज्ञानं समुत्पद्यते। अत्र संज्ञापदेन पदं संज्ञिपदेन चार्थ, तयोः सम्बन्धः शक्तिः, तेन 'पदपदार्थसम्बन्धज्ञानमेवोपमिति' रित्यवगम्यते। इतोऽवगम्यते प्रथमं गवयपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्य-स्मरणं ततश्चोपमितिः समुत्पद्यत इति। एतदुपमानप्रमाणबलेनैव मनुष्यपशु-पक्ष्यादिप्राणिनां वृक्षलताशिफामूलाद्यौषधीनां नानाविधव्यवहार्यपदार्थानां च परिचितिः सम्पत्स्यत एव लोकस्य। आकृतिविशिष्टपदार्थपरिचयाय सादृश्यपदार्थस्य पदशक्तिज्ञानाय चोपमानस्यैवावश्यकता। वस्तुपरिचयाय सादृश्यज्ञानं यथावश्यकं तथानेकस्थलेषु तदर्थं वैधर्म्यज्ञानमप्यावश्यकम्। यथा कस्यचिल्लोकस्य तिस्रस्तस्रो वा कन्यका आसन्। अथ कदाचित् कश्चिदपरिचितो लोकस्तदन्तिकमागत्य तेन सह सम्भाषणेनासौ कन्या-पिता तत्पाण्डित्यमुग्धोऽब्रवीद्विद्वन्! मत्कन्यास्वन्यतमां भुवनसुन्दरीमध्या-पयतु भवानिति। ततो 'भवत्कन्यकासु का सा पुनर्भुवनसुन्दरी'ति तेन पृष्टे सज्जनकेऽसावुदतरन्मत्कन्यकासु या तु कुञ्चितकेशा तामेव भुवन-सुन्दरीति जानीयात्। तच्छ्रुत्वा तद्दर्शनेन तस्य तदानीं भुवनसुन्दरी-परिचयोऽभूत्। तदानीं तत्र स्थितासु तदन्यकन्यकासु कुञ्चितकेशित्वाभावात्। तत्र सादृश्यस्य साधर्म्यस्य वा ज्ञानाभावेऽपि साधारणस्त्रीष्वन्यासु कन्यकासु चाविद्यमानस्याथच भुवनसुन्दर्यां विद्यमानस्य कुञ्चितकेशादिचिह्नस्य ज्ञान-मेव भुवनसुन्दरीं परिचाययति। वस्तुतस्तु कुञ्चितकेशादिचिह्नमन्यनिष्ठधर्मो वैधर्म्यं चेति ज्ञातुमसौ प्रवृत्ततया सादृश्यप्राप्तत्वेन च तच्चिह्नस्य तत्स्थले वैधर्म्यमिति ज्ञेयम्। सच वैधर्म्यज्ञानमुपमितिकरणमुपमानप्रमाणं चेति निर्णयम्। तेनोपमितौ गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं करणमतिदेश-वाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापार, उपमितिश्च फलमिति बोध्यम्। तदुप-मानं तु त्रिविधम्। सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमाधर्म्यविशिष्टपिण्ड-

ज्ञानवैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानभेदात्। तेषु प्रथम तूक्तम्। अथ द्वितीय-तृतीयौ यथाक्रममुच्यते। यत्र—'यथा कमप्यसाधारणधर्ममादायोपमिति-रुत्पद्यते तत्रासाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानोपमानम्। यथा कश्चिदा-रण्यकपुरुष कमपि ग्रामिणपुरुषमुक्तवान् 'नासिकाल्सदेकश्रृङ्गो-ऽनतिक्रान्तगजाकृति जीवविशेष एव खड्गमृग' इति। अथ कदाचि-त्तस्य श्रोतुस्तादृशपिण्डदर्शनेन प्रथममतिदेशवाक्यार्थस्मरणमनन्तर च 'अय पशु खड्गमृगपदवाच्य' इत्याकारकोपमितिर्जायते। अत्र नासिकाल्सदेक-श्रृङ्गस्यैवासाधारणधर्मत्वात्। तृतीय यथा—'यत्र किमपि वैधर्म्यमा-दायोपमितिरुत्पद्यते तत्र वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानमेवोपमानम्। यथा—केनापि पुरुषेण क प्रत्युक्त 'यो हि पशुरतिकठोरकण्टकखादकोऽश्वादिवदसमानपृष्ठो लम्बग्रीवोऽसुन्दरकायश्च स एव करभ' इति। अथ कदाचित्तच्छ्रोतुस्तादृश-पिण्डदर्शनेन प्रथम तथाविधवैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुदेति, तत प्रोक्ताति-देशवाक्यार्थस्मरण, तत्पश्चाच्च 'अय पशुरुष्ट्रपदवाच्य' इत्याकारकोपमिति-रुत्पद्यते। अत्रोष्ट्राकृतिगततत्तच्चिह्नाना तदितरपशुगतवैधर्म्यसदर्शनात्।

इति श्रीदामोदरमहापात्रशास्त्रिकृतन्यायादर्शे
उपमानखण्ड।

अथ शब्दखण्ड।

पु०—पितर! भवतु तर्हि, साम्प्रत शब्दप्रमाणनिरूपणन मा कृतार्थीकुर्वन्तु।

पि०—वत्स! शाब्दबोधसाकर्याय प्रथम तदुपयोगिकतिपयपदार्थान् प्रदर्श्यानन्तरं तत्स्वरूप प्रदर्शयिष्यते। यथा—आसवाक्यम्, पदज्ञानम्, शक्तिज्ञानम्, लक्षणा चेति। तत्र योगबलेनातीन्द्रियात्मपदार्थपर्यन्त-

साक्षात्कारशक्तिसम्पन्नो भ्रमप्रमादादिशून्यो, यथार्थवक्ता वाऽऽप्त । यथा वेदव्यासवाल्मिकमनुयाज्ञवल्क्यादित्रिकालदर्शिनो मुनय । पदसमूहो वाक्यम् । सुप्तिङन्तचय पदसमूह । अर्थबोधकशक्तिविशिष्ट पदम् । "वृत्तिमत्त्व पदत्व'मिति तल्लक्षणात् । वृत्तिस्तु शक्तिलक्षणान्यतरत्वरूपा । शक्तिस्तावत् 'अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य' इत्याकारकश्वरसङ्केतरूपा, ईश्वरेच्छारूपा वा, ईश्वरसङ्केत एव शब्दार्थसम्बन्ध । तथा सति 'आप्तोपदेश एव शब्दप्रमाणमागमप्रमाण व'ति । पूर्वोक्तवाक्यार्थज्ञाने वक्ष्यमाणाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधितात्पर्यज्ञानाना कारणता परिदृश्यते । तत्राकाङ्क्षा सम्बन्ध, योग्यता सामर्थ्यम्, सन्निधि सामीप्यम्, तात्पर्यज्ञानं च वक्तुरभिप्रायज्ञानमित्यर्थ । प्रोक्तपदमपि चतुर्विधम् । योगिकयोगरूढयोगिकरूढरूढभेदात् । तत्र योगात् प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धादधिगतो 'योगिक'। प्रकृतिप्रत्ययलभ्यार्थवाचक शब्द इत्यर्थ । यथा पाककर्तृत्ववाचकपाचकादिशब्द । योगोऽवयवशक्ति, रूढिश्च समुदायशक्ति एते निर्येते अन्येति 'योगरूढ'। अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या चार्थबोधकशब्दा योगरूढ इत्यर्थ । यथा पङ्कजादिशब्द । अत्रोभयशक्त्या-पङ्कजन्मकर्तृत्वरूपावयवार्थविशिष्टपद्मत्वविशिष्टपदार्थबोधात् । न च पङ्कजाते कुमुदादौ स्थलजाते पद्म च तत्पदप्रयोगप्रसङ्ग शङ्कनीय । तत्रोभयार्थबाधनात् । ये पुन क्वचिद्योगबलेन स्वातन्त्र्येणार्थं बोधयन्ति, क्वचिच्च रूढिबलेनापि स्वातन्त्र्येणार्थं बोधयन्ति त एव 'यौगिकरूढा'। यथोद्भिदादिशब्दा । उद्भिच्छब्दस्तु लोके योगबलेनोर्द्ध्वभेदनकरणरूपार्थमादाय तरुगुल्माद्यर्थं वेदे च पुनरन्यथा वदिकरूढिबलेन 'उद्भि'न्नामकयागविशेषरूपार्थमपि बोधयति । 'ये पुन शब्दा केवल रूढिबलेन प्रसिद्धिबलेन वार्थं बोधयन्ति त एव रूढा । यथा—घटपटकम्बलगृहद्वारप्रभृतय । रूढिपदेऽप्यवयवावयविशक्त्योर्विद्यमानत्वमस्त्यत्र । किन्तु तदुभयपोरुपरियते प्रागेव

प्रसिद्धिबलेन समुदायशक्तिबलेन चार्थबोधोऽभूदिति तान् केवल 'रूढा' इति वदन्ति ।

अथ वाक्यार्थप्रकार पूर्वोक्तपदार्थाना लक्षणोदाहरणानि च यथाक्रम प्रदर्श्यन्ते । यथा 'अह गच्छामि' 'राम खादति' चेत्यादीनामेव वाक्यत्वम् । तत्रैकाधिकपदाना विद्यमानत्वात् । वाक्यार्थज्ञाने वाक्य घटकपदज्ञानस्यैव कारणता । तत्तद्वाक्यघटकानाम् 'अहम्, गच्छामि, राम, खादति' चेत्यादिपदाना ज्ञानमन्तरेण तत्तद्वाक्यार्थज्ञानासम्भवात् । वाक्यघटकतत्तत्पदार्थस्मरणमेव तत्र व्यापार । तत्तत्पदज्ञानस्य तत्तत्पद-मात्रजन्यत्वेन ममोत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापारात्मकगमनरूपार्थस्य राम-रूपबालकस्य भोजनरूपार्थस्य च स्मरणव्यतिरेकेण तस्यानुत्पन्नत्वात् । 'राम खादती त्याकारकवाक्यात् 'शक्तिमूलको रामात्मकबालको भक्षती'-त्याकारकवाक्यार्थज्ञानात्मकशाब्दबोध एव शब्दप्रमाणफलम् । 'अय घट' अयं पट'इत्यादौ 'अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य' इत्याकारकेश्वरेच्छात्मक-शक्तिविशिष्टाना कम्बुग्रीवादिमद्घटादिपदाना प्रहरणाच्छादनादिबोधकपटादि-पदाना चैव पदत्वमवधेयम् । पदानामर्थै सहेश्वरेच्छासङ्केतरूपसम्बन्ध प्रति-पाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धो वा तिष्ठति, तत्सम्बन्धमादायैव च वाक्यार्थज्ञान भवति । यस्मिन् स्थले शब्दशक्तिबलेन वाक्यार्थज्ञानं नैव सम्भवति तत्र लक्षणाशक्त्या वाक्यार्थज्ञान सम्पादयेत् । लक्षणा नाम शक्तिविशिष्टपदेन सहार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा । यथा—"गङ्गाया घोष" इत्यत्र गङ्गापदस्य भगिरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूपार्थो घोषपदस्य च गोपालग्रामरूपार्थ । गङ्गाया गोपालग्रामावस्थानासम्भवेन शब्दशक्तिबलोपलभ्यतादृशवाक्यार्थ-ज्ञानाभावात् 'स्वसामीप्यरूपपरम्परासम्बन्धेन गङ्गापदात्तीररूपपदार्थोपस्थितौ 'गङ्गातीरे गोपालग्रामो वर्तत' इत्याकारकवाक्यार्थबोधो जायते । यच्छक्ति-बलेनात्र तादृशवाक्यार्थबोध सम्भवति सैव लक्षणाशक्ति । स्वपदेनात्र

अत्र वक्तुस्तात्पर्यं न केवल काकेभ्य एव दधिसंरक्षण, किन्तु दध्युपघातकानां काकबिडालकुक्कुरादिजीवानां वारणमेव तस्य तात्पर्यम्। तथा सत्यत्र काकशब्दमुख्यार्थस्य वायसजीवमन्तरेणान्यत्रासम्भवतया तद्वाक्यार्थतात्पर्यानुपपत्त्या तन्मुख्यार्थपरित्यागेन दध्युपघातकत्वरूपधर्ममादाय तद्वाक्ये तत्सर्वेषां धर्त्तव्यत्वेनेमा जहदजहल्लक्षणा जहदजहत्स्वार्थलक्षणा वेत्युच्यते। अत्र प्रथम काकपरित्यागेन तदितरदध्युपघातकमार्जारादिकपदान्वयात्। यद्यत्र त्वया प्रष्टव्य काकादिपदानां शक्ति सम्बन्धो वा तत्तद्व्यक्तौ स्वीक्रियते? उतान्यत्र कस्मिंश्चित्पदार्थे इति। अत्रोच्यते। प्रत्येकपदेषु विशेष्यविशेषणभेदेनाशद्वयमस्ति। तत्र काकादिपद विशेष्य काकत्वादिपदं च विशेषणम्। एकस्यापि काकशब्दस्योच्चारणेनासंख्यासंख्यकाकबोधात्तत्तच्छब्दानां शक्ति सम्बन्धो वा विशेष्यांशभूततत्तद्व्यक्तावनङ्गीकृत्य विशेषणाभूतकाकत्वादिधर्मे तत्तज्जातौ वा स्वीक्रियते। व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे तु काकादिष्वेकशब्दोच्चारणेन तत्काकादिशब्देन सह तत्तच्छब्दस्य शक्ति सम्बन्धो वावश्यं स्वीकर्त्तव्य। तथासति एककाकशब्दोच्चारणेन सकलकाकबोधो न घटेत। अन्यान्यकाकादिषु तादृशसम्बन्धासत्वात्। सम्बन्धमन्तरेण शब्दादर्थबोधो न सम्भवति। शब्दार्थयोरव्यवस्थापत्त। नापि शब्दार्थयो शक्ति सम्बन्धो वापलपितव्य। घटपटादिशब्देभ्योऽपि काकमार्जारादिरूपार्थबोधापत्ते। काकादिशब्देषु प्रतिशब्दमेकैका शक्ति र्नाङ्गीकर्त्तव्या। असंख्यासंख्यशक्तिस्वीकारे गौरवात्, काकत्वादिधर्मस्य तादृशजाते वैकत्वेन तत्र शक्ते सम्बन्धस्य वाङ्गीकारे लाघवाच। वस्तुतस्तु काकादिशब्देभ्यो नियमत एव काकत्वादिरूपेण वायसादिरूपार्थबोधात्काकादाविव काकत्वादौ शक्यार्थस्य शक्तिलभ्यार्थस्य वा स्वीकारो भवति नान्यथा। काकादिपदात् काकत्वादिधर्मबोधवद्घटत्वादिधर्मस्याऽपि बोधापत्ते। एतदर्थमेव व्यक्ति

धर्मयोरुभयत्रैव शक्ति सम्बन्धो वा स्वीकृत । न च केवलकाकत्वादि-धर्मे तथाविधजातौ वा शक्ति स्वीकर्तव्या। काकत्वादिजातीनाम-मूर्तपदार्थत्वेन नित्यत्वेन च तासु क्रियाविनाशोभयासम्भवेन 'काक उड्डीयते, वसति, म्रियते वे'त्यादिव्यवहाराणामसमीचीनत्वापत्ते । काकत्वादिविशिष्टकाकाद्यनुगतैकविधशक्तिस्वीकारे लाघवात्काकादि-शब्देषु काकत्वादिप्रकारेण नियमितज्ञानाभावाच्च काकादिशब्दस्तद्गत-काकत्वादिजातिशोभे एव शक्यार्थस्वरूपे इति निर्णयम्। अत एव काकत्वरूपविशेषणाशत्यागेन काकरूपविशेष्याशपरिग्रहादस्मिन् स्थले दधिघातकत्वरूपेण काकमर्जारादौ काकपदलक्षणाङ्गीकारादिमा लक्षणा जहदजहत्स्वार्थलक्षणेति निगदन्ति। किञ्च कस्य चिन्नृपस्य मृगया-गमनदशायामरण्यमध्ये दृष्टपूर्वव्याघ्रादिजन्तुदर्शनेन स्वहस्तगतरत्न-मुद्रिकादिसन्दर्शनेन वा तदानीं तस्य 'सोऽयं सिंहादि' 'सेय मुद्रिका वे'त्याकारेण प्रत्यभिज्ञादशाया पूर्ववृत्तिदेशकालाभ्या सह सिंहादे-र्मुद्रिकायाश्च 'स' 'सा' इत्येतौ तच्छब्दस्यार्थभूतौ, एतद्देशैतत्कालाभ्यां च सह सिंहोऽयम्' 'मुद्रिकेय'मितीदमशब्दस्यार्थभूतौ सम्बध्यते, किन्तु पूर्वपरकालसन्निहितासन्निहितदशात्मकविशेषणांशमादाय परस्परविरुद्धार्थ-द्वयस्य सामानाधिकरण्यज्ञानस्याभेदान्वयभूतस्य 'सोयम्' 'सेयम्' वेत्या-कारकज्ञानस्याभावेन विरुद्धदेशकालात्मकविशेषणांशत्यागेन 'सोऽयम्' 'सेय'मित्यत्र तदिदमशब्दयोरेकमात्रविशेष्यभूतव्याघ्रमुद्रिकारूपोऽर्थ इति स्वीकारादिमां लक्षणां जहदजहल्लक्षणेत्यङ्गीकृतम्। पूर्वोक्तस्थलेऽप्येक-भागत्यागेनापरभागस्वीकारादिमा भागलक्षणेत्यपि वक्तुं पारयेत्। इय लक्षणा शुद्धागौणीभेदेनापि द्विविधा। तत्र यत्र शक्यार्थस्य साक्षात्-सम्बन्धेन विद्यमानत्वसत्त्वेऽपि लक्षणाङ्गीक्रियते तत्र शुद्धलक्षणा। यथा— 'गङ्गाया घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य भगिरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूप-

धर्मयोरमयत्रैव शक्तिः सम्बन्धो वा स्वीकृतः। न च केवलकाकत्वादि-धर्मे तथाविधजातौ वा शक्तिः स्वीकर्तव्या। काकत्वादिजातीनाम-मूर्तपदार्थत्वेन नित्यत्वेन च तासु क्रियाविनाशोभयासम्भवेन 'काक उड्डीयते, वसति, म्रियते वे'त्यादिव्यवहाराणामसमीचीनत्वापत्तेः। काकत्वादिविशिष्टकाकाद्यनुगतैकविधशक्तिस्वीकारे लाघवात्काकादि-शब्देषु काकत्वादिप्रकारेण नियमितज्ञानाभावाच्च काकादिशब्दस्तद्गत-काकत्वादिजातिशोभे एव शक्यार्थस्वरूपे इति निर्णयम्। अत एव काकत्वरूपविशेषणांशत्यागेन काकरूपविशेष्यांशपरिग्रहादस्मिन् स्थले दधिघातकत्वरूपेण काकमर्जारादौ काकपदलक्षणाङ्गीकारादिमां लक्षणां जहदजहत्स्वार्थलक्षणेति निगदन्ति। किञ्च कस्य चिन्नृपस्य मृगया-गमनदशायामरण्यमध्ये दृष्टपूर्वव्याघ्रादिजन्तुदर्शनेन स्वहस्तगतरत्न-मुद्रिकादिसन्दर्शनेन वा तदानीं तस्य 'सोऽयं सिंहादिः' 'सेयं मुद्रिका वे'त्याकारेण प्रत्यभिज्ञादशायां पूर्ववृत्तिदेशकालाभ्यां सह सिंहादे-र्मुद्रिकायाश्च 'सः' 'सा' इत्येतौ तच्छब्दस्यार्थभूतौ, एतद्देशैतत्कालाभ्यां च सह 'सिंहोऽयम्' 'मुद्रिकेय'मितीदम्शब्दस्यार्थभूतौ सम्बध्येते, किन्तु पूर्वपरकालसन्निहितासन्निहितदेशात्मकविशेषणांशमादाय परस्परविरुद्धार्थ-द्वयस्य सामानाधिकरण्यज्ञानस्याभेदान्वयभूतस्य 'सोयम्' 'सेयम्' वेत्या-कारकज्ञानस्याभावेन विरुद्धदेशकालात्मकविशेषणांशत्यागेन 'सोऽयम्' 'सेय'मित्यत्र तदिदमशब्दयोरेकमात्रविशेष्यभूतस्याघ्रमुद्रिकारूपोऽर्थ इति स्वीकारादिमां लक्षणां जहदजहल्लक्षणेत्यङ्गीकृतम्। पूर्वोक्तस्थलेऽप्येक-भागत्यागेनापरभागस्वीकारादिमां भागलक्षणेत्यपि वक्तुं पारयेत्। इयं लक्षणा शुद्धागौणीभेदेनापि द्विविधा। तत्र 'यत्र शक्यार्थस्य साक्षात्-सम्बन्धेन विद्यमानत्वसत्त्वेऽपि लक्षणाङ्गीक्रियते तत्र शुद्धलक्षणा। यथा— 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य भगिरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूप-

शक्यार्थसत्त्वेऽपि तत्तीरे 'स्वसामीप्यसम्बन्ध'रूपलक्षणास्वीकारात्तत्सामीप्यस्य च वस्तुतः संयोगसम्बन्धेन विद्यमानतया साक्षात्सम्बन्धत्वमेकशुद्ध-लक्षणा ज्ञेया। 'यत्र परम्परासम्बन्धात्मकलक्षणयैव शक्यार्थो गृह्यते तत्र गौणी लक्षणा'। यथा—अज्ञव्यक्तौ जडताधिक्यप्रकटनाय 'अयमेको गौः' ब्राह्मणे प्रकृतिकुपितत्वस्य राज्ञि च दुर्धर्षत्वस्य द्योतनाय 'अयं ब्राह्मणो राजा च वह्निः', विषयदुरवगाहत्वद्योतनाय च 'अयं समुद्र'श्चेत्यादिस्थलेषु गोपदस्य 'स्वशक्यवृत्तिजाड्यवत्ता' रूपपरम्परासम्बन्धेन मनुष्ये, वह्निपदस्य 'स्वशक्यवृत्तितापकत्वाद्यतिशयवत्ता' रूपपरम्परासम्बन्धेन ब्राह्मणनृपयोः, समुद्रपदस्य च 'स्वशक्यगाम्भीर्याद्यतिशयवत्ता' रूपपरम्परासम्बन्धेन पुस्तकादौ शक्यार्थग्रहणात्तत्स्थलेषु गौणीलक्षणावधेया। किञ्च 'द्विरेफ'पदस्य 'स्वशक्यरेफद्वयविशिष्टभ्रमरपदवाच्यत्वरूप' परम्परासम्बन्धेन भ्रमररूपार्थबोधस्थले द्विरेफपदस्य या लक्षणा स्वीक्रियते सापि गौणीलक्षणैव। केचन केवलसादृश्यसम्बन्धरूपलक्षणां गौणीं, तद्भिन्नसम्बन्धरूपलक्षणां च शुद्धेति निगदन्ति। लक्षणायाः पृथक्कल्पनाप्रसूतत्वेन शब्दजघन्यवृत्तित्वेन चानादरणीयत्वं मुख्यप्रयोगस्यैवादरणीयत्वमित्यवधेयम्। आलङ्कारिकास्तावच्छब्दानां कामप्यपरां व्यञ्जनाशक्तिमङ्गीकुर्वन्ति। सा व्यञ्जना क्वचिच्छब्दशक्तिमूला क्वचिच्चार्थशक्तिमूलापि भवति। किन्तु वयं तां नाङ्गीकुर्मः। अनुमानप्रमाणेनैव तस्य तल्लक्षणान्तर्गतत्वेनान्यथासिद्धत्वात्।

पु०—पितः ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतमालङ्कारिकमतोक्तव्यञ्जनाशक्तिं निरूप्य तस्याः कुतो वा लक्षणान्तर्गतत्वमित्यपि कृपया प्रदर्शनीयम्।

पि०—वत्स ! स्वार्थबोधविरतासु तिसृष्वभिधालक्षणातात्पर्यात्मकवृत्तिषु यया वृत्त्या शक्त्या वाऽपरार्थोऽवगम्यते सैव व्यञ्जनावृत्तिः। यथा शब्दः शब्दान्तरबोधको भवति तथा तात्पर्यमप्यर्थान्तरव्यञ्जकं भवति।

सा व्यञ्जना द्विविधा। शाब्दीव्यञ्जनार्थीव्यञ्जनाभेदात्। तत्र शाब्दीव्यञ्जनापि द्विविधा। अभिधामूलालक्षणामूलाभेदात्। तयोर्मध्ये यत्र कस्मिंश्चिदनेकार्थशब्दे संयोगादिसम्बन्धविशेषैरेकस्मिन्नर्थे निर्द्धारिते सत्यपि तत्र या शक्तिः पुनरन्यार्थप्रतीतिकारणं भवति तच्छक्तिरेवाभिधामूला व्यञ्जना। 'अनेकार्थस्शब्दः कुत्र? किमात्मकार्थबोधको? भवे'दित्याकारकसन्देहोपस्थितिकाल एव संयोगादिसम्बन्धा अर्थविशेषबोधनियामका भवन्ति। ते च सम्बन्धा संयोगविप्रयोगसाहचर्यविरोधितार्थप्रकरणलिङ्गशब्दान्तरसन्निधिसामर्थ्यौचितीदेशकालव्यक्तिस्वरादिरूपा भवन्ति। एषामुदाहरणानि यथाक्रमं प्रदर्श्यन्ते यथा—तेषु संयोगः सन्निकर्षः। 'सशङ्खचक्रो हरि'रित्यत्रानेकार्थकोऽपि हरिशब्दो विष्णुमेव बोधयति न सिंहमर्कटादिकम्। विष्णावेव शङ्खचक्रसंयोगसत्त्वात्। विप्रयोगो विरहः। यथा—'फणाहीनो नागः' इत्यत्र नागशब्दः सर्पमेव बोधयति न तु हस्त्यादिकम्। सर्पस्यैव फणायास्वियोगसम्भवात्। साहचर्यं सङ्गः। यथा—'रामलक्ष्मणा'वित्यत्रानेकार्थकोऽपि रामशब्दो दाशरथिमेव बोधयति न तु परशुरामादिकम्। दाशरथेरेव लक्ष्मणसाहचर्यसम्भवात्। विरोधिता वैरम्। यथा—'रामार्जुना'वित्यत्रानेकार्थकावपि रामार्जुनशब्दौ तयो रामशब्दो भार्गवं न तु रामचन्द्रमर्जुनशब्दश्च कार्त्तवीर्यमेव बोधयति न तु पाण्डुपुत्रार्जुनादिकम्। तयोरुभयोरेव विरोधित्वदर्शनात्। अर्थः प्रयोजनम्। यथा—'स्थाणुं भज भवच्छिदे' इत्यत्रानेकार्थकोऽपि स्थाणुशब्दः शिवमेव बोधयति न तु शाखाहीनवृक्षम्। शङ्करादेव भवच्छेदात्मकप्रयोजनलाभात्। प्रकरणं प्रस्तावः। यथा—'यथाज्ञापयति देव' इत्यत्रानेकार्थकोऽपि देवशब्दो भवन्तं राजानं वा बोधयति न तु परमेश्वरादिकम्। नाटकीयप्रस्तावबलेन तादृशशब्दस्य तादृशार्थबोधकत्वात्। लिङ्गं विशेषकं चिह्नमिति यावत्। यथा—'कपर्दी भीमः' इत्यत्रानेकार्थकोऽपि भीमशब्द-

शिवमेव बोधयति न तु कुन्तीपुत्रभीमादिकम्। कपर्दात्मकविह्नविशेषद्वारा भीमशब्दस्य शिवमात्रबोधकत्वात्। शब्दान्तरसन्निधि प्रसिद्धार्थकशब्दान्तरसाहित्यम्। यथा—'स्थलारविन्दश्रिय'मित्यत्रानेकार्थकोऽपि श्रीशब्द शोभामेव बोधयति, न तु लक्ष्म्यादिकम्। प्रसिद्धार्थकशब्दान्तरारविन्दशब्दसाहचर्येण श्रीशब्दस्य शोभामात्रबोधकत्वात्। सामर्थ्यं शक्ति। यथा 'मधुना मत्त कोकिल' इत्यत्रानेकार्थबोधकोऽपि मधुशब्दो वसन्तर्तुमेव बोधयति न तु मद्यादिकम्। वसन्तस्यैव कोकिलमादन सामर्थ्यात्। औचिती युक्तता। यथा—'गौरेका तु मनस्विन' इत्यत्रानेकार्थकोऽपि गोशब्दो वचनमेव बोधयति न तु गोरूपपश्वादिकम्। अत्रौचित्यवशेन गोशब्दस्य वचनमात्रबोधकत्वात्। देश स्थानम्। यथा—'गगने चन्द्र' इत्यत्रानेकार्थकाऽपि चन्द्रशब्दश्चन्द्रमसमेव बोधयति न तु कर्पूरादिकम्। गगनात्मकस्थानेन सह चन्द्रमस एव सम्बन्धसत्त्वात्। काल समय। यथा—'रात्रौ विभावसु रित्यत्रानेकार्थकोऽपि विभावसु शब्दो वह्निमेव बोधयति न तु सूर्यादिकम्। रात्रिरूपकालेन सहाग्नेरेव सम्बन्धसत्त्वात्। व्यक्ति स्त्रीपुंसादिलिङ्गम्। यथा—'मित्र भाती'-त्यत्रानेकार्थकोऽपि मित्रशब्दो नपुंसकलिङ्गविशिष्टश्चेत्सुहृद पुलिङ्गश्चेत्सूर्यं च बोधयति। लिङ्गभेदेन मित्रशब्दस्य तत्तदर्थबोधकत्वात्। स्वरादि रुदात्तानुदात्तस्वरितात्मक। स च वेद एव प्रसिद्ध। प्रयोजनबोधाय यत्र लक्षणामङ्गीक्रियते तत्रैव लक्षणामूला व्यञ्जना। यथा 'गङ्गाया घोप' इत्यत्र गङ्गापदाद्गिरिथखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूपार्थबोधानन्तरमभिधा शक्तश्च तत्रूपार्थबोधनान्तर लक्षणाशक्तिनिवृत्त पुनर्यच्छक्तिबलेन शीतत्व-पावनातिशयत्वादिरूपप्रयोजनमवगम्यते तच्छक्तिरेव लक्षणामूला व्यञ्जना। अथ व्यञ्जनाशक्तिर्निरूप्यते यथा—'वक्तृबोद्धव्यवाक्यानां ध्वनिविशेषात्मककाकोश्चेष्टादिकस्य च वैशिष्ट्येन या हि शक्तिरन्यार्थं बोधयति

सैवार्थमूला व्यञ्जनाशक्ति । यथा—'गतोऽस्तमर्क' 'सन्ध्यावन्दनादि कस्यायमवसरो' वेत्यादावास्तिकद्विजातिवक्तृप्रतिपाद्यार्थाना 'गाव सहियन्ता, वय गृह प्रत्यावर्तामहे' चेत्यादौ गोपालादिवक्तृप्रतिपाद्यार्थाना च वक्तृवैशिष्ट्यमादाय प्रतीयमानत्वेन तत्तत्स्थलेऽप्यर्थी व्यञ्जना निर्णेया ।

पु०—पितर ! अस्तु तर्हि, रामश्यामादिपदाना तत्तद्बालकपिण्ड शक्तिरस्तीति यदुक्त प्राक तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम्। अर्थेन सह शब्द स्येश्वरेच्छात्मकशक्तिस्वीकारेण तत्र तादृशशक्त्यभावात् ।

पि०—वत्स ! न चैवं वक्तु युज्यते। वक्ष्यमाणदिशा तन्निरा करणात्। तथा हि पदपदार्थयो परस्परसम्बन्धोऽस्ति यं शास्त्रीयमापया 'वृत्ति रिति वदन्ति। सा पदपदार्थोभयनिष्ठा। सैव पदवृत्तिर्द्विविधा। सङ्केतलक्षणाभेदात्। तत्र सङ्केतोऽपि द्विविध । आधुनिकाजानिकभेदात्। तत्राधुनिकसङ्केतोऽनित्य आजानिकसङ्केतश्च नित्य । पुनराधुनिकसङ्केतोऽपि द्विविध । लौकिकशास्त्रीयसङ्केतभेदात्। तत्र शास्त्रीयसङ्केत परिभाषा, शास्त्रकारेच्छा वति निगदन्ति। यथा व्याकरणे विधिसंहितादिसंज्ञा । न्यायशास्त्र च द्रव्यगुणादिसंज्ञा । एवं सकलशास्त्रेषु पारिभाषिकसङ्केतो वत्तत। लौकिकसङ्केतोऽपि नानाविध । प्रादेशिकदैशिककौलिकादि भदात्। यथास्मदुक्ते हरिआ, माधिआ, मोतीत्याद्याकारेण तत्तद्व्यक्ति-विषयकसङ्केता सन्दृश्यन्त, तथा हिन्दिवङ्गतैलङ्गमहाराष्ट्रगुर्जरादिसकल देशेष्वपि तथाविधसङ्केता सन्दृश्यन्त एव। घटपटादिषु सर्वे तत्तच्छब्द प्रतिपाद्यार्था समानाकारा इति जानन्ति। तत्तच्छब्देषु 'अस्माच्छब्दा-दयमर्थो बोद्धव्य' इत्याकारकेश्वरेच्छात्माकाजानिकसङ्केतरूपशक्तर्विद्यमान त्वात्। सा चाजानिकशक्तिरपि द्विविधा। अवयवशक्तिसमुदायशक्तिभेदात्। तत्रावयवशक्तिं योगशक्ति, समुदायशक्ति च रूढि, प्रसिद्धिरेति वदन्ति।

तथाहि पाचककारकादिपदेषु सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवद्वयमस्ति। तत्र पचकृधात्वोर्ण्वुलोऽकादेशे पाचककारपदद्वयसिद्धेः। तत्र पचादिधातुः प्रकृतिरकादिश्च प्रत्ययः। पचधातोः पाके कृधातोश्च कर्त्तव्यरूपार्थे शक्तिरक्-प्रत्ययस्य च कर्त्तरि शक्तिः। सम्मिलितत्वदुभयशक्तिबलेन पाचकपदात्पाक-कर्त्ता, कारकपदाच्च कार्यकर्त्तस्याकारकार्थोऽवगम्यते। तथा घटपदात्कलशस्य पटपदाद्वस्त्रस्य, मण्डपपदाच्च चतुष्कोणावच्छिन्नेष्टकप्रस्तरादिनिर्मितत्रया-कारस्थानविशेषस्य रूढिशक्तिबलेन, प्रसिद्धिशक्तिबलेन वात्रगततया तत्तच्छब्दात् रूढि प्रसिद्धिर्वेति वदन्ति। व्याकरणज्ञानमन्तरावयवशक्ते-र्यौगशक्ते वा कोषसाहित्यादिज्ञानमन्तरेण च समुदायशक्तेर्ज्ञानाभावात् प्रवीणव्यक्तिव्यवहारस्यापि शक्तिज्ञानेऽत्यावश्यकता तिष्ठति। नैयायिकैरपि शक्तिज्ञानार्थमष्टविधप्रमाणमङ्गीक्रियते। तत्तु व्याकरणोपमानकोषाप्त-वाक्यव्यवहारवाक्यशेषात्मकार्थवादविवरणप्रसिद्धपदान्तरसन्निधानात्मकम्। "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यव्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृते-र्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति साम्प्रदायिकोक्तेः। तेषु व्याकरणं यथा 'पक्ते'त्यत्र पचधातोः कर्त्तरि तृच्प्रत्ययेन पक्तृशब्दस्य पाककर्त्तरि सङ्केतग्रहः। उपमानाच्छक्तिग्रह उक्तः। कोषाच्छक्तिग्रहो यथा—"विष्णुर्नारायणः कृष्णः"—इत्यादौ विष्णुशब्दादीनां नारायणे शक्ति-ग्रहः। अत्र कोषपदमुपलक्षणविधया गणपाठमपि बोधयति। उपलक्षणत्वं नाम स्वार्थप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरार्थप्रतिपादकत्वम्। तेन 'भू' सत्तायामित्यत्र भूशब्दस्य सत्तायामेव शक्तिग्रहः। आप्तवाक्याच्छक्तिग्रहो यथा—'अश्वशब्दवाच्य' इत्यादावश्वशब्दस्य शृङ्गरहितकेशरयुक्तपुच्छ-विशिष्टपशुविशेष एव सङ्केतग्रहः। व्यवहाराच्छक्तिग्रहो यथा—कुत्रचित् स्थले द्वयोर्वृद्धयोर्मध्ये एको वृद्धोऽपरवृद्धमवदत् 'गामानये'ति। तच्-छ्रवणेनासौ द्वितीयवृद्ध एकां गां समानीतवान्। तत्र प्रथमवृद्ध

पुनस्तमकथयत् 'गां बधान, अश्वं चानये'ति। तच्छ्रुत्वासौ मध्यमवृद्धो गां बाद्ध्वश्वं समानीतवान्। तत्रैतत्सर्वमवलोकयतः कस्य चित्तृतीयपुरुषस्य गोशब्दाद्गलकम्बलविशिष्टपशुविशेषरूपार्थे, 'आनय' पदात् सम्मुखीकरणरूपार्थे, 'बधान' पदाद्बोधनरूपार्थे 'अश्वपदाच्च शृङ्गरहितकेशमयपुच्छविशिष्टपशुरूपार्थे यत्सङ्केतज्ञानमभूत्तत्र द्वितीयवृद्धव्यवहारस्यैव कारणत्वं नान्यस्य। प्रोक्तसङ्केतबलेनार्थबोधकशब्दा एव साङ्केतिकशब्दाः। वाक्यशेषाद्विधिवाक्यशेषादर्थवादवाक्यादिति यावत्। तत्र "इष्टसाधनत्वेन प्रमाणान्तराप्रतीतकर्मण इष्टसाधनत्वप्रकारकबोधजनकवैदिकवाक्यं विधिः" "विधिप्रतिपादितकर्मणः प्राशस्त्यनिन्दान्यतरबोधकवैदिकवाक्यं चार्थवादः।" अर्थवादवाक्याच्छक्तिग्रहो यथा—"यवमयश्चरुर्भवति" "वाराही चोपान"दित्यादिश्रुतावार्या यवशब्दं दीर्घशूके वराहशब्दं च शूकरे प्रयुञ्जन्ते, म्लेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गौ वराहशब्दं च च कृष्णशकुनौ प्रयुञ्जन्ते। तदुभयशब्दयोर्जागरूकेऽर्थसन्देहे "यवान्या औषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति "वराहं गावोऽनुधावन्ती"-त्याकारकार्थवादवाक्यबलेन यवशब्दस्य दीर्घशूके वराहशब्दस्य च शूकरे सङ्केतग्रहः। विवृतेर्विवरणात्प्रतिशब्दादिति यावत्। अस्माच्छक्तिग्रहो यथा—'हरिर्नारायण' इत्यादौ हरिशब्दस्य मर्कटादिनानार्थबोधकत्वेऽपि तन्नार्थे सन्देहे जायमाने विवरणबलेन नारायण एव सङ्केतग्रहः। सिद्धपदस्य सान्निध्यतः सिद्धपदसमभिव्याहारादित्यर्थः। ततः शक्तिग्रहो यथा—"इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती"त्यत्र मधु करोतीति मधुकर इति व्युत्पत्त्या मधुकारशब्दस्य सङ्केतग्रहो भ्रमरे? उत मधुमक्षिकायाम्? इत्याकारकसन्देहे जायमाने पूर्वं पद्मे भ्रमरस्यैव मधुपानसन्दर्शनेन कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरशब्दस्य भ्रमर एव सङ्केतग्रहो न तु मधुमक्षिकायाम्। समभिव्याहारः साहित्येनोच्चारणम्। आधुनिकसङ्केतस्य

पूर्वोक्तदिशा पारिभाषिकदैशिकादिभेदेन नानात्वेऽपि वक्ष्यमाणदिशा तस्य द्वैविध्यमेवापादयन्ति। आजानिकसङ्केतः शक्तियोगो वा रूढिश्चेति। शक्तिबलेनार्थबोधकशब्दोऽपि त्रिविधः। यौगिकयौगिकरूढरूढभेदात्। तेषु 'अवयवशक्तिबलेनार्थबोधकशब्दा यौगिकाः।' यथा—पङ्कजादयः। एषां प्रसिद्धिबलेनैव पद्मरूपार्थबोधानन्तरं पङ्कोत्पन्नात्मकावयवार्थसम्बन्धसत्त्वात्। क्वचिच्च रूढिबलेन तदुभयस्थले स्वातन्त्र्येणार्थबोधकशब्दा यौगिकरूढाः। यथा—उद्भिदादयः। एषां योगबलेनोर्द्ध्व भेदनरूपार्थमादाय तरुगुल्मादि-रूपार्थबोधकत्वाद्वैदिकरूढिबलेन चोद्भिन्नामकयागरूपार्थबोधकत्वात्। अत्र योगस्य रूढेश्चोभयोः स्वातन्त्र्यमवधेयम्। केवलं रूढिबलेन प्रसिद्धिबलेन वार्थबोधकशब्दा रूढिशब्दाः। यथा—घटपटगृहादिशब्दाः। अत्रावयवाव-यविशक्त्योर्विद्यमानत्वेऽपि तत्तच्छक्त्युपस्थितेः प्राक् प्रसिद्धिबलेनार्थात्समु-दायशक्तिबलेनार्थबोधात्। अत्रावयवशक्तिबलेन समुदायशक्तिबलेन वार्थ-बोधेऽपि तादृशार्थमादाय सर्वत्र स्थलेषु तात्पर्योत्पत्त्यसम्भवात्तत्र लक्षणा-वृत्त्यनुसन्धानं कृतम्। सर्वत्र वाक्यार्थज्ञानेऽर्थाच्छाब्दबोधे आकाङ्क्षा-सत्तियोग्यतासन्निधीनां कारणता ज्ञेया।

पु०—पितरः! आकाङ्क्षादीनां स्वरूपं पुनः कीदृशम्? तेषां तत्र कारणत्वानङ्गीकारे वा का हानिः?

पि०—वत्स! वाक्यगर्भे स्थितयोः पदयोः प्रदानां वा यया परिपाट्या प्रकृतवाक्यार्थज्ञानं भवति, तामेव परिपाटीं तत्तत्पदानामाकाङ्क्षा। किम्वा 'यत्पदेन विना यत्पदं प्रकृतवाक्यार्थबोधेऽसमर्थं भवति तत्पदस्य तत्पदेन सहापेक्षा आकाङ्क्षा'। यथा—'रामो गच्छती'त्यादिवाक्यगर्भ-निपतितयोः 'रामो गच्छती'ती पदयोः रामेण सहात्मकद्वितीयाविभक्तेर्गम-धातुना सह शप्प्रत्ययलट्विभक्त्योः परिपाटी वर्णक्रमो वा वर्त्तते, तद्वर्णक्रम

एव रामगमनरूपवाक्यार्थज्ञानार्थमावश्यकत्वेन प्रतीयत इति स एव तत्राकाङ्क्षा। किम्वा तद्वाक्ये रामपदेन विना क कुत्र? गच्छती'-त्याकारेण, 'गच्छति' पदेन च विना 'राम कि कुर्या'दित्याकारेणाका ङ्क्षायां जायमानायां केवल तत्तत्पदात्ताद्दशवाक्यार्थज्ञानाभावात्तदुभय-पदयो परस्परापेक्षात्मकाकाङ्क्षासद्भाव स्वीकर्त्तव्य एव। वाक्यार्थ-ज्ञानेऽस्या कारणत्वानङ्गीकारे केवल रामपदादपि रामगमनरूपवाक्यार्थ-ज्ञानमापद्येत। न चात्र 'ओ'मित्युच्या। क्रियापदमन्तरेण कारक पदस्य कारकपदमन्तरेण च क्रियापदस्यान्वयासम्भवात्। 'यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयापेक्षा तिष्ठति तदुभययोरव्यवधानेन पदेनोपस्थितिरा-सत्ति'। यथा—'हरिमाह्वय' 'विद्यालय यास्यती'त्यादौ। अस्या वाक्यार्थज्ञाने कारणत्वानङ्गीकारे 'हरिं विद्यालयम्' आह्वय यास्यती'त्यादि वाक्यादपि वाक्यार्थज्ञानमापद्येत। न चात्र 'ओ'मिति वृथा। अत्र पूर्वोक्तवाक्यद्वयस्य विद्यमानत्वेन तद्वाक्यद्वयगर्भगतस्य 'विद्यालयम्' 'आह्वये'ति पदद्वयस्य प्रत्येकवाक्यश्रवणे विच्छेदापादकतया तत्रासत्त्यभाने-ऽपि वाक्यत्वप्रसङ्गात्। "पदाना परस्परान्वये बाधाभावो योग्यता"। यथा—'जलेन सिञ्चती'त्यादौ सेचनक्रियाया जलेन सहान्वये काचिद्बाधा नास्तीति योग्यता तिष्ठति। अस्या वाक्यार्थज्ञानकारणत्वानङ्गीकारे 'वह्निना सिञ्चती'त्यादौ जलातिरिक्तवह्निप्रभृतिपदार्थेषु सेचनक्रियासम्भवेन वह्निजलयो परस्परसम्बन्धप्रयुक्तवह्नौ सेचनक्रियायोग्यत्वामात्रेऽपि वाक्यार्थज्ञानापत्ते। शाब्दज्ञानं प्रति योग्यतानिष्ठसंशयनिश्चयात्मक-साधारणज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वेन प्राक् वाक्यार्थज्ञानात्सदा परस्पर सम्बन्धात्मकयोग्यतानिश्चयासत्त्वेऽपि क्वचित्संशयमादाय क्वचिच्च निश्चय-मादाय वाक्यार्थज्ञाने जायमाने तत्र न कापि हानिरिति ज्ञेयम्। 'पदाना-मविलम्बोच्चारणं सन्निधि।' यथा 'राम शेते' इत्यादौ सन्निधिस्तिष्ठति।

अस्य वाक्यार्थज्ञाने कारणत्वानङ्गीकारे इदानीं 'राम' इत्युच्चार्य प्रहरद्वयानन्तरं 'शेते' इत्युक्तावपि तत्र वाक्यत्वप्रसङ्गात्। केचन तात्पर्यस्यापि वाक्यार्थज्ञानकारणत्वमङ्गीकुर्वन्ति। 'वक्तुरिच्छैव तात्पर्यम्'। तत्र तदनङ्गीकारे लक्षणास्थले नानार्थबोधकशब्दप्रयोगस्थले च शाब्दबोधानुपपत्तेः। तथाहि 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य भगिरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूपार्थे, भोजनदशायाम् 'सैन्धवमानये'त्यत्र च सैन्धवपदस्य घोटकरूपार्थे जायमानेऽपि ज्ञाने तत्तत्स्थले वस्तुतः प्रकृततात्पर्यविषयीभूतगङ्गातीरलवणरूपार्थज्ञानाभावेन यथार्थशाब्दबोधाभावाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञान-स्यापि कारणताभ्युपेया।

पु०—पितरः! लक्षणयानेकार्थबोधकशब्दशाब्दबोधस्थले तात्पर्यज्ञानस्य कारणता मयानङ्गीकर्त्तव्या। प्रकरणज्ञानादिनैव तथाविधज्ञानसिद्धेः।

पि०—वत्स! क्वचित्क्वचित्स्थले सति तात्पर्यसन्देहे कृतायामपि प्रकरणाद्यालोचनायां तदनुसन्धानलक्ष्यत्वं केवलतात्पर्यनिर्णय एव प्रकृते तिष्ठति न तु वाक्यार्थनिश्चये। तत्र तात्पर्यज्ञानस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण लाघवात्। अनियतप्रकरणादिज्ञानस्य वाक्यार्थकारणत्वाङ्गीकारे निष्प्रयोजनत्वात्समयाक्षेपप्रयुक्तकल्पनागौरवाच्च। किं च यत्र स्थले वक्त्रभिप्रायस्य सहजबोध्यत्वेऽपि तथाप्युपक्रमोपसंहारादिना वा नानाविधहेत्वनुसन्धानकरणे तदपेक्षायां कृतायां वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिपक्षे समयविलम्बस्वीकारस्य वैयर्थ्याद्व्याख्यानादिकं विना वस्तुतात्पर्यज्ञानस्थले प्रकरणादिपर्यालोचनाव्यतिरेकेणापि शाब्दबोधात्तत्र तात्पर्यज्ञानस्यापि कारणत्वमिति सिद्धं याथार्थ्येनाङ्गीकाराच्च प्रकरणादीनां न कारणत्वमित्यभ्युपेयम्। पूर्णवाक्यमपि द्विविधम्। वैदिकलौकिकभेदात्।

पु०—पितर ! भवतु तर्हि, साम्प्रतमत्र वैदिकलौकिकवाक्य-स्वरूपादिकं कृपया निर्णेयम्।

पि०—स च वेदस्तावत्प्रथमं द्विविधः। मन्त्रब्राह्मणभेदात्। तत्र 'यज्ञादिकर्मानुष्ठानकालीनद्रव्यदेवतादिस्मारकवाक्यं मन्त्रः'। स तु "इषे त्वोर्जे त्वे"त्यादिरूपः। "यज्ञादिकर्मविधायकवचनं ब्राह्मणम्"। तद्ब्राह्मणमपि त्रिविधम्। विधिनिषेधार्थवादभेदात्। तत्र कर्मसु साक्षात्प्रवर्त्तकवाक्यं विधिः। यथा—"स्वर्गकामो यजेत" "गङ्गास्नानं कुर्यात्" "देवगुरुब्राह्मणान् पूजये"दित्यादिस्थलेषु विधिलिङ्लोटादयः वक्तुरभिप्रायं प्रकाशयतः। तदभिप्रायमादाय 'नियोज्यकर्म एव पुरुषस्य स्वेष्टसाधन'मित्यनुमाय लोकास्तत्तत्कर्मसु प्रवर्त्तन्ते। वेदलोकयोरुभयत्रेष्ट साधनताज्ञानमन्तरेण तत्तत्कर्मसु लोकानामप्रवृत्तेः। यथा लोके गुरु ब्राह्मणराजाज्ञादिपालनेषु लोकाः प्रवर्त्तन्ते, तथा वेदेऽपि वेदवाक्यघटित-लिङ्लोटादिप्रकारश्रवणेन तत्रेश्वरेच्छात्मकशक्तिविद्यमानताबोधानन्तरं तत्तत्कर्माचरणं प्रवर्त्तन्ते। निषिद्धकर्मसु साक्षान्निवर्त्तकवचनं निषेधः। यथा 'परस्वं मा हर' 'सुरापानं मा कुरु' 'देवगुरुब्राह्मणान् मा निन्द' 'मा हिं-स्यात्सर्वाणि भूतानि' चेत्यादिस्थलेषु परस्वीहरणसुरापानादीनां वर्ज्यत्वमेव। तेषामनिष्टसाधनत्वेन शास्त्रगर्हितत्वात्। "स्तुतिनिन्दान्यतरफलकविधि-निषेधसहायकवचनमर्थवादः"। यथा "सोमरसपानेनामृतो भवति" "वायु-र्वैक्षेपिष्ठा देवता" चेत्यादिवाक्यैः सोमरसात्मकद्रव्यस्य शीघ्रगतिशीलवायु-देवतायाश्च प्रशंसामुखेन सोमवायव्ययागयोर्विधानादेव तत्तद्विधेस्तत्तद्वाक्य-स्यार्थवादवाक्यत्वम्। तथा "सुरापो नरकं व्रजेत्" "मिथ्याभाषी समाजद्रष्ट्र"श्चेत्यादिवाक्यानामप्यर्थवादत्वम्। सुरापानमिथ्यासम्भाषणयोः निन्दापादकत्वेन निषिद्धकोट्यन्तर्गतत्वात्। वैदिकवाक्यानां प्रमप्रमा-

दादिशून्याप्तोक्तित्वेन सर्वत्र प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, लौकिकवाक्यानां चाप्त-जनोक्तित्वे प्रामाण्यमनाप्तजनोक्तित्वे चाप्रामाण्यमवधेयम्।

पु०—पितरः! भवतु तर्हि, साम्प्रतमत्र भ्रमादिपदार्थस्वरूप-निर्णयेनानुग्राह्यः।

पि०—वत्स! मनुष्यस्य भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवाख्याः कतिपयस्वाभाविकदोषाः सन्ति, यद्बलेनासौ यथाभूतवस्तून्ययथाकारेणा-यथाभूतवस्तूनि च यथाभूतवस्तुस्वरूपेणावमन्यते। तेषु 'अन्यवस्तुन्य-प्रकारकज्ञानं भ्रमः।' यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानम्, रज्ज्वां च सर्पज्ञानम्। कस्यचिल्लोकस्य कं प्रत्येकविधप्रश्ने भ्रमवशेन तस्यान्यविधोत्तरदानं प्रमादः। यथा 'त्वं किं करोषि' इति प्रश्ने 'नाहमखाद'मित्याकारको त्तरदानम्। प्रतारणेच्छावशवर्त्तिलोकोऽपरलोकमन्यविधं दृष्ट्वा बुद्ध्वाप्यन्यथा-कथनं विप्रलिप्सा। यथा—कश्चिल्लोकः कस्यचित्कदाचारिणोऽसच्चरित्रनृपस्य कस्यचिद्धनिकस्य चान्तिके सदाचरितमद्यपानपरस्त्रीपरधनहरणादिविविध-कदाचारान् दृष्ट्वा बुद्ध्वापि भवादृशो महात्मा, ज्ञानी, दानी राजा धनिको वा मया न कुत्रापि दृष्ट इत्याकारकविविधस्तुतिवाक्यैस्तस्य प्रतारणम्। इन्द्रियाणामसामर्थ्यमेव करणापाटवम्। विशेषतः श्रोत्रवाक्शक्त्योर-नैपुण्यमेवेन्द्रियापाटवपदेन बोद्धव्यम्। तेनोत्तमाकारेणाश्रुत्वाकथयित्वा चायथोत्तरं ददात्येव। यथास्माभिः कस्मिंश्चिद्बधिरे मूके वा 'रामः क्वास्त' इति पृष्टे तन्मध्याद्बधिरो मूको वोदतरत् 'आम गृह एवे'ति। अत्रास्यायमर्थस्तदानीं तत्रासौ बधिरो यथावत्प्रश्नाक्षराश्रवणेनास्य प्रश्नो मम किमपि वस्तुविषयको व्यक्तिविषयको वा भवेदिति विभाव्योदतरत् 'आम गृह एवास्ते' इति। तथा मूकोऽपि 'रामो रामगृह एव तिष्ठती'त्या-कारकोत्तरस्थले 'आम आमगृहे' इति कथितवान्। वस्तुत एतदुभय-

विधोत्तरस्य मिथ्यात्वमेव। तदुभयोक्तामशब्दप्रतिपाद्यप्रकृतार्थस्य भिन्नतया तद्विवक्षितार्थबोधविषय सदा तयोरप्रस्तुतत्वेन करणापाटवमादाय स्वभावतोऽन्यथास्थितवस्तुनोऽन्यथाकथनादिरूपविसम्वादवाक्यानामुत्पत्ति। अधिकांशस्थलेऽपभ्रंशशब्दा अपीदृशीं गतिं लभन्ते। यत्र स्वार्थपरपुरुषाणां स्वार्थानुकूलवस्तुष्वनुराग स्वप्रतिकूलवस्तुषु च विद्वेषो जायते तत्रैव विप्रलिप्सा सम्भवति। येषामिन्द्रियदोषमादाय ज्ञान शब्दव्यवहारो वा भवति तेषामेवानायासेन करणापाटवदोषो जायते। ईश्वरस्येच्छाज्ञानकृतिशक्त्यादिविविधशक्तीनां नित्यत्वमेव। ईश्वरस्यास्तित्व कथमपि नापलपितव्यम्। तस्य नित्यज्ञानवत्त्वात्सदातृप्तत्वात्सर्वत्र परिपूर्णत्वाच्च। तथा सति यथार्थवाक्यबोध शाब्दप्रमा, शाब्दप्रमाकरण पदज्ञान च शब्दप्रमाण किन्तु न पदमात्रम्। मौनिपठितश्लोकादौ शाब्दबोधानुभवात्। मनसि श्लोकादिकं चिन्तयन्नपि मौनी तदर्थानुसन्धान करोत्येव। शाब्दबोधे पदानां कारणत्वानङ्गीकारे शाब्दबोधानुपपत्ति। तत्र शब्दानुत्पत्त्या कारणत्वाभावात्। श्लोकानुसन्धानस्थलेऽपि स्मरणात्मकपदज्ञान सुलभमेव। पदज्ञानस्य केवल श्रावणप्रत्यक्षात्मकज्ञानस्वरूपत्व नाङ्गीकर्त्तव्यम्। तथात्वाङ्गीकारे कविवाक्याद्यर्थविषयिणीप्रतिभावत्वेन शब्दगवेषणामानस शब्दयोजनार्थसौष्ठवपर्यालोचनानां भूयो भूयोऽनुभवानुपपत्ते। इतोऽवगम्यते यथा कथञ्चिदोपस्थितौ तस्या तस्यैव वृत्तिस्मृतिसहायेन 'हस्तिहस्तिपकन्यायेनार्थस्मरणादाकाङ्क्षायोग्यतासत्तितात्पर्यज्ञानवत्त्वेन वाक्यार्थबोधो भवतीति सुधीभिरङ्गीकृतमित्यवधेयमिति शम्।

ग्रन्था काणादतथ्याकलननियमने सन्ति नानेति सन्त ।
कन्यावद्यत्नप्रतने न भवतु भवतामादरो दीर्घवन्ध ॥

द्राक्षास्वादे सदक्षा जहति किमु कदा हृद्यरस्यं रसालम् ।
प्राध्व मात्सर्यहीना सकृदपि विबुधा दृष्टिमापातयन्तु ।

क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे कलियुगे त्रातुं जनानुत्कले ।
नीलाद्रौ जगदीश्वरस्य वसतः श्रोतादिकर्मार्थके ।
विज्ञैर्गाङ्गकलोद्भवैः नृपवरैरत्यर्थसम्मानिते ।
वंशे श्रोत्रियभूमिदेवनिलये जातोऽस्मि पौरोधसे ॥

बाणवेदवसुब्रह्मसम्मिते शाकहायने ।
माघशुक्लदशम्यां तु ग्रन्थोऽयं पूर्णतामगात् ।

श्रीजगन्नाथदेवपुरोहित-[illegible]पाध्यायविद्याविनोदकाव्य-मीमांसा-
स्मृतितीर्थ-पण्डित श्रीदामोदरमहापात्र शर्मशास्त्रि—
न्यायादर्शे प्रमाणपरिच्छेद ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।